

École Doctorale Régionale en Sciences
Sociales

**Dirrecții și teme de cercetare în studiile
de gen din România**

Atelier

Colegiul Noua Europă
București
5 iulie 2002

Volum coordonat de
Ionela Băluță
Ioana Cîrstocea

Colegiul Noua Europă

Redactor: Irina Vainovski-Mihai

SERIA DE PUBLICAȚII RELINK

Direcții și teme de cercetare în studiile de gen din
România

Copyright © 2003 – École Doctorale en Sciences
Sociales. Europe Centrale și Colegiul Noua Europă

ISBN 973-85697-5-3

Autoarele textelor

Adriana Băban – profesor, Facultatea de Psihologie și Științele Educației, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj

Ionela Băluță – *alumna* NEC; asistent, Facultatea de Științe Politice, Universitatea din București; doctorand în sociologie, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris; promoția a IV-a la Ecole Doctorale Régionale en Sciences Sociales, București

Ioana Cîrstocea – doctorand în sociologie, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris; *allocataire de recherche*, Centre de Sociologie Européenne; promoția a V-a la Ecole Doctorale Régionale en Sciences Sociales, București

Reghina Dascăl – conferențiar, Catedra de Limba și Literatura Engleză, Universitatea de Vest, Timișoara; coordonator, Centrul de Studii Feministe de pe lângă Universitatea de Vest

Ana Gherghel – doctorand în sociologie, Universitatea Laval, Québec; promoția a V-a la Ecole Doctorale Régionale en Sciences Sociales, București

Constanța Ghițulescu – *alumna* NEC; asistent de cercetare, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; doctorand în istorie la Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris; promoția a IV-a la Ecole Doctorale Régionale en Sciences Sociales, București

Rose-Marie Lagrave – *directrice d'études*, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, Centre d'Études des Mouvements Sociaux; director, Ecole Doctorale Régionale en Sciences Sociales, București

Enikő Magyari-Vincze – profesor, Facultatea de Studii Europene, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj, director, Grupul Interdisciplinar de Studii de Gen, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj

Mădălina Nicolaescu – profesor, Facultatea de Limbi și Literaturi Străine, Universitatea din București

Zoe Petre – profesor, Facultatea de Istorie, Universitatea din București

Liliana Popescu – lector doctor, Școala Națională de Științe Politice și Administrative, București; director CEP

Cuvânt introductiv

Câmpul științific al studiilor de gen, deschis de participantele la mișcarea feministă a „celui de-al doilea val”, s-a constituit în jurul noțiunii subversive de „gen”, al cărei sens original vizează denunțarea naturalizării la nivel social a diferenței biologice dintre sexe și a ierarhiilor fondate pe aceasta. În prezent, el constituie un univers de preocupări și teme de cercetare care se bucură de un statut solid și de o inserție academică și universitară deja vechi în spațiul occidental. Problematici specifice studiilor de gen au fost importate și adaptate și în mediul românesc, iar contextul actual în care ne-am decis să discutăm fenomenele caracteristice constituirii acestui nou domeniu de cercetare științifică prezintă câteva trăsături care îl fac în egală măsură profitabil și dificil în România.

Ne aflăm încă, după ruptura epistemologică din 1990, într-un moment de refondare, de regândire critică a disciplinelor umaniste și a științelor sociale în special, inovația fiind nu numai permisă, ci chiar necesară. Multe dintre obiectele de studiu clasice ale acestor discipline constituie încă în viața științifică românească adevărate terenuri virgine, unde totul trebuie construit de la zero. Deschiderea unor noi direcții de cercetare și difuzarea concomitentă a preocupărilor pentru studiile de gen prezintă avantajul că lucrurile pot fi construite deodată, că noi cunoștințe pot fi produse simultan cu înglobarea unei dimensiuni îndelung ignorate, și anume analiza raporturilor sociale dintre sexe. Pe de altă parte, câmpul disciplinar al studiilor de gen a depășit în spațiile științifice

occidentale dificultățile momentelor originare, conflictele în sânul disciplinelor și rezistențele instituționale, iar noi avem avantajul de a cunoaște toate aceste evoluții dificile și de a putea învăța din experiența altora. Totodată, în definirea acestei orientări științifice, trebuie ținut cont și de o serie de circumstanțe strict politice, care se configurează sub forma proiectelor de dezvoltare în perspectiva „globalizării” și a „integrării europene”. În ultima vreme, acestea fac referiri precise și concrete la noțiunea de „gen”, stimulând apariția unor programe special concepute pentru a contribui la integrarea în reformele publice și instituționale a dimensiunii raporturilor sociale dintre sexe, creând noi retorici și conducând la constituirea unor spații de intervenție pentru diverse tipuri de experți.

Toate acestea ar putea fi citite ca semnale mai degrabă pozitive și ar putea sugera atitudini științifice dezinhibate și relaxate. Atenția ne-a fost însă reținută de o problemă de fond, și anume aceea a demonetizării sensului pe care îl atribuim noțiunii de „gen”, a inflației de mesaje, a preluării unor discursuri preconstruite, care nu sunt supuse în prealabil unei reflecții critice serioase și unei analize fine cu privire la felul în care sunt elaborate și aplicate diversele categorii politice lansate pe piața proiectelor. De aceea considerăm că precizările privind accepțiunea termenului de „gen” sunt indispensabile ca premisă a oricărui dialog științific pe această temă.

Studiile de gen se referă, în științele sociale, la interpretarea raportului social construit dintre sexe. Conceptul de „gen” sau „sex social”, în jurul căruia s-a scris deja o literatură impresionantă, presupune dinamism, procesualitate, evoluție. Genul este un instrument de analiză, o grilă de lectură care are potențialul de a schimba perspectivele tradiționale,

aducând în centrul atenției noi teme de cercetare și conducând la deconstruirea unor obiecte clasice de studiu, la rafinarea interpretărilor și la abordarea critică a înseși manierei în care sunt elaborate diversele forme de cunoaștere științifică, interdisciplinaritatea fiind indispensabilă pentru articularea oricărui demers coerent. Pe de altă parte, grila de analiză a genului își dovedește utilitatea euristică prin posibilitatea de a fi aplicată pe terenuri de cercetare dintre cele mai variate: istoria vieții private, sociologia și istoria regimurilor totalitare, antropologia sistemelor de rudenie și a diviziunii rolurilor sexuate.

Nu există, desigur, o singură și bună manieră de a lucra în acest domeniu, diversitatea fiind indusă de felul însuși în care a evoluat fiecare parcurs științific individual. Acesta este și principalul motiv pentru care am decis să organizăm o întâlnire pe această temă.

Ideea atelierului „Direcții și teme de cercetare în studiile de gen din România” s-a născut, în primul rând, ca urmare a acumulării la Ecole Doctorale Régionale en Sciences Sociales (EDR) de la București a unor proiecte de cercetare pe teme circumscrise studiilor de gen: de-a lungul celor nouă ani de când această instituție funcționează, în cadrul ei au fost integrate și susținute cu burse mai multe cercetări doctorale orientate pe tematici de gen, din perspective disciplinare diverse (istorie, sociologie, antropologie), care se află la ora actuală în diferite stadii de elaborare și sunt găzduite în toate universitățile occidentale partenere ale EDR. Pentru că ocaziile formale de a pune în dezbatere conceptele și metodologia specifice, de a discuta pe marginea acestor cercetări, precum și de a le face cunoscute în spațiul științific românesc nu erau prea numeroase, ne-am propus să creăm noi înșine un astfel

de cadru. Atelierul găzduit de Colegiul Noua Europă s-a dorit un început dintr-o serie pe care o dorim cât mai lungă și cât mai bogată.¹

Ne-am propus așadar să ne cunoaștem, să aflăm cum lucrăm, ce ne putem transmite și împărtăși, cum putem colabora. Ne-am propus de asemenea să reunim persoane implicate în cercetarea pe teme de gen, pentru a stabili contacte, atât la nivel personal cât și instituțional. Nu putem avea pretenția că am reușit să reunim toate centrele, grupurile, și cu atât mai puțin toate persoanele implicate în acest domeniu. A fost o primă inițiativă, restrânsă, de la care așteptăm să sporească o bază de date și să deschidă o cale spre o comunicare susținută pe viitor. Un al doilea scop important al întâlnirii noastre a fost identificarea perspectivelor teoretice și metodologice în care se înscriu studiile de gen din România, lucru important atât pentru domeniu, a cărui complexitate va spori prin colaborările noastre, cât și pentru fiecare dintre cei implicați. Credem că discuții de tipul celor pe care le-a prilejuit atelierul pot conduce la o poziționare mai bună și, de ce nu, la o mai bună obiectivare a propriei poziții a fiecăruia, precum și a locului domeniului în câmpul științific românesc. În fine, ne-am propus să discutăm posibilitatea constituirii unor rețele de cercetare interdisciplinară, care să permită elaborarea unor proiecte comune, considerând că studiile de gen însele ar avea de câștigat din existența unor dezbateri epistemologice și metodologice constante, cheie a evoluției și rafinării oricărui

¹ Dorim să mulțumim principalului organizator, Colegiul Noua Europă, care a făcut posibilă întâlnirea noastră și reunirea contribuțiilor din acest volum, precum și conducerii Biroului Regional al Agenției Universitare a Francofoniei, cu sprijinul căruia atelierul a beneficiat de prezența invitatelor din centrele universitare din țară.

domeniu științific. Am considerat, de asemenea, că proiectele noastre personale s-ar putea îmbogăți, ținând cont de posibilitatea colaborărilor în cadrul unor programe de cercetare regionale, care presupun acoperirea unor arii geografice extinse și cunoașterea resurselor la care se poate apela.

Rămâne de văzut pe viitor în ce măsură aceste obiective au fost atinse, dar o parte dintre concluzii se pot desprinde din lectura contribuțiilor pe care le-am reunit în volumul pe care vi-l propunem. Ca și atelierul însuși, acesta se vrea a fi un pas către comunicarea dintre centrele academice românești în care sunt practicate studiile de gen, un pas către cunoaștere reciprocă, dar și un pas către o discuție critică a felului în care noțiunile teoretice sunt adoptate și utilizate la noi, către clarificarea conceptelor în scopul unui dialog autentic.

Am gândit structura acestei culegeri astfel încât să respectăm forma în care a decurs întâlnirea. Există însă unele diferențe între program și conținutul volumului, datorate, pe de o parte, faptului că nu toate participantele au dorit și au avut posibilitatea să elaboreze o formă scrisă și publicabilă a intervenției lor din cadrul atelierului, și, pe de altă parte, faptului că am căutat să lărgim cadrul de discuție, solicitând contribuții de la persoane care, fără a fi participat la întâlnire, puteau furniza un complement de informație util pentru realizarea programului nostru de cunoaștere reciprocă. De asemenea, numai două dintre intervențiile din cadrul mesei rotunde se vor regăsi aici, ele concentrând problematica centrală a discuțiilor.

Vă propunem deci o culegere în trei părți, structurată după cum urmează: mai întâi, o serie de studii de orientare istorică, sociologică și psihologică, reprezentând tot atâtea șantiere de cercetare, aflate în diverse faze de elaborare. Am ales o ordine

cronologică, pe de o parte pentru că diversitatea temelor ne-a permis-o, iar pe de altă parte pentru a pune în evidență fluxul de idei legate de conceptualizarea studiilor de gen, idei care circulă atât de la o disciplină la alta, cât și de la un teren istoric la altul: diversele decupaje cronologice și metodologice aflate la originea elaborării fiecăruia dintre subiectele de cercetare în parte nu împiedică dialogul, ci din contră, îl stimulează.

Secțiunea întâi se deschide cu o incursiune în lumea românească a secolului al XVIII-lea, propusă de Constanța Ghițulescu. Îmbinând istoria socială, istoria familiei și istoria femeilor (direcții de cercetare deosebit de bogate în spațiul francez, unde se formează autoarea) și valorificând o bază documentară generoasă, studiul reconstituie o lume animată de personaje complexe și situații conflictuale. Principalele axe în jurul cărora se articulează demersul interpretativ sunt rolurile feminine din societatea medievală românească, esențiale în transmiterea și păstrarea patrimoniului (prin înzestrare și dreptul de moștenire), sau în re-prezentarea onoarei familiale și masculine, nelipsind însă nici formele de devianță și reconstituirea proceselor sociale în care ele sunt înglobate.

Cea de-a doua propunere îi aparține Lonei Băluță, care se situează într-o perspectivă sociologică și analizează investirea spațiului public de către actorii feminini în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în epoca primei modernități românești. Rolurile sociale rezervate femeilor, felul în care este concepută cetățenia politică și socială la feminin într-o epocă de regândire modernă a proiectului social și de inventare a statului națiune, sunt principalele idei care concentrează interesul autoarei.

După o incursiune în istoria conceptualizării genului și o trecere în revistă a câtorva cercetări centrate pe studiul

fenomenelor caracteristice regimurilor totalitare prin această grilă teoretică, Ioana Cîrstocea argumentează în favoarea interpretării sistemului social din România perioadei comuniste printr-o abordare care să reunească istoria socială, sociologia și istoria genului, abandonând teoriile macrosociale și analizele strict centrate pe istoria politică. Cercetarea al cărei șantier este descris cu titlu de exemplificare este axată pe interpretarea socio-istorică a concepției politice asupra actorului feminin în perioada comunistă, corelată cu o analiză a modului în care respectiva identitate este asumată la nivel social și individual.

Ana Gherghel propune o investigație sociologică centrată pe descifrarea formelor de recompunere a instituției familiei în contextul schimbării sociale globale pe care o traversează lumea românească în tranziție. Opțiunea teoretică îmbină interacționismul și teoria rețelelor, metodologia este una calitativă (povești de viață culese prin interviuri nedirective), iar accentul cade pe contribuția actorilor sociali la elaborarea rolurilor pe care le asumă. Concluziile către care trimite studiul se referă la potențialul de risc social la anumite categorii (mai ales la femeile tinere și cu un nivel de studii și de calificare scăzut), precum și la lipsa unor soluții instituționale eficiente sau a unor politici sociale adecvate, care să contribuie la prevenirea acestor fenomene.

În fine, Adriana Băban optează pentru un studiu de psihologie a cărui premisă este aceea că sexualitatea oferă un cadru tipic de analiză a felului în care cultura modelează comportamentul individual, în cadrul unei opțiuni pentru psihologia critică, în care sunt privilegiate rolurile factorului social și al celui individual. Cercetarea se bazează pe o anchetă de teren în cursul căreia au fost colectate 50 de interviuri cu bărbați din diverse medii sociale și de diverse vârste. Preocupată de descifrare a mecanismelor care contribuie la

elaborarea concepției contemporane asupra identității de gen masculine, autoarea pune în evidență caracterul eclectic al masculinității în lumea românească actuală. De remarcat preocuparea pentru introducerea în universul studiilor de gen din România a unei direcții centrate pe decodarea resorturilor psihosociale ale virilității, temă complementară „feminității”, care a intrat destul de târziu în atenția cercetării.

Cea de-a doua parte a volumului reunește contribuții pe tema inserției studiilor de gen în programele de învățământ ale unor facultăți din țară. Liliana Popescu (de la Școala Națională de Studii Politice și Administrative, București), Enikő Magyari-Vincze (de la Facultatea de Studii Europene, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj), Mădălina Nicolaescu (de la Facultatea de Limbi și Literaturi Străine, Universitatea București), Reghina Dascăl (de la Catedra de Limba și Literatura Engleză, Universitatea de Vest, Timișoara) au acceptat să ne împărtășească din experiența lor legată de predarea unor forme de învățământ din sfera studiilor de gen.

În ciuda unor diferențe notabile, datorate experienței mai mult sau mai puțin îndelungate în domeniu, precum și unor diferite tipuri de suport instituțional și financiar din partea unor centre din țară și din străinătate, există câteva trăsături care se regăsesc în toate cele patru cazuri prezentate aici. Mai, întâi, în universitățile românești, denumirea de „studii de gen” trimite, fără excepție, doar la una dintre direcțiile pe care le permite conceptualizarea raporturilor sociale dintre sexe, și anume la studiile feministe, care sunt practicate într-o perspectivă inseparabilă de reforma curriculară impusă de politicile de integrare europeană. Printre observațiile generale valabile pentru toate aceste module specializate, semnalăm modul în care ele au pătruns în programele universitare, având

un statut de cursuri subordonate față de unele discipline sau departamente clasice din cadrul facultăților cu profil de științe umane, unde au demarat sub forme camuflate și denumiri pe cât posibil neutre. Remarcăm de asemenea îmbinarea dintre preocupările sociale (activism în diverse forme asociative, de tipul organizațiilor nonguvernamentale, sau în instituții politice) și activitățile de învățământ, precum și participarea la elaborarea unor politici publice referitoare la probleme punctuale și pretinzând la o aplicare imediată în reformarea vieții sociale și la schimbarea concepției asupra raporturilor dintre sexe în lumea românească postcomunistă. Alte idei comune celor patru prezentări se referă la nevoia de autonomie instituțională și administrativă a centrelor și modulelor universitare de studii de gen, care se vor filiere de formare interdisciplinară în afara structurilor clasice deja existente în sistemul de învățământ românesc, fiecare dintre centre adoptând strategii proprii și aflându-se în diferite faze de realizare a acestui deziderat. Pe de altă parte, se insistă și asupra importului de teorie occidentală, mai mult sau mai puțin asimilat, prelucrat, și aplicat unor terenuri empirice autohtone. Nu în ultimul rând, centrele universitare de studii de gen din țară desfășoară programe de editare de publicații de specialitate, a căror trăsătură comună este plasarea în aceeași perspectivă militantă, semnalată chiar de titluri.

În fine, cea de-a treia secțiune a volumului este consacrată dezbaterii care a avut loc în cadrul mesei rotunde cu care s-a încheiat atelierul. Cele două contribuții pe care le propunem cititorului sintetizează principalele axe ale acestei dezbateri, referindu-se îndeosebi la modul în care studiile de gen au căpătat legitimitate în spațiul științific în general, dar și în anumite sectoare particulare, cum ar fi studiile de gen în contextul istoriei clasice, la care se referă doamna Zoe Petre.

Printre temele care au reținut cel mai îndelung atenția participanților la discuții se numără dilema „separare vs. integrare” a studiilor de gen în programele de învățământ din facultăți. În ce măsură opțiunea pentru crearea unor filiere exclusive de studii de gen are sau nu șanse de reușită din punctul de vedere al formării științifice, al inserției profesionale, al debușeelor instituționale pentru absolvenți? Răspunsurile la această întrebare, care nu sunt nici pe departe ușor de dat, polarizează cercetarea științifică pe teme de gen și programele de învățământ universitar cu profil feminist. Între cercetarea sociologică, istorică, antropologică, desfășurate cu mijloacele și rigoarea specifice fiecăreia dintre aceste discipline, pe de o parte, și expertiza politică dobândită printr-un parcurs universitar strict specializat și vizând o aplicabilitate practică imediată, în contextul noilor politici promovate la nivel european, sub presiunea cărora – sau în contextul favorabil al cărora – acest tip de învățământ a și intrat în universitățile din România, vocile participanților la dialog s-au separat, cum era de așteptat, în funcție de propriile orientări.

Din mai multe motive am decis să plasăm în încheierea volumului intervenția doamnei Rose-Marie Lagrave. Nu este, desigur, vorba de un verdict. Este poziția, afirmată prin prisma unei experiențe de mai bine de treizeci de ani în spațiul francez, a unei persoane care s-a implicat în mișcările sociale legate de feminismul militant, dar și în conflictele pentru legitimitate instituțională, în contexte chiar mai puțin favorabile decât cel din România de azi. În al doilea rând, este și poziția unei profesoare care a creat și animă de aproape zece ani o filieră doctorală de formare interdisciplinară în științe sociale (Ecole Doctorale Régionale en Sciences Sociales), care a făcut posibil pentru mulți tineri din România și din Europa de Est

accesul la un tip de gândire critică ale cărei roade încep să devină vizibile în lumea academică din România. Atelierul acesta este o dovadă între altele.

Înainte de a încheia această scurtă prezentare, dorim să atragem încă o dată atenția cititorilor asupra faptului că atelierul pe care l-am organizat și ale cărui rezultate se află acum la dispoziția sa s-a dorit tocmai o pauză de reflecție pe drumul constituirii unui nou domeniu de cercetare și de învățământ, o readucere în discuție a unor chestiuni legate de conceptualizare, de metodologia de lucru, de conexiunile dintre politic și științific, considerând că o reflecție critică asupra angajamentelor individuale este indispensabilă, cu atât mai mult într-un context în care sunt vehiculate intens noțiuni și idei considerate cunoscute, al căror sens trece drept fixat și universal acceptat.

Fără a insista asupra nefericitei separări dintre cercetare și învățământ, care caracterizează de multă vreme sistemul academic românesc, vrem să pledăm pentru posibilitatea de a practica studii de gen în altă accepțiune decât aceea impusă de politicile de dezvoltare, alta așadar decât aceea care se regăsește actualmente în instituțiile de învățământ superior prezentate aici. Încercăm deci să ne delimităm de această tendință fără a o contesta fundamental și fără a-i nega meritele.

Dacă opțiunile colegelor noastre converg către implicarea imediată în social și în reformarea lumii politice și sociale românești actuale în sensul unei modificări a raporturilor dintre masculin și feminin și al unei emancipări a femeilor, noi considerăm că în momentul de față este indispensabilă o regândire critică a disciplinelor sociale în România. Istoria, sociologia, antropologia din România trebuie să-și regăsească uneltele de lucru și rigoarea științifică, fapt imposibil doar prin

adoptarea nereflexivă a unor idei la modă și prin confruntarea unor teorii occidentale cu realitățile autohtone. Aceste realități au nevoie de o interpretare originală, de elaborarea unor instrumente conceptuale noi, care să includă simultan o bună cunoaștere a trecutului și a prezentului, precum și grile solide de analiză teoretică. Printre căile de regândire critică a acestor discipline, studiile de gen reprezintă o opțiune posibilă, dar nu singura. În mod indubitabil, dimensiunea politică a studiilor de gen este universal acceptată, lucru pe care l-am menționat încă din deschiderea acestui cuvânt introductiv și care se regăsește de altfel, sub diferite forme, în mai multe dintre intervențiile participantelor. Dacă însă se pune problema militantismului și a angajamentelor publice, opțiunea noastră, a organizatoarelor atelierului și a membrilor „grupului de la Ecole Doctorale” este aceea de a milita pentru rigoarea analitică și pentru elaborarea unor forme de cunoaștere articulate într-un limbaj științific universal, competitive atât pe piața intelectuală românească, cât și pe aceea occidentală. De asemenea, optăm și pentru obiectivarea sociologică permanentă (în sensul pe care îl atribuie Pierre Bourdieu acestei noțiuni) a propriei poziții în spațiul științific, precum și pentru o rigoare verificabilă cu instrumentele disciplinelor de la care fiecare dintre noi se revendică. Credem că dialogul este indispensabil, atât în sânul disciplinelor, cât și în afara lor, el fiind una dintre căile prin care cunoașterea reciprocă devine posibilă, permițând apoi o dezbatere critică menită să conducă la avansări pe terenul științific.

*Ionela BĂLUȚĂ
Ioana CÎRSTOCEA*

CUPRINS

<i>Autoarele textelor</i>	5
<i>Ionela Băluță, Ioana Cîrstocea, Cuvânt introductiv</i>	7
I. Șantiere de cercetare	21
<i>Zoe Petre, Istoria greacă și studiile de gen</i>	23
<i>Constanța Ghițulescu, Evul mediu românesc și istoria femeii (secolele XVII - XVIII)</i>	27
<i>Ionela Băluță, Apariția femeii ca actor social - a doua jumătate a secolului al XIX-lea -</i>	62
<i>Ioana Cîrstocea, Conceptul de gen o categorie utilă pentru analiza socio-istorică a regimului comunist din România</i>	95
<i>Ana Gherghel, Traectorii ale monoparentalității în România. Istorii de viață ale părinților singuri</i>	144
<i>Adriana Băban, Construcția socială a sexualității masculine</i>	179
II. Centre de studii de gen în universități din România	205
<i>Liliana Popescu, Studiile de gen la Școala Națională de Științe Politice și Administrative</i>	207
<i>Enikő Magyari-Vincze, Studiile de gen la Cluj</i>	213
<i>Mădălina Nicolaescu, Rolul cursurilor universitare cu tematică feministă</i>	221

Reghina Dascăl, <i>Despre studiile de gen la Timișoara</i>	231
III. În loc de concluzii	237
Rose Marie Lagrave, <i>Dezbattere pe marginea dezbaterilor</i>	239
NEW EUROPE COLLEGE	247
École Doctorale en Sciences Sociales. Europe centrale	255

I. Şantiere de cercetare

ISTORIA GREACĂ ȘI STUDIILE DE GEN

ZOE PETRE

Câmpul studiilor istorice privitoare la Antichitate a fost radical modificat în ultima jumătate de secol prin reînnoirea metodologică propusă de echipa reunită în jurul lui Jean-Pierre Vernant și a centrului „Louis Gernet” de la EHESS. Contestată în diverse moduri în anii '60 ai secolului trecut, referința la opera de pionierat a lui Louis Gernet și a discipolilor săi a devenit astăzi una clasică, antrenând răspândirea unor noi perspective în studierea lumii antice grecești, inclusiv prin introducerea unei problematice circumscrise studiilor de gen.

În 1974, când Jacques Le Goff și Pierre Nora își publicau cartea manifest intitulată *Faire de l'Histoire*,¹ istoria lumii antice și a civilizației grecești îndeosebi se aflau în avangarda „noilor direcții”, precum și în avangarda „noilor obiecte” ale cercetării istorice. Prezența „istoriei femeilor” între noile orientări ale istorie antice era evidentă, fără însă ca ea să constituie un domeniu de cercetare autonom. Departe de a însemna o absență, acest refuz implicit de a conferi studiilor de gen o independență completă exprima de fapt voința de a menține aceste cercetări în contextul lor – social, dar și politic,

¹ Jacques Le Goff et Pierre Nora, *Faire de l'Histoire*, Paris, Gallimard, 1974, 3 vol. (I. *Nouveaux problèmes*, II. *Nouvelles approches*; III. *Nouveaux objets*).

cel puțin în cazul Antichității – și de a nu întrerupe în mod artificial țesătura raporturilor complexe care le conectau la ansamblul istoriei grecești așa cum o concepeau cercetătorii care cunoscuseră experiențele unei lecturi antropologice a obiectului lor de studiu.

Orice privire retrospectivă este obligată să constate dubla realitate a cercetărilor consacrate genului în Antichitatea greacă – apariția lor precoce, pe de o parte, iar pe de altă parte, voința permanentă de a le asigura o imersiune sistematică în ansamblul raporturilor sociale caracteristice lumii grecești. De la primele tentative consacrate acestei problematici, printre care trebuie citat înainte de toate studiul-pionier al lui Jean-Pierre Vernant despre cuplul divin Hestia–Hermes,² precum și cel al lui Pierre Vidal-Naquet despre categoriile marginale în societatea greacă – meșteșugari, iloți, femei și adolescenți – surprinse în toată complexitatea raporturilor lor reale și imaginare cu cetatea bărbaților adulți,³ până la anchete centrate explicit pe istoria femeilor din Grecia, precum cele reunite de Pauline Schmitt în primul volum din *Histoire des femmes en Occident* coordonată de Georges Duby și Michelle Perrot,⁴ trebuie remarcate în același timp importanța acordată perspectivelor studierii genului și refuzul de a separa această problemă de studiul lumii sociale în ansamblu. Or, tocmai această dublă determinare este, după părerea mea, cheia pentru o dezvoltare a studiilor de gen într-un spirit riguros,

² J.-P. Vernant, *Hestia-Hermès. Sur l'expression religieuse de l'espace et du mouvement chez les Grecs* (1955), în id. *Mythe et pensée chez les Grecs*, Paris, Maspéro, 1981, I, 124-170.

³ P. Vidal-Naquet, *Esclavage et gynécocratie dans la tradition, le mythe, l'utopie* (1970), în id. *Le chasseur noir, Formes de pensée et formes de société dans le monde grec*, Paris, Maspéro, 1983.

⁴ Georges Duby et Michelle Perrot, éd., *Histoire des femmes*, I, Paris, Seuil, 1986.

departe de oportunismul oricărei „istorii la modă”, cheia către dobândirea unor drepturi depline și durabile, pe care aceste cercetări le merită în ansamblul studiilor istorice.

Ar mai fi poate de remarcat și faptul că primele studii, cele care au deschis calea cercetărilor de istorie antică spre subiecte din sfera genului, aparțin, în Franța cel puțin, unor autori bărbați. Situație rară într-o sociologie contemporană a producătorilor de studii de istoria femeilor, această indiferență a studiilor de gen la „genul” autorilor lor le-a conferit din capul locului statutul de obiect legitim, nici polemic, nici marginal, în ansamblul studiilor de istorie greacă. Fără a tăgădui o realitate de necontestat – și anume raportul determinant dintre dezvoltarea feminismului militant și explozia studiilor de istoria femeilor –, trebuie totuși menționat că, adesea, consecințele acestui raport au afectat relevanța științifică a punctelor de vedere exprimate în studii așa-zis științifice, dar care aparțineau de fapt unor demersuri politice sau ideologice ale autorilor, sau mai degrabă ale autoarelor: stă mărturie, de exemplu, istoria așa-numitului „matriarhat”, construcție factice de secol XIX, recuperată din nefericire de o ideologie feministă excesiv de militantă. Or, plasând de la bun început studiile de gen în contextul real al istoriei sociale, direcția promovată de echipa lui Jean-Pierre Vernant a fost cel mai important baraj împotriva eventualelor excese ale unui feminism agresiv, aflat în căutarea nu atât a unui adevăr istoric, ci mai degrabă a unei false legitimități preistorice, fără nici o legătură cu o cercetare științifică demnă de acest nume.

Distanța impusă de refuzul unei autonomii complete a studiilor de gen, ideea că ele reprezintă o miză științifică, și nu un obiect asupra căruia se concentrează conflictele de putere în cadrul unor politici de producere a științei istorice contemporane, explică și faptul că ele au rămas în afara

practicilor istorice dominante. Nu este mai puțin adevărat că așa-numita Dispută dintre Antici și Moderni în câmpul istoriei antice a cuprins și studiile de gen, în exigența generală de reînnoire simultană a obiectelor de cercetare și a grilelor de analiză. Cu toate acestea, faptul că nu a existat vreo confruntare explicită și izolată în jurul problemelor studiilor de gen, precum și faptul, încă mai semnificativ, că nu a existat nici o confruntare între producătorii masculini și feminini de idei, ci, din contră, această problematică a fost tratată ca o componentă fundamentală a câmpului epistemic al noii definiții a gândirii istorice, au permis păstrarea calității cercetării, contribuind în același timp la răspândirea ei independent de mode și conjuncturi. Studiile de gen au dobândit astfel, fără dificultăți deosebite, drepturi depline în studierea cetății antice, inclusiv la Roma, afirmându-se ca o dimensiune constitutivă a noilor practici de cercetare adoptate de istoricii Antichității.

EVUL MEDIU ROMÂNESC ȘI ISTORIA FEMEII

(secolele XVII - XVIII)

CONSTANȚA GHIȚULESCU

Istoria femeilor începe să ia avânt în anii '70 ai secolului al XX-lea. Ea a fost stimulată de explozia mișcării feministe, progresele făcute de antropologie, istoria mentalităților și istoria socială.¹ În Franța, universitățile au inițiat grupuri de cercetare având ca teme de abordare femeia și istoria ei. Recunoașterea oficială a acestor programe de cercetare a venit abia în 1984 cu înființarea în cadrul institutului Centre National de la Recherche Scientifique a unui centru pentru *Recherches sur les femmes, recherches féministes*.² În același an apărea cartea intitulată sugestiv: *Une histoire des femmes*

¹ Asupra diferenței dintre cele două concepte folosite pentru a desemna studiile despre istoria femeii: „histoire de femmes” pentru spațiul francez, mai ales, și „women’s studies” pentru spațiul britanic și american, vezi Olwen Hufton, „Femmes / hommes : une question subversive”, în *Passés recomposés : Champs et chantiers de l’histoire*, nr. 150 – 151, 1995, pp. 235 – 242.

² Pentru detalii, vezi bilanțul făcut de Cécile Dauphin, Arlette Farge, Geneviève Fraisse *et alii*, „Culture et pouvoir des femmes : essai d’historiographie”, *Annales ESC*, nr. 2, 1986, pp. 271-293. Studiul a apărut și în varianta engleză, *Women’s Culture and Women’s Power: Issues in French Women’s History*, în *Feminism and History* (volum coordonat de Joan Wallach Scott), Oxford University Press, 1996, pp. 568 – 596.

est-elle possible? sub coordonarea cunoscutei cercetătoare Michelle Perrot. Cartea reunește o serie de studii semnate de unii dintre cei mai cunoscuți istorici, sociologi și antropologi francezi și abordează teme cu privire la raportul dintre sexe, identitatea și cultura feminină, istoriografia istoriei femeilor și a feminismului.³ Dar cea mai importantă contribuție pe plan internațional a cercetării franceze asupra femeilor rămâne grandioasa *Histoire des femmes en Occident* în cinci volume sub coordonarea lui George Duby și Michelle Perrot și scrisă la cererea editurii Laterza.⁴ Din antichitate și până în prezent, istorici, sociologi și antropologi au încercat să deslușească istoria femeilor din spațiul occidental, misiunea de a completa această istorie cu bucățelele care lipsesc revenindu-le, după cum menționează Duby și Perrot în deschiderea colecției, cercetătorilor zonelor neabordate.⁵ Chiar dacă poartă un titlu restrictiv, cele cinci volume nu se ocupă numai de istoria femeilor, ci și de cea a bărbaților, încercând să ofere o serie de studii despre viața familială și cea cotidiană, despre maniera de gândire a deosebirilor dintre sexe în diferite epoci, despre mentalități și viața religioasă etc. Cartea s-a bucurat de un real succes și a fost tradusă în mai multe limbi. Tot în această perioadă au apărut și o serie de reviste specializate în această direcție: *Pénélope*, *Clio*. *Histoire, femmes et société* etc.

³ Michelle Perrot, *Une histoire des femmes est-elle possible ?*, Marseille, Rivages, 1984. Amintesc aici numai câteva din studiile care compun acest volum: Arlette Farge, „Pratique et effets de l’histoire des femmes”, pp. 18 – 35; J. Revel, „Masculin/féminin : sur l’usage historiographique des rôles sexuels”, pp. 122 – 140; Geneviève Fraisse, „Historiographie critique de l’histoire du féminisme en France”, pp. 189 – 204; Alain Corbin, „Le « sexe en deuil » et l’histoire des femmes au XIXe siècle”, pp. 141 – 156.

⁴ *Histoires des femmes en Occident*, coordonatori George Duby și Michelle Perrot, 5 vol., Plon, Paris, 1991.

⁵ *Ibidem*, pp. 8 – 9.

Istoriografia românească de până la 1989 vorbește foarte mult despre femeile eroine ale istoriei. Nicolae Iorga este și în acest domeniu un deschizător de drumuri cu cartea sa *Femeile în viața neamului nostru*, publicată în 1911. Au urmat o serie de studii îndreptate mai ales asupra dreptului de moștenire al femeilor în trecutul românesc⁶ și asupra poziției lor în raport cu instituția căsătoriei, dar netrecându-se niciodată dincolo de interpretarea codurilor de legi.⁷ Micile biografii au fost și continuă să fie un model major în prezentarea femeilor, nu numai pentru istoriografia românească, ci și pentru celelalte istoriografii.⁸ În această categorie se înscrie cartea lui Constantin Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, care a constituit atât pentru specialiști, cât și pentru nespecialiști un important punct de reper. Soții de domni și boieri se regăsesc în această carte cu povestea vieții lor, dar pentru că autorul nu dispune de prea mult material documentar, femeile trec în plan secundar, iar eroii principali devin tot bărbații, în speță boierii și domnitorii. Așadar, cartea apare mai curând ca un pretext pentru a vorbi de istoria românilor, decât ca o cercetare aprofundată asupra istoriei femeilor.⁹ După 1948, din evul

⁶ Studiile fiind numeroase, nu amintesc aici decât câteva dintre ele: A. Rădulescu, *Dreptul de moștenire al soțului supraviețuitor*, București, 1925; George Fotino, *Contribution à l'étude des origines de l'ancien droit coutumier roumain. Un chapitre de l'histoire de la propriété au moyen âge*, Paris, 1926. Ovid Sachelarie, „Privilegiul masculinității în Țara Românească până la jumătatea sec. al XVII-lea”, în *Studii. Revistă de istorie*, XXIII, 1970, 3, pp. 439 – 499.

⁷ Anicuța Popescu, „Instituția căsătoriei și condiția juridică a femeii din Țara Românească și Moldova în sec. al XVII”, în *Studii. Revistă de istorie*, 23, 1972, nr. 1, pp. 55 – 80.

⁸ Vezi Natalie Zemon Davis, „Women's History in Transition: The European Case”, în *Feminism and History*, op. cit., pp. 79 – 104.

⁹ Constantin Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, București, 3 vol., 1933, 1935, 1939.

mediu sunt recuperate mai ales femeile care pot reprezenta un model energic pentru tineretul comunist. Generații întregi s-au întâlnit cu mama lui Ștefan cel Mare, Elina Năsturel, soția domnitorului Matei Basarab (1632-1654) și soră a învățatului Udriște Năsturel, doamna Stanca a lui Mihai Viteazu sau Marica, soția lui Constantin Brâncoveanu, multe ajunse în primul eșalon al istoriei și datorită poezilor din epoca romantică. În fapt, imaginile acestor femei au fost preluate și s-au impus fără o analiză sau o critică prealabilă.¹⁰ La 12 ani după Revoluția din decembrie 1989, o cercetare serioasă în această direcție rămâne încă ceva de domeniul viitorului.

Prin intermediul unei surse judiciare vom încerca să analizăm cum se construiește imaginea femeii, cine construiește această imagine, care este locul rezervat și cum își asumă femeile rolurile atribuite. Femeia izolată de restul societății nu poate avea o istorie deoarece rolul și statutul ei se construiesc în raport cu lumea masculină și ținând tot timpul cont de ea. Și mai precis, această lume acordă un rol femeii și stabilește locul pe care aceasta ar trebuie să-l ocupe în ierarhia socială. Pentru fiecare categorie socială, fiică, soție, mamă, văduvă, amantă, prostituată, vrăjitoare, societatea masculină realizează o construcție socială specifică. Documentele folosite pentru acest studiu sunt în mare parte inedite și acoperă secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Foi de zestre, testamente, cărți de împăcare sau despărțire, mărturiile vecinilor, pitace domnești sau ecleziastice și coduri de legi, iată numai câteva din documentele care ne vor ajuta să analizăm raporturile dintre bărbați și femei și modul cum au fost ele percepute și exprimate în epocă.

¹⁰ I. M. Ștefan, V. Firoiu, *Sub semnul Minervei. Femei de seamă din trecutul românesc*, Editura politică, București, 1972, vezi mai ales capitolul „Doamne, jupânese, Meșterițe, Femei-Cărturar, căpitănese de haiduci...”, pp. 25 – 41.

Femeia și patrimoniul. Zestrea reprezintă partea din patrimoniul patern care îi revine fiicei odată cu realizarea căsătoriei. Ea este indispensabilă și numai rareori o fată se poate căsători fără zestre. De altfel, alcătuirea unei zestre face parte din obligațiile tatălui, iar în absența acestuia, obligativitatea alcătuirii unei foi de zestre revine celui care preia conducerea familiei. Conform cutumei, o fată înzestrată nu mai poate participa la împărțirea moștenirii paterne,¹¹ dar Pravila țării îi acordă acest drept. Singura condiție ce trebuia să fie acceptată de către femeie o constituia punerea zestre în comun cu celelalte bunuri ce urmau a fi divizate.¹² În practică, cele două forme sunt folosite și combinate în funcție de poziția socială a tatălui, rangul ginerelui, averea deținută. Dar nu vom insista prea mult asupra acestui aspect. Obligativitatea tatălui în alcătuirea unei foi de zestre este prinsă atât în *Îndreptarea legii* (1652), cât și în noul cod de legi, elaborat la 1780 de către prințul Alexandru Ipsilanti. Acesta din urmă este chiar mult mai exact și surprinde într-un articol de lege o practică specifică epocii și folosită de mulți frați dornici să scape cât mai repede de surorile lor fără să piardă ceva din averea paternă care le revenea. Astfel articolele 5 și 6 din capitolul *Pentru zestre* pun în lumină practica măritării fetelor după „obrazе proaste și defăimate” pentru a scăpa de cheltuiala înzestrării. Această practică este adoptată atât de frații săraci, cât și de cei bogați care nu vor „să păzească cinstea neamului lor”. Pentru a evita o astfel de practică, legea prevedea punerea averii sub supravegherea unor epitropi (de regulă rude, sau

¹¹ Georges Fotino, *op. cit.* pp. 294 – 316.

¹² *Îndreptarea legii* 1652, Editura Academiei Române, București, 1962, pp. 271 - 273. Asupra acestei probleme vezi Constanța Ghițulescu, „Zestrea între normă și practică. Țara Românească în secolul al XVII-lea” I și II, articole publicate în *SMIM* vol. XVIII, 2000, pp. 213 – 222 și vol. XIX, 2001, pp. 254 – 263.

clerici ai locului) aceștia aveau și datoria de a mărita și înzestra fetele rămase în casa fraților.¹³

Dar alcătuirea unei foi de zestre nu este deloc o sarcină ușoară pentru capul familiei. Ea trebuie să reflecte poziția ocupată de familie în ierarhia socială și să corespundă în același timp pretențiilor viitorului ginere. Condicile de la Mitropolie au reținut un număr important de procese dintre socri și ginerii lor datorită nemulțumirii acestora din urmă. Conflictul se declanșează, de regulă, după căsătorie pentru a forța mâna părinților care nu pot refuza pretențiile ginerilor de teamă ca fiica lor să nu fie alungată. Ruxandra Poenăreasa s-a certat cu ginerele ei Radu Clinceanu timp de 6 ani. După căsătoria lui cu Păuna, Radu a preluat treptat, treptat zestrea notând riguros starea obiectelor primite, calitatea, numărul și schimbările intervenite. Iată câteva exemple. În dreptul inelului de aur cu rubine, ținea să noteze că rubinele au fost mici, iar inelul la fel. Că din cele 10 gevrele promise a primit numai 6, iar alte 4 nu, că cearșaful, deși era cusut cu mătase, așa cum scria în foaie, era totuși vechi, salteaua avea atlazul prost, că bohcealâcul de socru nu-l primise încă, că în loc de cuțite, linguri și farfurii primise bani, și așa mai departe.¹⁴ Un alt ginere nemulțumit este Gheorghe Boldescul, biv vel sluger căsătorit cu Marghiolița, fiica lui Mihai Bărbătescu. Prins de boală grea departe de casă, tatăl alcătuiește un zăpis prin care retranscrie datoriile față de fiica sa, lucruri din zestre ce nu fuseseră încă transferate în casa ginerelui. Iată-le: „1 covor de cele bune, 1 scoarță de Țarigrad nouă, 12 talere, farfurii marmură, 12 tipsii asemenea, 12 zarfuri de argint cu feligenele

¹³ *Pravilniceasca Condică 1780*, Editura Academiei Române, București, 1957, pp. 94 – 96.

¹⁴ Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale (în continuare DANIC), Fond Documente Istorice, MCDLXXIII/99 și 100, documentele din 4 februarie 1797 și 2 iunie 1803.

lor". Aceste obiecte au stat deseori la baza neînțelegerilor dintre cei doi. Acum, tatăl aflat departe de casă cerea cu limbă de moarte moștenitorilor de drept să nu uite de această îndatorire. Dar totodată reamintește că toate celelalte obligații au fost achitate, chiar dacă ginerele va continua să ceară fără încetare altele și altele.¹⁵

Pe de altă parte, moartea tatălui aduce deseori neînțelegeri între mamă și fii, mai ales atunci când nu există un testament care să reglementeze problemele de moștenire. Iată-o pe Ilinca Brezoianu în conflict cu fiul cel mare, Hera care, deși rămas în averea părintească, refuză să-și înzestreze sora așa cum îi cerea cutuma. Mama considera ca natural[ă] această înzestrare, din moment ce fiul a „luat toate ale tătâne-său” și mai ales că avea obligația de a-și înzestra sora cu bunuri „din casa tătâne-său după cum au lăsat banul Mareș”, adică tatăl fetei. Conflictul se va rezolva prin cedarea mamei, obligată să-și înzestreze fiica cu propria ei zestre.¹⁶ Fărămițarea patrimoniului are loc cu fiecare căsătorie, căci fetele de boier sunt toate înzestrate și căsătorite, Țara Românească având propria politică matrimonială diferită de cea urmată de mare parte dintre regiunile din vestul și centrul Europei. Aici, un aristocrat prefera să-și mărite una sau două fiice pentru a stabili alianțe și a-și asigura poziția socială, iar celelalte fie rămâneau în casa tatălui, fie luau drumul mănăstirii.¹⁷

¹⁵ Ștefan Greceanu, *Genealogiile documentate ale familiilor boierești*, Socec, București, 1911, vol. II, p. 132, documentul din 27 decembrie 1814.

¹⁶ DANIC, Fond Achiziții Noi, CLXXVIII/2, documentul din 20 decembrie 1714.

¹⁷ Olwen Hufton, „Le travail et la famille”, în *Histoire des femmes en Occident*, vol. III (volum coordonat de Arlette Farge și Natalie Zemon Davis), Plon, Paris, 1991, p. 39. Pentru politica matrimonială urmată de boierii români, vezi studiul nostru „Familie și Societate în Țara Românească (sec. XVII)”, în *SMIM*, vol. XX, 2002, pp. 89 – 114.

Eforturile celor doi părinți sunt necesare în ducerea la bun sfârșit a acestei misiuni, dar constituirea unui trusou rămâne o activitate exclusiv feminină. Una din îndeletnicirile femeilor de zi cu zi era de a țese, coase și broda. Anton Maria Del Chiaro povestește la începutul secolului al XVII-lea că în mai toate bordeiele se aflau războaie de țesut. În casele boierești, jupânesele au pe lângă ele roabe țigănci și slujnice, cu ajutorul cărora țes și brodează mai tot timpul, excepție făcând ziua de vineri, când în toată țara acul este lăsat deoparte pentru a nu supăra pe Sfânta Vineri.¹⁸ Veșmintele și lenjeria, care fac parte obligatoriu din zestrea unei fete, sunt țesute în casă de fiică cu ajutorul mamei ei sau al celorlalte surori. Pentru a sesiza mai bine contribuția femeii la alcătuirea propriei sale zestre, să vedem care îi era structura: bijuterii, rânduiala hainelor, argintăria, rânduiala așternutului, rânduiala mesei, dobitoace și pământ. După cum vedem, primele cinci părți se referă direct la corpul femeii și la activitatea ei în cadrul menajului. Astfel, fata pleacă din casa părinților cu hainele și bijuteriile ei, dar și cu ustensilele necesare unei bune gospodine. Cantitatea și calitatea acestora vor fi în raport cu bogăția și prestigiul social al familiei. Pentru o fată de boier sau de negustor, bijuteriile sunt numeroase și toate din aur masiv. Rubinele, smaraldele, diamantele, mărgăritarele decorează din plin nu numai inelele, brățările sau cerceii, ci și nasturii rochiilor, șireturile, brăiele, ișlicele. Rochiile sunt confecționate din stofele aflate la modă și aduse de cele mai multe ori din Imperiul otoman, dar și de la Veneția și chiar Londra. După ce au fost croite după dimensiunile fetei, mama și fiica se

¹⁸ *Călători străini despre țările române*, vol. VIII, volum îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Editura Academiei Române, București, 1983, p. 380.

ocupă de ornamentarea lor. Astfel diferite broderii cu fir de aur și argint sunt cusute pe poale, gulerile sunt bătute cu pietre prețioase sau cu blănuri de samur, jder sau sangeap. De asemenea iile și basmalele sunt înfrumusețate cu broderii din fire de mătase sau chiar cu fire din aur sau argint. Lenjeria presupunea de asemenea o muncă de durată. Acest lucru e dovedit de numărul mare de perne, cearșafuri, prosoape și servete, plăpumi, scoarțe și covoare prezente într-o foaie de zestre. Toate acestea sunt țesute și decorate cu grijă și deseori modelul folosit este descris în foaia de zestre pentru a pune în valoare nu numai frumusețea lor, ci și valoarea pe care au căpătat-o. Un cearșaf cusut și „umplut” cu mătase are o valoare mult mai mare decât unul fără nici un fel de ornament. În el s-au investit mai mulți bani, dar și mai multă muncă. Așadar mama și fiica ei petrec o mare parte din timp împreună pentru a țese și broda toate acestea. Totodată fata este însoțită și de ustensilele necesare în noua bucătărie, de la nelipsitele cești de cafea și lingurița de dulceață și până la pirostrierii și marea căldare. Trusoul reflectă „la place sociale d’une femme, signe aussi de sa féminité”.¹⁹

O fată săracă nu va primi niciodată o asemenea zestre. În primul rând că numărul obiectelor va fi simțitor redus, ca și calitatea lor. Sau ele vor fi convertite în bani ori pământ, valori pe care părinții le au la îndemână. Acest lucru reflectă sărăcia și mai ales disperarea în fața unei atare situații când, spre a evita celibatul prelungit al unei copile, preferă să recurgă la fărâmițarea propriului patrimoniu. Vlad Ușurelul din județul Sac promite ginerelui său, popa Andrei, la logodnă următoarea zestre: „una rochie de șamalagea taleri 9, bani 90, una dulamă

¹⁹ Agnès Fine, „A propos du trousseau: Une culture féminine ?” în *Une histoire des femmes est-elle possible ?*, p. 164.

de șamalagea taleri 46, un bou". O zestre infimă, dar pe care soția lui, Rada, rămasă văduvă, n-o poate onora și, din acest motiv, este obligată să cedeze 6 stânjeni din moșia și așa mică.²⁰ Alteori, obiectele ce țin de corpul femeii sunt și mai neînsemnate. „O pereche de călțuni, o zăvelcă încrețită, 3 cămăși și 6 zăvelci înguste”, iată ce primește Ilinca de la tatăl ei, Petre Nebunul.²¹

Căsătoria fără zestre se realizează cu greu. Aflăte în sărăcie, familiile încearcă să-și pună fiicele la stăpân, simbria urmând a fi convertită în zestre. Contractul între cele două părți se stabilește oral și prevede înzestrarea și măritarea slujnicei după un „obraz” de același rang și condiție socială. În realitate, fără un contract scris, fără stabilirea precisă a sarcinilor slujnicei și a îndatoririlor stăpânului, fata este lăsată la bunul plac al stăpânului. Pentru a-și găsi o slujbă, fetele părăsesc mediul rural și se îndreaptă spre orașe și târguri, zone des populate cu boieri, negustori și meșteșugari și unde cererea pentru astfel de servicii ocupă un loc important. Angajarea se face mai ales pe baza unei recomandări venite din partea prietenilor sau a rudelor și implică și o perioadă de probă care merge de la două săptămâni la câteva luni. Bunul renume joacă de asemenea un rol important în găsirea unui stăpân. Casele de negustori și meșteșugari țin foarte mult la cinstea și reputația lor, așadar se evită angajarea unor fete cu proastă reputație tocmai pentru a se proteja de eventualele zvonuri și bârfe. Iată cum procedează Petre Croitorul, mic meșteșugar din București. La insistențele mamei, el o angajează pe Zoița ca slujnică în casă, dar după două săptămâni, când află că fata

²⁰ Documentul din 11 ianuarie 1790, în *Arhivele Olteniei*, 1938, nr. 95 – 100, pp. 321 – 322.

²¹ Al Ștefulescu, *Gorjul istoric și pitoresc*, Târgu-Jiu, 1934, p. 136, documentul din 2 ianuarie 1769.

are „proastă politie și defăimare” și umblă „pe la locuri necuvioase” o aruncă în uliță, de teamă „să nu fie vreo necinste la casa lui”. În aceste condiții, fata își găsește refugiul la „cârciuma lui Gheorghe” și pe la „alte părți necuvioase”, cu alte cuvinte, își reia viața de prostituată, singura cale posibilă de a supraviețui.²²

Munca unei tinere este grea și de lungă durată și presupune executarea tuturor sarcinilor domestice, de la adusul apei și până la prepararea hranei de zi cu zi. Îndeplinirea acestora nu-i garantează fetei și zestrea promisă cu ani în urmă la angajare. Șapte ani înseamnă foarte mult pentru o fată aflată departe de familie. Piedicile și tentațiile sunt foarte mari. Intrată în lumea servitorilor, ea își poate pierde virginitatea foarte ușor, datorită mediului asociat deseori cu desfrâul. Totodată, stăpânul reprezintă un real pericol pentru tânăra slujnică. Raporturile dintre cei doi sunt inegale încă de la început, iar servitutea femeii accentuează acest tip de relație. Între sărăcie, nesiguranță și poziția de amantă a stăpânului, ea alege deseori cea de-a doua soluție.

Zestrea o urmează pe fată în noua familie. Dar aceasta nu-i aparține de fapt, soțul fiind cel care se ocupă de administrarea și uzufructul acesteia. Dar acesta nu are dreptul s-o vândă, nici s-o pună zălog, nici s-o înstrăineze sub diferite pretexte. De asemenea, zestrea soției este apărută de creditorii soțului sau de confiscările survenite ca urmare a unei sancțiuni penale.

Virginitate și dezonoare. Alături de zestre, fata mai are încă un lucru de preț care este oferit familiei soțului: fecioria ei. Pierderea virginității este aspru sancționată de către soțul

²² Biblioteca Academiei Române (în continuare BAR), mss. 3933, f. 135v – 136.

dezonorat. Societatea tradițională ortodoxă valorizează puritatea sexuală feminină, dar insistă foarte puțin asupra celei masculine. Totodată, onoarea feminină se conturează de cele mai multe ori în jurul purității sexuale a fetei și păstrarea fidelității conjugale a femeii măritate, pe când onoarea masculină are cu totul alte criterii de definire.²³ O femeie trebuie să fie fecioară în noaptea nunții. Semnele fecioriei ei, cămașa de noapte pătată cu sânge, erau arătate celor care participaseră la celebrarea căsătoriei lor.²⁴ Virginitatea unei femei este o „ofrandă” a cinstei oferită de familia fetei familiei bărbatului. Ea este totodată privită ca o formă de respect față de noua familie. De aici dreptul soțului de a divorța de soția impură, dreptul familiei sale de a pune în scenă un întreg ritual de expulzare, dorința de răzbunare pentru dezonoarea adusă. Ritualul pus în practică de soțul dezonorat este descris cu lux de amănunte de către Dimitrie Cantemir,²⁵ dar el este găsit și în documentele vremii. În funcție de regiunea din care

²³ Asupra acestei probleme vezi J. Pitt-Rivers, *Anthropologie de l'honneur*, Paris, Hachette, 1997 și J. G. Peristiany (volum coordonat de), *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*, Chicago University Press, Chicago, 1966.

²⁴ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Minerva, București, 1973, p. 244. În practică se vorbește de semnele fecioriei, aceleași ca și la Cantemir, numai în cazurile de seducție și abandon. Nu știm dacă obiceiul descris era răspândit și câtă importanță i se acorda.

²⁵ *Ibidem*, pp. 244–245. Iată descrierea oferită de Cantemir: „dacă fiica lor s-a făcut de ocară din pricina unei împreunări neîngăduite, mirele își adună a doua zi prietenii apropiați, cărora le arată că și-a găsit mirea spurcată (cu aceste cuvinte numesc ei femeile necinstite). Aceștia aduc pentru ea cea mai proastă căruță și, cu hamuri rupte silesc cu bătaia să-și ducă înapoi acasă, ca pe o curvă, fiica așezată în căruță.”. Vezi și ritualurile descrise de Martine Ségalen, *Amours et mariages de l'ancienne France*, Paris, Berger-Levrault, 1981 și J. Le Goff, J. C. Schmitt (coordonatori), *Le charivari*, Paris, EHESS, 1981.

cuplul provine, ritualul este pus în scenă urmând mai mult sau mai puțin scenariul oferit de Cantemir. Astfel în iulie 1792, Florea din județul Argeș își expulzează soția după ce timp de 10 zile „ar fi băgat-o în lanț de gât și în fiare ...bătând-o în toate zilele de moarte ca pe hoți și înfricoșând-o că va să o împuște de nu-i va spune un nume de om cu care au păcătuit”. Ritualul este regizat pentru privirile celorlalți, „au pus-o pe un cal șchiop și au trimis-o la trei săptămâni acasă cu multe hule și vorbe proaste”.²⁶ Chiar dacă acordă separarea pentru o astfel de vină, legea ecleziastică nu este totuși de acord cu confiscarea zestrei, considerând că soțul și-a păstrat soția trei săptămâni în loc s-o alunge imediat.²⁷

O relație între tinerii aceleiași comunități se desfășoară sub ochii parohiei și este un lucru cât se poate de normal. Dacă relația depășește pragul admis al sexualității, comunitatea privește, dezaprobă, șușotește pe la colțuri, fără să intervină în mod direct. Dar odată ce relația se transferă în spațiul public al justiției, satul și mahalaua au toată libertatea de a „judeca”, „discuta” raporturile dintre cei doi actori, de a stigmatiza anumite conduite, de a face și desface reputațiile. Uneori chiar puterea le-o cere, atunci când, prin cartea de blestem, mitropolitul le impune exprimarea unei opinii cu privire la reputația și comportamentul celor doi actori sociali prinși în jocul seducției. Când o fată sedusă și abandonată încearcă să obțină punerea în practică a promisiunilor exprimate de

²⁶ DANIC, mss. 143, f. 125 – 130. Documentul a fost publicat și de V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. V (1786 - 1800), București, 1893, pp. 20 – 21.

²⁷ *Îndreptarea legii*, glava 218, p. 225; vezi și Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 245. În Moldova, cutuma este mult mai riguroasă și impune atât confiscarea zestrei cât și obligația părinților de a restitui ginerelui dezonorat toate cheltuielile de nuntă.

bărbat, observăm cum mai multe imagini ale feminității se construiesc de-a lungul unui proces lung și costisitor. Vina deflorării aparține în exclusivitate fetei și familiei sale. Onoarea fetei este terfelită pe ulițele satului, purtată din gură în gură de vecinii mahalagii, discutată, analizată, disecată la cârciumă. Din acel moment ea va fi o fată „cu ponos”, „cu nume și zvon”, „stricată”, „ca o curvă”. Ea va fi asociată cu o femeie ușoară, oricând gata să răspundă și altor bărbați.

Printr-un proces, părinții încearcă să obțină cel puțin un ajutor material, un preț al virginității. Dar rezultatul unui proces de seducție nu va schimba cu nimic reputația fetei, stigmatul păcatului va rămâne pentru totdeauna. Șansa de a se căsători cu altcineva scade considerabil, din acest motiv fata și părinții ei insistă pe o despăgubire materială cât mai mare care prin cuantumul ei să atragă totuși pe cineva. Pierderea unui astfel de proces aduce cu sine nu numai pierderea unor recompense materiale, dar și defăimarea fetei și a neamului ei: „să rămâie fata lor ca o curvă”, sună sentința mitropolitului în procesul dintre Maria, fata și Pavel, flăcăul din Izvoare, județul Vlașca.²⁸ Cazurile încheiate cu o căsătorie sunt destul de puține, dar și în această situație mitropolitul trebuie să intervină și să ceară angajamentul scris al soțului. Acesta trebuie să promită că niciodată nu-i va reproșa soției această căsătorie „mediată” sau că și-a pierdut virginitatea înaintea căsătoriei.

Onoarea bărbatului are de suferit numai atunci când ocupă o poziție socială diferită de cea a acuzatoarei sau atunci când are un renume în comunitate. O plângere este precedată de zvonurile și bârfele care circulau în parohie pe seama legăturii amoroase existente între cei doi acuzați. Uneori, chiar femeia lansa aceste zvonuri pentru a-l șantaja pe acuzat în speranța

²⁸ BAR, mss. 638, f. 151.

că, de rușinea lumii, acesta nu va ajunge la un proces și va continua s-o întrețină. Astfel, Ilinca din mahalaua Poarta Târgului de afară, prostituată renumită, profită de relația ei cu Andronie vameșul pentru a stoarce de la acesta cât mai mulți bani. „Ca să nu mai categorisească numele pârâtului, fiind om cinstit”, mitropolitul îi recomandă să-i dea femeii ceva bani. Dar aceasta nu are de gând să renunțe atât de ușor și dă altă jalbă, știind bine că Andronie ține foarte mult la reputația lui. Așadar, „cunoscându-l cu putere de chiverniseală și om cinstit, socotise ia că cu acest fel de pornire îl va înfricoșa de a-i da oricât îi va cere dă cheltuială ca să nu-și strice ipolipsisul”.²⁹ Arghira din București este și mai insistentă. Prostituată ca și tovarășa ei, Arghira îl târăște pe la judecăți pe Ispas ciubucar acuzându-l de seducție și îngrecare. Respinsă la mitropolie, femeia persistă, fiind în toate zilele la prăvălia ciubucarului, strigându-i vorbe de ocară în auzul tuturor celorlalți prăvăliași. Ba mai mult, aflând ea că bărbatul s-a căsătorit, se prezintă la casa acestuia și „l-au necinstit cu feluri de ocări nesuferite, făcându-l de rizil în mijlocul neguțătorilor în uliță, căutându-l și pân prăvălie și încă cu mare strigare întru auzul și al soții lui și a mușteriiilor dimprejur”. De rușine, Ispas s-a ascuns, dar scandalul i-a provocat mare netraie cu soția. Scopul Arghirei rămâne același „socotind pârâta că cu acest fel de pornire îl va înfricoșa pă jăluitoare de a-i da oricât îi va cere de cheltuială ca să nu-și strice ipolipsisul”.³⁰ Negustorii și meșteșugarii cu o oarecare bunăstare materială nu se pot căsători cu astfel de femei sărace care au practicat prostituția, tocmai pentru că onoarea lor ar avea de suferit. În același timp, un asemenea scandal are efecte negative asupra reputației

²⁹ BAR, mss. 3934, f. 8v – 9v, documentul din 3 martie 1802.

³⁰ BAR, mss. 3934, f. 70 – 71v, documentul din 17 iulie 1803.

lor în parohie, în „breasla” de care aparțin, asupra clientelei. De aceea, aceștia încearcă să evite folosirea justiției pentru rezolvarea unor astfel de probleme și fie preferă o relație cât mai ascunsă de privirile tuturor, fie ajung la învoială cu femeia, fără a mai urma calea dezonorantă a justiției.

Femeia în familia soțului. Împărțirea sarcinilor în cadrul menajului implică nu numai complementaritate, dar și subordonare.³¹ De asemenea trebuie să se țină seama și de valorile și simbolurile care sunt atașate fiecărei sarcini, feminină sau masculină. În societatea evului mediu românesc fiecare soț are un loc bine determinat în cadrul menajului. Bărbatul trebuie să asigure un acoperiș deasupra capului pentru el, soție și copiii care vor veni, să plătească dăjdiile către domnie, să răspundă în fața comunității pentru faptele familiei sale. La sfârșitul ospățului de nuntă, capul femeii este acoperit cu un văl alb, „semnul femeilor măritate”. Din acel moment fata intră într-o nouă etapă a vieții și primește importante responsabilități în cadrul noii sale familii. Femeia măritată administrează gospodăria, conduce armata de slugi (în cadrul familiilor boierești), se ocupă de creșterea și educarea copiilor, păzește focul din vatră atunci când soțul este plecat. Acest statut este recunoscut în mod simbolic prin gestul soțului de a înmâna „cheile sipetelor...și al caselor și al pivnițelor”. Toate aceste chei sunt purtate la cingătoare, semn al femeii măritate și gospodine.³² Ea muncește în cadrul propriei sale gospodării,

³¹ Martine Ségalen, *Mari et femme dans la société paysanne*, Flammarion, Paris, 1980, p. 125–129; Cécile Dauphin *et alii*, „Culture et pouvoir des femmes”, *art. cit.*, pp. 275 – 276

³² *Călători străini despre Țările Românei*, VI, volum întocmit de Paul Cernovodeanu, Maria Magdalena Alexandrescu Dersca Bulgaru, Maria Holban, Editura Academiei Române, București, 1981, p. 123 și 211.

în timp ce bărbatul pleacă pentru „a se chivernisi”. Plecarea soțului presupune încrederea nu numai în fidelitatea conjugală, dar și în capacitatea economică și organizatorică a soției care trebuie să administreze cu chibzuială banii trimiși din când în când. Dacă cuplul nu are veniturile necesare unei existențe minime, femeia poate intra în slujbă, fie ca servitoare, fie ca doică într-una din casele înstărite din jur. O situație ingrată, totuși, căci soțul este mai tot timpul suspicios în ceea ce privește fidelitatea conjugală a soției. Bănuiala că s-a lăsat antrenată într-o serie de relații extraconjugale, îl determină pe bărbat să refuze paternitatea copiilor născuți în această perioadă. Soțiile de meșteșugari și negustori își ajută soții în atelier sau în prăvălie, iar soția cârciumarului sau a hangiuului chiar se ocupă activ cu vânzarea vinului și cu prepararea mâncărilor pentru clienți.

Inversarea rolurilor nu convine nimănui, nici bărbatului, dar nici comunității. Satul întreg vine să depună mărturie împotriva Chivei din Slom, județul Prahova care a renunțat la războiul de țesut pentru masa din cârciumă: „cămăși copiilor sau bărbatului n-au făcut, ci tot tată-său îi chivernisește și el iaste om casnic și bun, iar Chiva iaste cu patima beții foarte împresurată și din pricina beției are și alte năravuri, adică curvie și hoție”. Ba mai mult, soțul umblă din cârciumă în cârciumă după ea pentru a o aduce acasă și pentru a-i plăti datoriile. Comportamentul unei astfel de femei aduce inevitabila ruină și dezonoarea familiei. Îndepărtarea ei este firească atât pentru soț, cât și pentru cei din parohie, din moment ce nu este capabilă să-și îndeplinească atribuțiile cei reveneau.³³

Construcția socială a raporturilor dintre bărbați și femei aparține lumii masculine. Imaginea bărbatului dominant și a

³³ D. Stănescu, *Viața religioasă la români și influența ei asupra vieții publice*, București, 1906, pp. 444–449.

femeii dominate și supuse s-a impus și în cultura română ortodoxă, Biserica jucând un rol important în perpetuarea până în ziua de azi a acestei imagini stereotipe. O femeie se află în prima parte a vieții sub ascultarea taților sau a fraților, apoi sub ascultarea soților. În caz de văduvie, ea revine în propria familie, unde trebuie să se supună din nou taților sau fraților. Revolta împotriva acestei dominații nu există, iar starea de inferioritate devine deseori o armă redutabilă în lupta împotriva lumii masculine. Iată-o pe Maria din Drăgănești, județul Ilfov, bătută cu cruzime de soțul ei, dar care nu-și părăsește casa considerând că trebuie să se supună și să-și asculte soțul în toate, „ia deocamdată au suferit, socotind ca să-i dea soțului ei cuviincioasă ascultare ca unui bărbat”.³⁴ Bărbatul, la rândul lui consideră că are drept de viață și de moarte asupra soției sale, că timpul ei îi aparține, că trupul ei îi aparține, că viața ei îi aparține. Apostrofat că-și bate nevasta, Stan din Satul Nou, județul Ialomița, răspunde că „până acum puțin au bătut-o, iar de acum înainte va să o bată până o va omorî de tot, căci iaste muerea lui și n-are nimenea treabă cu dânsa”³⁵ sau Mușat săpunarul din mahalaua Vergului care cere despărțire de soția lui pentru că „n-au fost numita următoare după voia mea”.³⁶ Acest discurs apare constant în condica de la Mitropolie ca unul din principalele motive de divorț, asociat de regulă și cu alte devieri de comportament ce nu țin de conduita unei femei măritate. De altfel, superioritatea bărbatului și inferioritatea femeii este subliniată de mitropolitul țării ori de câte ori are prilejul. În astfel de cazuri în care bestialitatea și cruzimea sunt clare, discursul mitropolitului este de conciliere a celor

³⁴ *Ibidem*, p. 405.

³⁵ *Ibidem*, p. 408.

³⁶ BAR, mss. 637, f. 186v.

două părți cerând întotdeauna femeii să se supună, să-și asculte și să-și urmeze soțul. Mitropolitul Neofit (1737-1762) o sfătuiește pe Maria Băjescu următoarele: „ci mi-au zis ca să-l ascult și să-i dau cinste ca unui stăpân și să nu-l mai îmbăl, nici să-l ocărăsc și să-l am în dragoste după cum zice Dumnezeu”. Mitropolitul, adeptul înverșunat al căsătoriei, nu poate de altfel accepta un divorț chiar dacă soțul, mare boier, umbla beat zi și noapte cu chef de certă alergându-și soția și slugile cu sabia prin casă.³⁷

Dar să ascultăm discursul mitropolitului la începutul unei cărți de despărțire acordate lui Marin din Căndești părăsit de soție de trei ani. De fapt, acest motiv dă naștere discursului care oferă informații asupra rolului femeii și asupra raporturilor dintre cei doi soți în cadrul menajului. Iată cum sună: „Muerea s-au dat de Dumnezeu omului spre ajutor lui și pentru aceia împreună după nuntă să face tot un trup și n-are voie ia fără dă știrea bărbatului său măcar a să mișca din casă afară și a să depărta fără de știrea lui”.³⁸ Dacă acest discurs aparține Bisericii care are tot interesul să păstreze și să păzească sfânta legătură a căsătoriei, prin menținerea femeii într-o poziție de inferioritate, să ascultăm și discursul unui reprezentant al masculinității care trasează încă din ajunul căsătoriei locul și rolul femeii în familia sa. Dar de ce a fost nevoie de astfel de precizări? Care sunt cauzele care l-au produs? La 21 iulie 1798, Petre cojocar este acuzat de seducție și abandon. Timp de câțiva ani, el a trăit în concubinaj cu Catrina, fiica lui Hristea căpitan din mahalaua Scaunelor, iar acum refuză s-o ia de nevastă. Învoiala dintre cele două părți, bărbatul și părinții fetei, cuprinde și o serie de condiții impuse fetei de către soțul

³⁷ DANIC, mss. 139, f. 209 – 210, documentul din 25 mai 1739.

³⁸ BAR, mss. 634, f. 30v, documentul 1 februarie 1768.

ei, condiții la care au consimțit atât părinții, cât și viitoarea nevestă. Astfel Petre se angaja să se căsătorească cu Catrina dacă aceasta respecta „așezământul cum să să urmeze petrecerea traiului lor”. Acest așezământ prevedea atât valoarea dotei cerute, cât și o serie de reguli de conduită. Cuplul va locui singur, fără a fi deranjat de socri sau de către cumnați, orice vizită din partea acestora trebuia anunțată și nu se putea face decât cu acordul bărbatului, „și eu și soția mea (este vorba de părinții fetei) sau alte fete ale mele ori rude fără știrea și voia lui să nu mergem la el acasă-și, ci numai când vom fi pohtiți”. Soția nu avea voie să-și părăsească domiciliul conjugal sub nici un pretext, nici măcar să-și viziteze părinții dacă nu primise acordul soțului. În același timp, ea trebuia să se mulțumească cu ceea ce i se oferea și nu trebuia să ceară mai mult de atât. Ba mai mult, ea trebuia să se dovedească „păstrătoare, iar nu risipitoare spre vreo pagubă”. El se angaja că va trăi bine cu soția, „uniți în dragoste”, că va avea grijă să-i aducă toate cele trebuincioase pentru a evita traiul rău și gura lumii.³⁹ Gospodăria poate fi privită ca spațiu feminin datorită sarcinilor domestice atribuite femeii, dar și pentru că devine, prin intermediul Bisericii și al lumii masculine, un spațiu de reclusiune. Cele două opinii prezentate mai sus par a fi mai curând deziderate decât „norme” impuse tuturor femeilor, urmărindu-se cu strictețe respectarea lor. Femeia recunoaște superioritatea și autoritatea bărbatului, dar între recunoaștere și supunere există un câmp de acțiune ușor manevrabil. Interiorul aparține femeii, iar exteriorul revine bărbatului. O femeie căsătorită trebuie să rămână în interior pentru a se dedica muncilor casnice și educației copiilor, dar și pentru că gospodăria apare ca un spațiu de protecție menit

³⁹ BAR, mss. 4042, f. 149 – 149.

să asigure păstrarea și apărarea reputației familiei. Spațiul exterior se definește ca spațiu masculin datorită activităților care îi sunt atribuite: politice, comerciale, economice, etc. În fapt, aceste frontiere au mai degrabă un caracter simbolic și sunt accentuate sau trecute sub tăcere în funcție de persoana care le folosește. În documente, femeia apare prinsă într-o largă rețea de sociabilitate și tot timpul prezentă, alături de bărbați, în spațiul public: merge la apă, la biserică, în uliță să discute cu vecinele, la munca câmpului, la hora din zilele de sărbătoare, chiar la departamentele de judecată. Nu are voie să pătrundă în spațiile exclusiv masculine (viața politică sau ierarhia ecleziastică, de exemplu) sau în cele asociate cu desfrâul. Astfel, *Îndreptarea legii* stabilește foarte clar care sunt acele spații, în ce condiții femeia este pedepsită și care este statutul ei în raport cu spațiile pe care le frecventează. Fără acordul soțului, soția nu are voie să meargă la baia publică, la cârciumă, la sărbătorile publice, oriunde aiurea. Pentru toate acestea se impune acordul soțului. În același timp, aceste locuri sunt asociate cu desfrâul și prostituția. Cu sau fără acordul bărbatului, o femeie găsită în astfel de locuri riscă să fie pedepsită și bărbatul primește dreptul de a se separa. Acordul lui implică de asemenea prostituția, el fiind asociat cu proxenetul.⁴⁰

Pe lângă îndeplinirea obligațiilor casnice, soției i se cere respectarea cu strictețe a cinstei familiei în care a intrat și a reputației soțului ei. În procesele de divorț, unii bărbați reclamă cu insistență faptul că soția „nu și-a purtat cinstea cum trebuia”. Bărbații căsătoriți sunt interesați de două lucruri: eficacitate economică și păstrarea fidelității conjugale. Incapacitatea fizică a unei femei este o mare problemă pentru un cuplu din

⁴⁰ *Îndreptarea legii*, glava 214, p. 221.

secolul al XVIII-lea. Boala atrage după sine stagnarea menajului din punct de vedere economic și uneori chiar ruina. Femeia are nevoie de ajutorul masculin pentru a supraviețui, bărbatul are nevoie în schimb de o femeie sănătoasă și bună gospodină care să-i întrețină casă și să asigure perpetuarea neamului. Când femeia nu corespunde acestor minime cerințe, el nu cere decât îndepărtarea „mădularului bolnav” pentru a găsi pe cineva corespunzător cerințelor sale. Așadar bărbatul poate cere divorțul și chiar îl poate obține fără prea mari eforturi atunci când soția este bolnavă, deci în imposibilitatea de a conduce gospodăria, dar și de a asigura continuarea neamului prin procreație.

Curvia și umbletele soției pe la cârciumi aduc dezonoare pentru un soț incapabil să-și stăpânească femeia. Așadar soțul incapabil să-și stăpânească soția va fi la fel de incapabil să-și conducă gospodăria. Mahalagiii clevetesc pe seama lui și chiar îl sfătuiesc să ia atitudine. Oamenii de cinste l-au sfătuit de nenumărate ori pe soțul Mariei s-o lase că prea a umblat când cu nemții, când cu alții de prin mahala, ba a prins-o și straja de câteva ori. Insistențele și sfaturile clericilor nu-i pot schimba hotărârea cu nici un chip, onoarea îi cerea separarea de o femeie cu o proastă reputație.⁴¹ Lipsa copiilor îi dă dreptul bărbatului să renunțe și mai ușor la o astfel de femeie și chiar judecătorii recunosc că „în vreme ce neavând copii nu are pentru ce să sufere defăimarea oamenilor fiind el om de cinste și cu chiverniseală”.⁴² Așadar infidelitatea conjugală și comportamentul desfrânat îl îndreptățesc pe bărbat să ceară separarea, deoarece puritatea sexuală a femeii și buna sa conduită reprezintă onoarea familiei. Fidelitatea conjugală este

⁴¹ DANIC, mss. 140, f. 140v – 141, 17 februarie 1794.

⁴² DANIC, mss. 143, f. 103v – 104v, 4 martie 1793.

legată totodată și de o descendență legitimă. Infidelitatea poate naște bănuieli în jurul legitimității copiilor născuți, asupra dreptului lor de a participa la transmiterea patrimoniului patern.

Soție de prăvăliaș, meșteșugar sau negustor, preot sau mic boier, femeia este totodată personajul central și figură vulnerabilă în mersul „afacerilor” soțului.⁴³ Ea este ținta spre care se îndreaptă bârfele din parohie și o găsim adesea prinsă în vârtejul zvonurilor care circulă în comunitate. Sătenii și mahalagiii merg și mai departe cu precizările pe care le fac cu privire la sancționarea unui comportament sau altul. Prinsă de soțul ei dansând într-un sat alăturat împreună cu amantul, Anca este adusă și plimbată pe ulițe satului spre a fi văzută. Ceea ce a reținut unul dintre săteni are o importanță deosebită. Totodată mărturia lui relevă concepția unui țăran simplu asupra locului ocupat de fiecare în societate. Anca este căsătorită și ca atare trebuie să aibă atât înfățișarea, cât și statutul unei femei măritate. Grav este că și-a părăsit soțul și casa, dar și mai grav este că ea s-a prins în horă ca fata mare, cu capul descoperit:⁴⁴ „au găsit-o la Tingani jucând în horă fată mare și așa cu cosițe au adus-o la Cățel de au văzut-o toți oamenii câți s-au aflat șazători la Cățel”. Mărturia lui este susținută și semnată și de ceilalți săteni. Un lucru este însă de semnalat, plimbarea soției prin sat este pusă în scenă de soțul care se va folosi de ea la momentul oportun. Sătenii au păstrat această imagine a femeii măritate comportându-se ca o fată mare și au povestit la judecată ceea ce își aminteau mai bine.⁴⁵

⁴³ Arlette Farge, *La vie fragile. Violence, pouvoirs et solidarité à Paris au XVIIIe siècle*, Hachette, Paris, 1986, p. 135.

⁴⁴ Capul descoperit și părul prins în cosițe apar și la Del Chiaro ca simbol al fetei nemăritate. *Călători străini*, vol. VIII, p. 376.

⁴⁵ BAR, mss. 634, f. 116v – 119v, 20 ianuarie 1767.

Observăm așadar solidarizarea comunității împotriva soției care nu-și îndeplinește atribuțiile conjugale. Vecinii își exprimă solidaritatea cu soțul înșelat, nemulțumirea și chiar agresivitatea în fața unei femei care își neglijează sistematic atribuțiile și ia locul bărbatului la cârciumă sau în alte locuri populate mai ales de bărbați.

Dar vecinii sunt solidari și cu o femeie care suferă. Ei intervin în favoarea ei în timp de pace și îi sunt martori fideli în timpul procesului. Un bărbat bețiv, bătaș, împătimit al jocurilor de noroc naște compasiuni și solidarități în jurul femeii obligate să suporte comportamentul agresiv al unui astfel de om. Solidarizarea este aproape necesară pentru că atitudinea bărbatului perturbă chiar liniștea parohiei. Țipetele, bătăile și înjurăturile se petrec sub ochii lor, în curte, în uliță sau la cârciumă cerând insistent intervenția celorlalți. Uneori bărbatul „aruncă pistoale noaptea pă la trei ceasuri și-și bate nevasta”,⁴⁶ alteleori sătenii sunt treziți de strigăte îngrozitoare de „hoții, hoții”. Speriați, sătenii din Poienari, județul Mușcel ies să vadă ce se întâmplă și sunt obligați să intervină pentru că Mincu Roșca își alerga nevasta cu toporul pe ulițele satului. Țipetele femeii în noapte pot fi considerate ca un apel la solidaritate. Apariția sătenilor îi schimbă planurile, devenind periculos pentru viața celorlalți.⁴⁷ Scandalul devine un spectacol la care cei din jur sunt invitați să participe. Vecinii se anunță între ei, notabilitățile locale sunt și ele puse la curent cu o repeziciune uluitoare. Ajutorul lor este cerut cu insistență.

⁴⁶ DANIC, mss. 140, f. 46 – 47.

⁴⁷ DANIC, Fond Mitropolia Țării Românești, CCCLXXVIII/1. Vezi și Constanța Ghițulescu, „Spațiul public/ Spațiul privat. Țara Românească la 1800”, în *Studii și materiale de istorie modernă*, vol. XIII, 1999, pp. 3-17.

Capacitatea juridică a femeii. Femeia are în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea capacitate juridică deplină. În procesele de divorț, de seducție, de viol sau de recuperare a zestreii ea se prezintă singură și încearcă să-și apere interesele. Ea are dreptul să dea jalbă către domn sau mitropolit, să se apere de acuzațiile care i se aduc, să-și prezinte martorii și probele. De asemenea, pricina nu se poate judeca în absența ei, prezența femeii în fața instanței fiind la fel de necesară ca și cea a bărbatului. Uneori ea este însoțită în instanță de una din rudele sale, tată, mamă, frate, unchi. Dar ei constituie de cele mai multe ori partea păgubită care își apără drepturile. De pildă, o văduvă săracă dă jalbă pentru fiica ei care a fost sedusă și abandonată, cerând de fapt să i se facă ei dreptate și să se găsească o soluție pentru a scăpa de rușinea prin care trece și mai ales să o înzestreze acuzatul pe numita fată „că e păcat, doamne, ca eu ticăloasa să rămân cu fata pe prispă nemăritată și cu ponos”.

Construcția socială a unei imagini defavorabile femeii, ca ființă slabă fizic și intelectual, apare atât la nivelul legislației în vigoare, cât și la nivelul discursului. Pravila recomandă judecătorilor să se aplice femeii aflate în fața instanței un tratament mai blând datorită „neputinții și slăbiciunii firii”, din acest motiv „mai puțin se vor certa muerile decât bărbații la greșalele ce vor face.” De asemenea „de vreme ce iaste mai proastă și mai lesne spre cădere (în păcat) decât bărbatul” se recomandă o mai mare indulgență din partea judecătorilor.⁴⁸ Milă și indulgență din partea judecătorilor nu prea există în practică. Pentru că aceeași Pravilă dă voie și chiar recomandă bărbatului să-și bată nevasta. Potrivit glavei 185, bărbatul are dreptul să-și bată femeia când va fi cu „vină micșoară”, ori de

⁴⁸ *Îndreptarea legii*, glava 364, p. 343 și glava 211, p. 217.

câte ori vrea. El poate folosi palma și pumnul, pentru că nu intră sub incidența legii, chiar „de o ră băte cât de mult și de des”.⁴⁹ De altfel, ea merită bătută pentru că este mai aproape de bârfă și clevetire decât bărbatul și asta din cauza naturii firii ei, adică este „iute dă fire din dihonie fămăiască”, răspândește zvonuri și bârfe „după bănuiala și răutatea firii fămăiască” sau din „proastă firea fămăiască”. În descriere, ea primește următoarele calificative “muerea rea, limbută și gâlcevitoare și spornică la vorbe fără de rușinare”. Și pentru că este mai înclinată spre păcat decât bărbatul, ea trebuie supravegheată și pedepsită pentru a se îndrepta. Biserica este întotdeauna alături de bărbat în această luptă de cunoaștere și stăpânire a naturii feminine. Bătaia la tălpi și privarea de libertate este folosită și de o parte și de alta pentru a înțelepți firea femeii. Dar cu toate acestea femeia se poate apăra liber în fața instanței.⁵⁰

Apariția *vechilului de judecăți* la sfârșitul secolului al XVIII-lea nu înseamnă și micșorarea capacității juridice a femeii. El reprezintă interesele femeii mai ales în pricinile legate de zestre și proprietate. Alegerea sa se face din rândul rudelor apropiate, tatăl își poate reprezenta fiica, soțul soția, fratele sora, unchiul nepoata, dar poate fi și o persoană străină din punctul de vedere al relațiilor de rudeniei, dar care făcea practic parte din familie, fiind administratorul moșiilor.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 183.

⁵⁰ Asupra capacității juridice a femeii în Italia, de exemplu, vezi mai ales Simona Cerutti, „Normes et pratiques, ou de la légitimité de leur opposition” în *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*, sub direcția lui Bernard Lepetit, Albin Michel, Paris, 1998, p. 130 și Thomas Kuhn, *Law, Family and Woman. Toward a legal anthropology of Renaissance Italy*, Press University, Chicago, Chicago, Londra, 1991, p. 212

Vechilul de judecăți poate fi considerat ca precursor al avocaților din secolul următor. Prezența sa este simțită mai ales în rândul familiilor boierești care își permit să plătească un individ care să le apere interesele în fața instanței și să-i scutească astfel de timpul pierdut. El mai este folosit și atunci când femeia vrea să tergiverseze procesul la infinit neavând nici un interes în sfârșirea pricinii.⁵¹

Amantă, prostituată, vrăjitoare. Termenul folosit pentru a desemna o amantă este cel de posadnică. În *Îndreptarea legii*, termenul are sens de concubină, amantă. Dar Dionisie Eclesiarhul (1740-1820), un călugăr cronicar contemporan, îl folosește cu sensul de prostituată, în timp ce amanta poartă denumirea de țiitoare și se recrutează mai ales din rândul slujnicilor.⁵² Potrivit legii, un bărbat poate avea relații cu o astfel de femeie, dar nu se poate căsători cu ea niciodată, glavele 235 și 240 prevăd imposibilitatea legitimării religioase a unei astfel de legături. Totodată un bărbat care a întreținut o astfel de legătură este supus unei pedepse canonice foarte drastice: patru ani nu are drept de împărțășanie, după care alți trei ani trebuie să mănânce post „la al noulea ceas” și să facă 250 de mătăanii. Dacă nu respectă toate acestea, pedeapsa se mărește la șapte ani și chiar 15 ani de excludere de la împărțășanie conform canonului sfântului Vasile.⁵³ Răpirea unei astfel de femei nu este pedepsită de către lege: „Nu se va

⁵¹ Vezi și Valentin Al. Georgescu și Ovid Sachelarie, *Judecata domnească în Țara Românească, 1611–1831*, partea a II-a, *Procedura de judecată*, Editura Academiei Române, București, 1982, pp. 112–144.

⁵² Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf (1764-1815)*, ediție întocmită de Dumitru Bălașa și Nicolae Stoicescu, Editura Academiei Române, București, 1987, p. 54.

⁵³ *Îndreptarea legii*, pp. 230–234.

certa ca un răpitoriu cela ce va răpi pe vreo muiere curvă ce să va certa după voia judecătorului” sau „Cela ce va răpi muiere curvă cu voia ei, acela nu se va certa nicicum”. Dar dacă răpitorul unei prostituate nu plătește gloaba, care în codul de legi se ridică la 200 de taleri, atunci el este pedepsit foarte aspru cu tăierea unei mâini.⁵⁴

Concubina ocupă un loc intermediar între nevastă și prostituată. Ea este lăsată la bunul plac al bărbatului care poate concretiza relația într-o căsătorie sau o poate expulza sub pretextul reîntoarcerii la viața creștină prescrisă de biserică. Codul de legi îi este favorabil. Concubinajul este interzis – „posadnice să nu ție nimenea în casa lui” –, această legătură fiind asimilată cu prostituția. Actorii unei astfel de relații sunt și ei pedepsiți, bărbatul este exclus din sânul bisericii pe toată perioada unei astfel de relații impure. Bărbații sunt chiar sfătuiți să izgonească astfel de femei din casa lor și să nu se implice în astfel de legături.⁵⁵ Dar dacă amanta apare în interiorul unei căsătorii, lucrurile iau cu totul altă turnură. Trebuie, de asemenea făcută precizarea că mare partea a documentelor pe care le-am parcurs provin din mediul popular și din cel al micilor meseriași din Capitală. Posadnica este aspru pedepsită și în practică. Dacă un bărbat vrea să-și lase femeia cu care a trăit până atunci în concubinaj, el poate s-o facă, chiar dacă la mijloc sunt doi sau trei copii. Ba este chiar îndrumat să lase această „viață de rușine”, necreștinească și să intre în viața creștină a celor casnici prin taina căsătoriei. Se poate totuși observa că, preotul sau mitropolitul îl sfătuiește pe bărbat să concretizeze relația într-o căsătorie, dar dacă acesta refuză, nu-l poate totuși obliga. Iată-l pe Radu, logofătul de taină care după cinci ani de concubinaj o alungă pe Stana sub pretextul

⁵⁴ *Ibidem*, p. 263, glava 260.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 215, glava 208

că vrea să se îndrepte „de păcatul acesta al curviei” și „să-și ia soție pre lege”. În fața acestui discurs, mitropolitul Neofit decide să-și „ia soție cu Pravilă pre care va vrea”, dar nu înainte de a-și executa pedeapsa canonică impusă.⁵⁶

Lucrurile se schimbă, atunci când o femeie intervine în cadrul unei relații deja sancționate de către biserică prin taina căsătoriei. Femeia, considerată ca spărgătoare de casă este pedepsită cât se poate de aspru. În judecarea unei astfel de relații, vina aparține în întregime amantei, ea fiind cea care a tulburat nu numai liniștea unei familii ci a și păcătuit întinând taina sfântă a căsătoriei. Câteva precizări sunt totuși necesare. Cazurile din arhiva judiciară provin în marea lor majoritate din mediul popular al țăranilor, meșteșugarilor din București și cel al micilor boieri. Cele câteva zeci de documente, provenind din mediul boieresc lasă impresia că aici, la acest nivel, concubinajul este altfel perceput și valorizat. Astfel, societatea acceptă tacit o relație extraconjugală venită din partea unui bărbat, dar sancționează deseori același tip de relație pentru o femeie. Pretext pentru neînțelegerile între soți, amanta este târâtă în fața soborului unde trebuie să-și mărturisească vina de a iubi sau de a căuta protecția economică. Spargerea casei nu are sensul de diminuaare a afecțiunii dintre cei doi soți, ci de dirijare a averii comune spre exterior, spre casa amantei. Soțul are, într-o astfel de situație, două familii și contribuția sa financiară la bunăstarea materială a concubinei sale crește în raport cu ceea ce revine familiei sale. Acest lucru devine și mai vizibil când ceea ce se împarte este destul de puțin. Expulzarea din comunitate constituie pedeapsa principală, deoarece se consideră că îndepărtarea ei va da posibilitatea soților să-și reia viața și să-și refacă căsnicia. Totodată, alungarea ei însemna și restabilirea ordinii interne.

⁵⁶ DANIC, mss. 139, f. 214v – 215, documentul din 22 noiembrie 1738.

Altădată, ea primea interdicția de nu mai reveni în localitatea respectivă. La aceasta se adăuga bătaia la tălpi în piața publică, în „târg” cu strigarea vinei pentru a deveni pildă și pentru alții. Surghiunul la mănăstire reprezintă o altă pedeapsă aplicată unor astfel de femei. Dar pedeapsa se aplică numai atunci când soția sau socrii reclamau intervenția puterii, numai după o cercetare atentă la fața locului cu constatarea faptelor. Concubina ocupă un alt loc în viața unui boier și statutul ei diferă de cel din mediul de jos al ierarhiei sociale. Boieroaica trece de multe ori sub tăcere relațiile extraconjugale ale soțului ei. Ele devin vizibile abia la sfârșitul vieții, când, în testament, bărbatul se îngrijește și de copiii săi, rod al acestor legături ilegite.

„*Vrăjitoria casnică*” apare deseori în documentele vremii. Ea are scopuri bine precizate și aparține în exclusivitate femeilor. Se practică pentru a aduce dragostea bărbatului dorit, pentru a proteja familia și în special copiii, pentru a îndepărta atenția bărbatului de la altele (bătură sau femei) și chiar pentru a-l ucide. O astfel de vrăjitorie practică Maria, soția lui Asanache logofețelul din mahalaua Fântâna Boului care încearcă prin invocarea forțelor rele ale întunericului să-și omoare soțul. Ritualul urmează o adevărată punere în scenă cu invocări nocturne, focuri și obiecte magice. După cum povestește baba Sanda, timp de două luni, Maria „totdeauna au umblat noaptea dăspuiată până în brâu făcând farmece, lucruri drăcești”. Ba mai mult, blestemele bine meșterite sunt aruncate și ziua pe capul bărbatului. „Și altădată au plecate logofățul Asanache într-u călătoria lui și aceasta Mariia au luat pulbere de pe jos cu mâinile ei și au aruncat după dânsul și îl blestema să nu să aleagă ca praful de dânsul”, povestește aceeași babă, proprietara casei, așadar martoră fără voie la viața celor doi. Pentru a-și susține spusele, baba Sanda a strâns

cu grijă toate acele „farmece” și le-a arătat și protopopului.⁵⁷ Și Catinca Cernătescu este acuzată chiar de soțul ei că face farmece și vrăji diavolești, încercând să-l îndepărteze. El își susține spusele cu o serie de „boldoașe cu farmece și cu șorice” găsite într-o ladă.⁵⁸ Andrei vizitiul din București își acuză de data aceasta soacra care încerca să-l îndepărteze de soția lui cu „felurimi de diavoli”, farmece și tot felul de poțiuni magice. Astfel soacra, „toată noaptea au umblat pă la pereți, făcând toate de ia bolile de am vrut ca să-mi ies din minți”.⁵⁹

Un alt tip de vrăji se fac pentru a schimba „destinul” persoanelor invidiate pentru bunăstarea lor. Zamfira din Vălenii de Munte, județul Prahova, râvnind la bunăstarea cumnaților ei, încearcă să le schimbe soarta cu ajutorul „diavolului”. Dar pentru că fratele soțului ei locuiește destul de departe, în capitală, reușește să intervină cu ajutorul unei nepoate pe care o angajează ca slujnică. La rândul său, aceasta poartă în casa celor doi toate poțiunile magice date de mătușă și pune în practică ritualurile necesare. La Mitropolie, ea a vrea să declare că se afla sub influența vrăjilor care erau atât de puternice că nu se putea opune. De data aceasta farmecele constau în „rele unsori” cu care slujnica a reușit, de nenumărate ori și mai ales noaptea în timpul somnului, să-i ungă pe cei doi soți atât pe haine cât și pe părțile intime ale corpului. Din cauza acestor farmece sau din alte motive, cei doi s-au îmbolnăvit foarte rău. Cel mai afectat a fost bărbatul care nu numai că s-a îmbolnăvit, ci și-a pierdut și mințile.⁶⁰

⁵⁷ BAR, mss. 635, f. 4 – 4v, documentul din 4 octombrie 1777.

⁵⁸ DANIC, Fond Mitropolia Țării Românești CCCLX/1, 21 august 1816.

⁵⁹ DANIC, mss. 140, f. 109v - 112v, documentul din 13 septembrie 1793.

⁶⁰ V. A. Urechia, *op. cit.*, II, p. 145 – 146, documentul din 4 aprilie 1777.

Prostituția și prostituata. Este un fenomen feminin și atât în lege, cât și în documentele juridice, femeile sunt personajele principale atunci când este vorba de această meserie. Un document din 25 noiembrie 1794 scris de mitropolitul Dositei și adresat domnitorului Alexandru Moruzi, oferă date importante asupra prostituției. Anaforaua alcătuită de mitropolit cu ajutorul a câtorva boieri oferă o analiză detaliată și răspunde la o serie de întrebări legate de prostituția din orașul București. Pentru Dositei, mitropolit de origine greacă, Valahia este un spațiu al toleranței exagerate unde „se obișnuiește păcatul curviei”. El asociază prostituția cu cârciuma și cârciumăresele. Pentru a-și ademeni clienții, prostituatele îi îndeamnă cu vin care „ia mintea omului și nu știe ce face”. Astfel unirea celor două „turbează mințile omenești și aprinzând simțirile lor cu văpaia vinului, nu știu ce mai fac și orice părere îi vine în cuget și în vederea cea întunecoasă se pornesc la tot felul de fapte rele: curvii peste măsură, ucideri și alte multe asemenea”. Cine sunt prostituatele? Mitropolitul identifică atât femei măritate, cât și fete tinere „sănătoase, zdravene care sunt vrednice de slujbă și de muncă”. Aceste femei preferă desfrâul și „dau navală pe la cârciumi, obicinuind desfătări în beții și curvii” în loc să intre la stăpân și să-și câștige hrana și „îmbrăcămintea trupului” cu „osteneala mâinilor”. Totodată, mitropolitul crede că, dacă aceste femei ar munci și și-ar păstra cinstea ar putea chiar să se căsătorească „măcar sărace să fie, dar dacă au minte văzându-le unii și alții, pot să se și căsătorească”. Așadar, prea Sfinția Sa identifică principalul motiv pentru care aceste femei au ales prostituția: sărăcia. Pe de altă parte, prostituatele sunt considerate ca fiind principalele vinovate de răspândirea bolilor venerice, ruinarea bărbaților și destrămarea familiilor. Propunerile mitropolitului arată clar inexistența unei politici pe termen lung sau a unei reglementări

care să controleze fenomenul. El propune o măsură, eficientă numai pe o perioadă scurtă de timp, cum va dovedi de altfel și documentele din anii următori. Toate femeile urmau a fi alungate din cârciumi, chiar și soția și fiica cârciumarului. Cârciuma devenea astfel un spațiu masculin prin excelență. Se propun și pedepse pentru cele care nu se supuneau hotărârii ce urma a fi luată: bătaia în public, plimbarea prin târguri și mahalale cu strigarea vinovăției. Mahalagiii primeau misiunea de a supraveghea cârciumile din mahalalele lor și de a denunța orice nesupunere, pedepsele erau la fel de grele. Domnitorul răspunde propunerii mitropolitului prin pitacul din 28 noiembrie 1794 adresat marelui spătar și marelui agă. Aceștia primesc sarcina de a epura toate tavernele din oraș de femeile, vădulele și fetele nemăritate care, sub pretextul vinderii de vin, practică prostituția. Cele care aveau rude să fie puse sub supravegherea acestora prin angajament că le vor păzi. Cele fără rude trebuiau să-și ia angajament că-și vor găsi stăpân și vor munci cinstit. Nesupusele și recăzutele în păcat urmau a fi trimise la fabrica de postav, „ca să lucreze cu plata ce li se va cădea”.⁶¹ Autoritățile locale, în speță spătăria și agia, dau și ele o serie de pitace cu privirea la pedepsirea prostituatelor și la expulzarea acestora din oraș. Un pitac dat de spătărie în 22 noiembrie 1793 interzicea femeilor și fetelor să mai stea prin cârciumi. De asemenea, același pitac interzicea „adunările de prin cârciumi cu lăutari și cu tovărășii”, recomandând clienților să-și ia vin acasă și să nu se mai prelungească în petreceri noaptea. Acest pitac este dat tot la inițiativa Bisericii, deoarece se insistă pe pioșenie și umilință, sentimente pe care credincioșii ar trebui să le urmeze în postul Nașterii Domnului.⁶² Pitacul este reluat la 26 martie 1795 și

⁶¹ V. A. Urechia, *op. cit.*, V (1786 – 1800), p. 255–258.

⁶² V. A. Urechia, *op. cit.*, VII, p. 144.

la 10 iunie 1796, când se hotărăște expulzarea tuturor „celestnicilor” din oraș fără drept de a se mai întoarce.⁶³ Dar cum măsurile luate nu reușesc să se impună, noi măsuri sunt luate la 7 ianuarie, 13 martie, 18 martie, 5 mai și 7 iunie 1797 prin care prostituția și jocurile de noroc sunt considerate pericole publice așadar necesitatea de fi interzise. În același timp, existența unui număr cât mai mare de cafenele nu se bucură de acordul marelui agă, fiindcă „nu este politiei acesteia și obștii de nici un folos, ci de stricăciune”.⁶⁴ La nivel individual, mitropolitul și clericii intervin pentru fiecare caz în parte care li se trimite spre cercetare. Prostituata și concubina sunt, de fapt, lăsate la voia Bisericii și a funcționarilor agiei.

Iată numai câteva dintre imaginile construite în jurul feminității și impuse societății. În secolele XVII–XVIII, femeile vorbesc foarte puțin despre ele însele, singura excepție o constituie jalba. Dar acest tip de document privilegiază numai un singur aspect al „realității cotidiene”: nefericirea lor. Abordarea femeii ca subiect de analiză pentru istorie, sociologie sau antropologie a îmbogățit câmpul istoric, dar mult mai important este că acest nou tip de demers oferă „o nouă perspectivă asupra trecutului”.⁶⁵

⁶³ *Ibidem*, vol. VI, p. 741, și vol. V., p. 472.

⁶⁴ *Ibidem*, vol VII, pp. 143–144.

⁶⁵ P. Burke, *Istorie și teorie socială*, Humanitas, București, 1999, p. 66.

Bibliografie

- CORBIN, A., *Les filles de noces. Misère sexuelle et prostitution (19e siècle)*, Flammarion, Paris, 1982
- DAUPHIN, C., Farge, A. (volum coordonat de), *De la violence et des femmes*, A. Michel, Paris, 1997
- DUBY, G., Perrot, M. (coordonatori), *Histoires de femmes en Occident*, 5 vol., Plon, Paris, 1991
- FARGE, A., Klapisch-Zuber, C. (volum coordonat de), *Madame ou Mademoiselle ? Itinéraires de la solitude féminine, XVIIIe – XXe siècle*, Arthaud-Montalba, Paris, 1984
- FARGE, A., *La vie fragile. Violence, pouvoirs et solidarités à Paris au XVIIIe siècle*, Hachette, Paris, 1986
- FRAISSE, G., *Les femmes et leur histoire*, Gallimard, Paris, 1998
- KLAPISCH-ZUBER, C., *Women, Family and Ritual in Renaissance Italy*, Press University Chicago, Chicago, 1988
- PERROT, M. (volum coordonat de), *Une histoire des femmes est-elle possible ?*, Rivages, Marseille, 1984
- PERISTIANY, J. G. (volum coordonat de), *Honour and Shame: The Values of Mediterranean Society*, Press University Chicago, Chicago, 1966
- PITT-RIVERS J., *Anthropologie de l'honneur*, Hachette, Paris, 1997
- SCOTT, W. J. (volum coordonat de), *Feminism and History*, University Press Oxford, Oxford, New York, 1996

APARIȚIA FEMEII CA ACTOR SOCIAL

- a doua jumătate a secolului al XIX-lea -

IONELA BĂLUȚĂ

Diferitele cercetări istorice și sociologice care s-au ocupat de rolul și locul femeii în diverse societăți și perioade au subliniat faptul că, mult timp, femeia apare în documentele istorice mai degrabă ca obiect, și nu ca subiect: Michelle Perrot analizează acest lucru într-o carte importantă – „tăcerile” femeilor de-a lungul istoriei.¹ Ceea ce nu înseamnă că nu există deloc mărturii feminine, documente produse de femei (fie ele literare, personale, sau de altă natură). Dar mult timp, până la revoluțiile democratice care deschid epoca modernă, femeile nu reacționează la discursul masculin dominant care le construiește identitatea; ele rămân, în linii generale, o *clasă obiect*.² În secolul al XIX-lea, prin promovarea noilor valori – universalism, drepturile omului, principiul publicității etc. – se creează condițiile favorabile pentru apariția femeii ca subiect, și, mai târziu, ca actor social.³ Dreptul la instrucție favorizează de asemenea emanciparea femeilor, așa încât, în Grecia de exemplu,

¹ PERROT Michelle, *Les femmes ou les silences de l'histoire*, Flammarion, Paris, 1998.

² BOURDIEU Pierre, „Une classe objet”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, n°17/1977, pp. 2-5.

³ v. DUBY Georges, PERROT Michelle (sous la dir. de), *Histoire des femmes en Occident*, t. 4, le XIXe siècle, Plon, Paris, 1991.

se servant de la publicité critique pour former une opinion publique, les premières femmes instruites ont posé les bases d'un courant d'idées mais aussi d'action en faveur de nouveaux rapports entre les sexes.⁴

Apariția femeii ca actor social este legată, prin urmare, de un întreg context socio-politic și de o redefinire a raporturilor sociale și a identităților de gen. Aceasta este de altfel și perspectiva teoretică pe care am adoptat-o în studiul meu,⁵ și asupra căreia mi se pare important să insist într-o primă etapă.⁶ Am optat pentru definiția genului ca proces social, așa cum este dată ea de Joan Scott:

Le noyau essentiel de la définition repose sur la relation fondamentale entre deux propositions : le genre est un élément constitutif de rapports sociaux fondés sur des différences perçues entre les sexes, et le genre est une façon première de signifier des rapports de pouvoir.⁷

⁴ VARIKAS Eleni, „Vertus privées dans l'espace public. Le cas des institutrices grecques au XIXe siècle” în *Histoire et société contemporaines, Lieux de femmes dans l'espace public 1800-1930*. Actes du colloque à l'Université de Lausanne 11-12 nov. 1991, publiés par Monique Pavillon et François Vallotton, Lausanne, tome 13 / 1992.

⁵ Studiul pe care îl voi prezenta aici face parte din teza de doctorat în sociologie pe care o pregătesc la EHESS, sub conducerea lui Francine Muel-Dreyfus, în cotutelă cu Universitatea din București, unde conducător de teză este prof. Ioan Mihăilescu. Titlul provizoriu al tezei este *La construction d'une nouvelle identité féminine dans la seconde moitié du XIXe siècle roumain*.

⁶ Dat fiind faptul că acest articol a fost prezentat în cadrul unui work-shop și va fi publicat într-un volum privind temele și direcțiile de cercetare ale studiilor de gen în România, mi se pare important să păstrez întreaga discuție privind acceptiunea conceptului de gen, perspectiva teoretică și metodologică în care mă situez.

⁷ SCOTT Joan, „Genre, une catégorie utile d'analyse historique”, în *Cahiers genres et développement*, n° 1 / 2000, éd. L'Harmattan, Paris, p. 56.

Raporturile dintre sexe trebuie analizate ca orice alte raporturi sociale; pentru aceasta, trebuie în primul rând să respingem caracterul fix și permanent al opoziției binare și să procedăm la o istoricizare și o deconstrucție autentice a termenilor care intră în mod tradițional (și inconștient) în construirea diferenței sexuale.

Prima parte a definiției lui Joan Scott permite stabilirea legăturii (la nivelul analizei) între organizarea raporturilor sociale și reprezentările puterii. Influența între aceste două aspecte nu este unilaterală sau unidirecțională. Ceea ce ne permite, pentru o societate dată, ca plecând de la studiul relațiilor între bărbat și femeie, de exemplu, să facem legătura cu câmpul puterii și mai ales să introducem factorul schimbare în modelul de analiză. În mod concret, pentru a vedea că genul este construit (și cum este construit) la nivelul raporturilor sociale, pe baza diferențelor percepute, trebuie să ținem seama de patru elemente (care pot fi de altfel patru niveluri de analiză). În primul rând, trebuie să identificăm simbolurile disponibile din punct de vedere cultural care evocă reprezentări simbolice. În al doilea rând, e important să identificăm conceptele normative care invocă interpretarea sensurilor simbolurilor, limitând posibilitățile lor metaforice (concepte care sunt exprimate în doctrinele religioase, educative, științifice, politice sau juridice). Apoi, o asemenea analiză trebuie neapărat să includă în grila de interpretare noțiunea de politic, precum și referirea la instituții și la organizarea socială. În sfârșit, al patrulea palier al analizei este identitatea subiectivă.

Meritul acestei scheme de analiză este, cred eu, faptul că ea ne permite să studiem, cu aceleași instrumente și în aceeași paradigmă, orice proces social: nu numai genul, dar și clasa, rasa, etnia etc. Cu alte cuvinte, reușim să depășim perspectivele uneori prea particularizante ale altor modele de analiză, și să

înscriem studiile de gen într-un câmp științific lărgit, atât la nivelul obiectului de studiu, cât și la cel al mizelor cercetării.

A doua parte a definiției lui Joan Scott insistă asupra faptului că genul este un mod fundamental de a semnifica raporturile de putere. Concepțiile asupra genului, înțelese ca un ansamblu obiectiv de referințe, structurează percepția și organizarea concretă și simbolică a vieții sociale; în măsura în care aceste referințe stabilesc o distribuție a puterii (de exemplu, un control sau un acces diferit la resursele materiale și simbolice) genul va fi implicat în însăși conceperea și construcția puterii.

Perioada de care mă ocup se caracterizează prin schimbări politice și sociale majore, care implică o redefinire a raporturilor și a ierarhiilor sociale, precum și o reconstruire a identităților de gen: chiar dacă uneori sunt menținute dihotomiile tradiționale, acestea sunt relegitimate din perspectiva ideologiilor și filosofiilor sociale ale epocii, servind la rândul lor la fundamentarea și legitimarea noii ordini sociale și politice. Legăturile sunt deci multiple și subtile, iar identitățile de gen sunt rodul unor interacțiuni sociale, al unui joc al puterii, care cer o analiză atentă.

În linii generale, la nivelul simbolurilor și miturilor puse în circulație, perioada studiată valorifică imaginea femeii ca mamă a poporului, a națiunii în curs de constituire. Sintagma patria-mamă este revalorificată, devenind un loc comun și un simbol puternic în discursul epocii. Unele figuri feminine care au participat la evenimentele vremii vor fi astfel oarecum mitizate în același sens: este de exemplu cazul Mariei Rosetti, care i-a inspirat pictorului Rosenthal alegoria „România descătușată” (simbol important pentru construirea

imaginarului național); în discursuri ea este prezentată ca o figură emblematică a soției și mamei devotate familiei și patriei. Aceste atribute sunt de altfel recuperate și accentuate de toate ideologiile naționaliste ale secolului al XIX-lea. Figurile feminine care apar în idealurile naționaliste, transformate adesea în mituri și introduse în imaginarul național, sunt figurile unor femei care s-au remarcat prin puritate și modestie, devotament și sacrificiu pentru familie și pentru patrie. Marianne, Britannia sau Germania ocupă un rol important în ideologiile naționaliste occidentale, având rolul de a crea solidarități naționale:

For the European middle classes, these female national symbols protected the normal society, the health of the nation.⁸

Conceptele normative privind identitatea fizică și morală a femeii respectabile (mă refer mai ales la clasele înstărite) sunt sistematizate în discursul medical și mai ales în cel igienist, care pentru perioada aleasă poate fi considerat ca un discurs legitimant și legitimat.⁹ Modelul normativ care se poate desprinde, completând referințele și cu textele juridice, este

⁸ MOSSE George L., „Nationalism and Sexuality: Respectability and Abnormal Sexuality în *Modern Europe*, Howard Fertig, New York, 1985, p. 93.

⁹ Pentru o analiză mai detaliată privind discursul igienist, locul său în epocă și modelul feminin pe care îl construiește, vezi BĂLUȚĂ Ionela, „The construction of the Feminine Sexual Identity through the Hygiene Treatises: the Second Half of the 19th Century in Romania”, în *Moral, Legal and Political Values in Romanian Culture*, Romanian Philosophical Studies, IV, Mihalea CZOBOR-LUPP, J. Stefan LUPP editors, Library of Congress Cataloging-in-Publication, Washington D.C, 2002, pp. 267 – 281.

cel al unei femei respectabile, al cărei domeniu prin excelență este căminul și familia, soție ideală și mamă educatoare a generațiilor viitoare.¹⁰ Model care este de altfel în consonanță cu cel pe care îl întâlnim și în societățile occidentale, unde familia devine fundamentul ordinii sociale, iar femeia garantul moralei, răspunzând de generațiile viitoare ale națiunii.¹¹

La nivelul simbolurilor și al normelor se conturează astfel un model dominant (fără a pretinde că el este produsul unui consens general). Pe de o parte, acest model este produsul unor interacțiuni și unor lupte sociale; pe de altă parte, el vizează o realitate, o categorie socială, putând fi influențat și nuanțat în aplicarea sa. De aici apare o întrebare esențială: care este impactul acestor norme să spunem legitime asupra practicilor sociale? Există, deosebiri, negocieri?

O posibilitate de răspuns ne este oferită de modelul paradigmatic expus la începutul acestui articol: studiul instituțiilor concrete și al producției subiective permite măsurarea distanței dintre normă și practică, deschide accesul spre nuanțări și interacțiuni, spre o analiză a raporturilor sociale în toată complexitatea (și uneori contradicția) lor.

¹⁰ Pentru mai multe detalii privind construirea opoziției public/privat, relația dintre filosofia socială a regimului, doctrinele revoluționare și raporturile dintre genuri, vezi BĂLUȚĂ Ionela, „Les rapports des genres dans la deuxième moitié du XIXe siècle roumain”, în *Studia Politica*, vol. II, No. 2 / 2002, Institutul de Cercetări Politice, Universitatea București, Meridiane, 2002, pp. 417–426. și „Femeia cetățeană: între datorie socială și absența politică”, în *Studia Politica*, vol. II, No. 3/2002, Institutul de Cercetări Politice, Universitatea din București, Meridiane, 2002, pp. 673 – 681.

¹¹ PERROT Michelle, „Familia triumfătoare”, în ARIES Philippe, DUBY Geroges (coord.), *Istoria vieții private. De la revoluția franceză la primul război mondial*, t. VII, traducere de Narcis Zărnescu, Meridiane, București, 1997, pp.76-86.

Astfel, în articolul acesta mi-am propus să dau un răspuns plecând de la un studiu de caz, care se plasează undeva la intersecția celui de-al treilea și celui de-al patrulea nivel de analiză (în modelul prezentat): o organizație a femeilor care, deși mult timp nu a avut un statut legal și oficial, poate fi considerată ca o instituție să zicem informală care reprezintă, pentru prima dată, interesele femeilor. Consider că această organizație ține oarecum de cele două niveluri deoarece, pe de o parte, ea este o instituție, pe de altă parte, reunește adesea personalități puternice (mai ales cazul creatoarei sale), ale căror mărturii subiective sunt indisociabile de analiza activității și funcționării instituției.

Este vorba de „Reuniunea femeilor române”, înființată în anul 1867 ca urmare, în mare parte, a acțiunii Cornелиei Emilian. Statutele *Reuniunii femeilor române pentru creșterea fetelor sărace* vor fi publicate în ziarul *Dreptatea* no. 31 / 1867. În 1870, Reuniunea a înființat prima școală profesională de fete din Iași (de fapt prima din România), care va servi mai apoi ca model Ministerului Instrucțiunii Publice pentru organizarea școlilor profesionale pentru fete. În 1890 Reuniunea va adresa lui Theodor Rosetti, ministrul cultelor și instrucțiunii publice de atunci, o petiție prin care cerea recunoașterea asociației ca persoană morală (în conformitate cu prevederile dreptului public). Petiție care se va transforma într-un proiect de lege în ședința Adunării Deputaților din 3 decembrie 1892 și care va fi aprobat sub formă de lege în ședința Senatului de la 15 ianuarie 1893.¹²

Această mișcare și mai ales inițiatora ei, Cornelia Emilian, vor duce, în anul 1894, la crearea primei Ligi a femeilor din

¹² *Recunoașterea Societății Reuniunii femeilor române din Iași ca persoană morală prin lege din 3 decembrie 1892*, Iași, Tip. Națională, pp. 9-16.

România, ale cărei statute vor fi semnate în adunarea generală din 30 octombrie 1894, la care au participat 58 de membre (desființată după cinci ani ca urmare a unor conflicte între membrele Ligii, în mare parte instrumentalizate de antifemiști și de anumite grupări politice). O publicație a Ligii, *Buletinul Ligii femeilor. Secțiunea Iași*¹³ a prezentat, în 1895-1896 dări de seamă de la ședințele Ligii, precum și o serie de articole despre situația femeii române și despre mișcarea feministă în alte țări. După desființarea Ligii, din fondurile rămase, Cornelia Emilian a înființat *Revista noastră*¹⁴ și a subvenționat revista *România*¹⁵ ca să apere drepturile femeii. Ambele publicații au avut însă o existență scurtă. Fondul rămas necheltuit este lăsat printr-un testament¹⁶ publicat în ultima carte a Corneliei Emilian, pentru crearea unui liceu de fete (visul ei de foarte mulți ani).

Acest scurt istoric al primei organizații a femeilor din principatele române îmi permite să introduc problematica studiului meu.

Cum percep și cum concep femeile această intrare a lor în spațiul public, care le era închis conform modelului dominant? Care sunt preocupările majore și obiectivele pe care și le stabilesc? Care sunt subiectele pe care le discută sau pe care le tratează în articolele lor? Cum se modifică în cei aproape 30 de ani interesele și obiectivele acestei mișcări? Reușesc ele să creeze o solidaritate în rândul femeilor care să conducă, pe viitor, la formarea unei atitudini de tipul societate civilă? Care

¹³ *Buletinul Ligii femeilor. Secțiunea Iași*, 1895-1896.

¹⁴ *Revista noastră*, sub direcția Constanței HODOS, 15 martie 1905 – 22 aprilie 1907, București.

¹⁵ *România. Mare ziar cotidian*, București, 1904.

¹⁶ EMILIAN Cornelia, „Testamentul meu”, în *Câte ceva*, București, tip. Modernă, 1909, pp. 193-194.

este atitudinea bărbaților și a cercurilor politice față de această organizație? Puterea politică și puterea socială se simt atacate? Vor fi ele dacă nu schimbate, măcar nuanțate, puse în chestiune? Putem vorbi, în urma analizei acestei asociații, de apariția femeii ca actor social pe scena publică a secolului al XIX-lea românesc?

Sursele pe care le-am folosit pentru studiul acesta sunt:¹⁷

- în primul rând, documente direct legate de înființarea Reuniunii și a Ligii: statutele publicate, petițiile făcute către guvern, scrisorile primite ca răspuns la diferitele acțiuni;

- presa, care poate fi împărțită în două categorii: ziarele apărute din inițiativa acestei mișcări (*Buletinul Ligii Femeilor iunie*, *Supliment la Buletinul Ligii femeilor*, *Revista noastră*) și ziare care au publicat articole despre această mișcare sau ale membrilor ei (*Dreptatea*, *Literatorul*, *Revista poporului*, *Familia*);

- am reținut apoi scrierile Corneliei Emilian, inițiatoarea mișcării: *Amintiri*, Iași, 1886; *Omenirea în stare de pruncie*, Iași 1886; *Fapte ale omului*, *Câte ceva*, București, 1909;

- I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, vol. IV, *Introducere*, studiu despre Cornelia Emilian, pp. XLVIII – LXIV, București, 1934.

Prin suprapunerea și analiza acestor surse am urmărit reconstruirea unei viziuni de ansamblu asupra obiectivelor și acțiunilor mișcării femeilor din Iași, precum și a reacțiilor provocate, cu alte cuvinte am încercat să analizez această

¹⁷ Aș dori să precizez că, în completarea referințelor bibliografice, precum și în depistarea unor noi surse, un punct de plecare foarte util l-a constituit culegerea de documente publicată de Ștefania Mihăilescu: MIHĂILESCU Ștefania, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte* vol. I 1815 – 1918, Editura Ecumenică, București, 2001.

mișcare ca proces social. Pentru o mai bună înțelegere a raporturilor și interacțiunilor sociale, este de asemenea nevoie de refacerea traiectoriilor sociale ale actorilor implicați într-un proces social (cu atât mai mult cu cât este vorba de o asociație care deschide un drum și ale cărei obiective nu erau ceva obișnuit în epocă).

Plecând de la documentele evocate, am retrasat parcursul Corneliei Emilian, care a jucat, așa cum am spus, un rol central în constituirea celor două asociații. Cornelia Emilian provenea dintr-o familie nobilă din Transilvania, Ederlly de Medve. S-a născut la Zlatna, în 1840. A venit în Moldova (la Iași) când era foarte tânără și s-a căsătorit cu Ștefan Emilian, profesor la Universitatea din Iași, arhitect și ziarist. Din inițiativa ei va lua naștere Reuniunea Femeilor Române; în timpul războiului de Independență a fost infirmieră, mobilizând și alte femei. A organizat cantinele școlare „Dejunul copiilor săraci”. În 1894, mobilizează femeile și creează Liga Femeilor. Jurnalistă activă, militând pentru emanciparea și pentru drepturile femeilor, Cornelia Emilian a colaborat la mai multe publicații: *Revista literară*, *Fântâna Blanduziei*, *Literatorul*, *Revista poporului*, *Familia* etc. Fiica sa, Cornelia Emilian Sevastos, va fi o membră activă a Ligii (ocupându-se, alături de alte membre, de redactarea *Buletinului Ligii*) și va continua cu pasiune acțiunile mamei sale.

În privința membrilor celor două asociații, putem spune, în linii generale, că multe dintre membrele Reuniunii Femeilor erau doamne din înalta societate ieșeană, cu o situație materială foarte bună și ai căror soți ocupau funcții în administrația locală (foarte mulți erau membri ai Partidului Liberal, care a susținut în general – până la un anumit punct – mișcarea femeilor de la Iași). Aceste doamne s-au alăturat

inițiativei Corneliei Emilian în primul rând pentru activitățile caritabile. Liga a făcut apel în primul rând la studente, care nu au venit în număr mare încă de la constituire, dar au reprezentat mai apoi un grup important și foarte activ al Ligii. Membrele Ligii erau în general femei cu o oarecare pregătire, precum și femei care lucrau ca funcționare, în învățământ, dar și muncitoare. Dintre membrele Reuniunii, care își continuă activitatea, mai ales prin școala profesională, până în secolul al XX-lea, prea puține au intrat și în Ligă.

Dincolo de aceste aspecte diferite, asupra cărora voi reveni când voi prezenta obiectivele fixate, faptul că un număr de femei decid să se asocieze nu a fost ușor acceptat de prima dată. Deoarece asocierea în afara spațiului privat era considerată mai degrabă ca apanajul bărbaților. Înființarea Reuniunii Femeilor Române se datorează în mare măsură Corneliei Emilian, care a dat dovadă de multă diplomatie și a știut să negocieze această problemă cu bărbații care aveau un cuvânt de spus, așa încât să nu le dea impresia că acțiunea sa dorea să transgreseze ordinea socială. Mai întâi, ea a cooptat în asociație soțiile unor persoane care ocupau funcții publice și politice importante. A renunțat la postul de președinte al Reuniunii (pe care, așa cum o recunosc mărturiile epocii, l-ar fi meritat pe deplin), și a propus-o pe Matilda Sihleanu, soția prefectului de Iași. Redactarea statutelor a fost încredințată profesorului Alexandru B. Brandia.¹⁸ Prin aceste acțiuni Cornelia Emilian implica diferiți bărbați, direct sau indirect, în susținerea asociației, așa încât aceștia deveneau, la rândul lor, apărători ai inițiativei sale în fața eventualilor opozanți.

¹⁸ Alexandru B. Brandia era de asemenea, în acel moment, redactor la ziarul lui Mihail Kogălniceanu, *Cugetul țării*.

Statutele¹⁹ conțineau 67 de articole, care stabileau în mod clar funcționarea asociației, administrarea fondurilor etc. Foarte interesant este primul articol, unde sunt prezentate motivele care le-au determinat pe femei să creeze această asociație și totodată se anunță și obiectivul principal al acesteia:

Noi, subsemnatele, considerând imperfecțiunile sistemului nostru de învățătură pentru sexul femeiesc, considerând neputința individuală de a-și câștiga fiecare copilă pe lângă învățătura generală și o învățătură mai specială, care să-i poată asigura un mijloc de trai onest, considerând pe de altă parte și marea mizerie ce domnește în scumpa noastră patrie și relele ce decurg din ea, mai cu seamă pentru sexul nostru, ne-am determinat a forma și noi o societate pentru ajutorul și învățătura fetelor române mai sărace și dotate cu talente deosebite să se specializeze în învățământul profesional și artistic.²⁰

La prima vedere, inițiativa femeilor din Iași pare deci să se conformeze modelului legitim: acțiunile pe care le anunță se înscriu, pe de o parte, pe linia carității (intrare legitimă prin care femeile puteau pătrunde în spațiul public), pe de altă parte în stereotipul mamei educatoare: membrele Reuniunii se vor ocupa de educația fetelor orfane sau foarte sărace. Într-o oarecare măsură, femeile elitei devin substitutul mamei absente sau lipsite de posibilități, care nu își poate îndeplini misiunea. Și e adevărat, cele mai multe dintre membre nu doreau altceva. Singurul aspect care putea submina oarecum ideologia

¹⁹ Statutele au fost publicate mai întâi în ziarul *Dreptatea* no.º 31/1867; republicate *Statutele Societății „Reuniunea femeilor române” din Iași*, București, Imprimeria „Independența”, 1919.

²⁰ *Idem*, art. 1, p. 3.

dominantă era faptul că femeile se constituiau într-o asociație care imita în multe privințe pe cele masculine, și că urmau să joace totuși un rol activ pe scena publică (chiar dacă destul de limitat). Dar poate și mai importantă era afirmarea unei conștientizări a poziției defavorizate a femeilor, ceea ce le va permite să se gândească drept grup cu interese comune, dezvoltând astfel o anumită solidaritate. Mai mult, pe măsură ce capătă experiență, ele vor întreprinde, așa cum am văzut, acțiuni pentru a obține recunoașterea oficială a Reuniunii, ceea ce demonstrează că asistăm la formarea unei conștiințe a importanței acțiunilor lor. Dar ca întotdeauna în spațiul social, rolurile se construiesc în mod interactiv: în locul unei opoziții care ar fi putut stârni nemulțumirea femeilor, bărbații au preferat să susțină întreprinderile lor (femeile fiind de altfel în multe cazuri soțiile lor) și să le folosească în proiectele lor politice de educare a mediilor populare.

Evident că această decizie nu a venit dintr-o dată, și că au fost nenumărate tentative de dezbinare a membrilor Reuniunii. De exemplu, adversarii asociației au încercat de mai multe ori să provoace conflicte instrumentalizând diferite membre. Matilda Sihleanu, primul președinte, a trebuit să părăsească orașul pentru a-și urma soțul, care în urma unor intrigi politice și-a dat demisia și a plecat din Iași. Era un moment bun pentru a destabiliza asociația. Încă o dată, Cornelia Emilian a trebuit să-și folosească diplomația (și de data aceasta și banii!) pentru a salva reuniunea: în 1864 trebuia să aibă loc alegeri pentru funcția de președinte și pentru comitetul de conducere. Mai mulți bărbați plătiseră voturi pentru a-și asigura controlul asupra activității Reuniunii. Cornelia Emilian a folosit moștenirea de la tatăl său (care murise în acel an) pentru a plăti cotizația mai multor femei, care urmau să voteze așa cum le spunea ea. Pentru a nu fi acuzată că luptă pentru funcție,

le-a cerut să nu o voteze pe ea, nici măcar în comitet. A propus-o ca președinte și a fost aleasă Elena Mîrzescu, soția deputatului liberal de Iași, care avea o poziție foarte bună în partid. Elena Mîrzescu a condus Reuniunea și școala profesională cu mult succes, contribuind mai ales la dezvoltarea școlii, care îi va purta și numele.²¹

Așa cum observa însăși Cornelia Emilian, toate aceste acțiuni erau adesea legate de interese politice:

bărbații alegeau în Comitet pe acele Doamne, a-căror bărbați făceau parte din acea partidă politică, din care făceau și ei.²²

Dar politic este într-o oarecare măsură și felul de a acționa al Corneliei Emilian, care respectă și intră în „jocul” alegerilor democratice, prin vot, contracarându-și adversarii cu propriile lor arme. Apoi, legătura cu politicul se plasează și la un nivel mai subtil, dar mult mai puternic, deoarece nu numai în acest caz concret, ci de-a lungul întregii istorii a acestei mișcări, avem de-a face de fapt cu negocierea unei relații de putere, deținută până atunci de ordinea masculină dominantă. Prezența unui grup de femei în spațiul public, într-o asociație, care avansează revendicări și propuneri mai mult sau mai puțin îndrăznețe, intră de fapt în contradicție – și pune astfel în cauză – modelul oficial al femeii, așa cum era el construit de ideologia dominantă și de ordinea politică.

Rolul cel mai activ în această luptă pentru reajustarea identităților de gen l-a avut Cornelia Emilian. Ea este singura

²¹ *Serbarea comemorativă a cincizeci de ani de la înființarea școalei profesionale „Elena Gh. Mîrzescu”, București, Imprimeriile „Independența”, 1919.*

²² EMILIAN Cornelia, *Amintiri*, Tipografia Națională, Iași, 1886, p. 19.

dintre membrele Reuniunii care, în articolele publicate în diferite ziare și reviste, vorbește în mod deschis și apăsător de nevoia unei instrucții corespunzătoare pentru femeie, care să permită revizuirea poziției sale în societate. Ea denunță ordinea socială și legislația prezentă, bazate „pe dreptul pumnului”,²³ care plasează femeia într-o poziție de inferioritate inadmisibilă, deoarece în felul acesta „legea ucide în natura mamei dragostea pentru copil”.²⁴ Ea se folosește de fapt de modelul dominant, intră în logica filosofiei sociale, pentru a ataca apoi cu aceleași argumente situația în care se află femeia:

Bărbatul este produsul femeii, ca una ce ia este educatoarea lui. Îngrădită ia, prin legile făcute de bărbat, socotită de el ca un animal numai pentru reproducere și redusă să-și cerșească pâinea de la el, se ocupă de podoabe și găтели, ca să placă bărbatului.²⁵

Situație care impune, prin gravitatea sa, nu numai schimbarea poziției femeii, ci a însăși organizației sociale:

Această situație decăzută, a sănătății generației, cere schimbarea organizației sociale, cere dezlănțuirea societății din robia în care a așezat-o legile speculative de azi. Cere ca fiecare bărbat să aibă femei, iar nu o prostituată, și fiecare femeie să aibă un bărbat, iar nu un prostituat.²⁶

²³ EMILIAN Cornelia, „Adevăruri crude” în *Câte ceva*, Tip. Modernă, București, 1909, p. 155. (textele reunite în acest volum au fost în mare măsură publicate anterior, în diferite reviste, așa cum arată autoarea în introducere).

²⁴ *Idem*, p. 156.

²⁵ *Idem*, p. 159.

²⁶ *Idem*, p. 160.

În cele mai multe cazuri, Cornelia Emilian nu contestă direct modelul dominant, punând la rândul ei rolul de mamă și misiunea de educare a generațiilor viitoare în centrul identității femeii. Dar ea revendică, în numele egalității între indivizi care se afla, cel puțin la nivel declarativ, la baza proiectelor politice ale epocii, un tratament onorabil pentru femeie, supusă încă unei „tiranii” care nu putea decât altera ordinea socială. Susținând modelul normativ care îi atribuia femeii rolul de mamă și educatoare a generațiilor patriei, autoarea critică aspru organizarea socială, care nu îi permite femeii să își îndeplinească misiunea care i-a fost încredințată. Discursul său devine astfel subversiv, atacând de fapt ordinea dominantă pe care aparent pare să o susțină. Articolele și scrierile de acest fel sunt destul de numeroase, Cornelia Emilian analizând critic o serie de aspecte incongruente care apar în poziția femeii în societate. Ea ajunge chiar, într-o reflecție asupra sorții femeii, să pună, într-un mod la fel de voalat, dar în realitate polemic, problema drepturilor politice ale femeii:

Isprăvindu-i-se ei în cât-va rolul de mamă, tocmai când se află în puterea vârstei, și având ea drepturi politice, va întrebuința restul vieții sale lucrând alături cu bărbatul.²⁷

Am spus că formularea rămâne subtilă, pentru că această afirmație se înscrie într-un discurs care joacă pe o retorică oarecum duplicitară, oscilând între acceptarea modelului normativ și criticarea situației de fapt, care nu îl respectă. Dar de această dată revendicarea este mult mai curajoasă, pentru că atacă în mod direct cadrul juridic adoptat de ordinea dominantă. Este de fapt una dintre acele revendicări care, prin

²⁷ EMILIAN Cornelia, „O cugetare asupra soartei femeii”, *Câte ceva*, Tip. Modernă, București, 1909, p. 161.

acumulare și răspândire, vor conduce la apariția mișcării feministe.

Însă așa cum am mai spus, vocea Cornелиei Emilian rămâne singulară, cel puțin în cadrul Reuniunii. Celelalte membre erau preocupate doar de educația fetelor orfane sau de alte acțiuni filantropice. Poate pentru că habitusul²⁸ încorporat nu le permitea încă să se gândească la alte acțiuni, și cu atât mai puțin la contestarea lui. Dar în numeroșii ani ai existenței sale, această asociație a avut meritul de a le obișnui pe femei să colaboreze, să își exprime opinia și să ia decizii, chiar dacă subiectele abordate rămăneau încă destul de limitate. Pe de altă parte, bărbații s-au obișnuit, la rândul lor, să le vadă pe femei reunindu-se și discutând; deși tema discuțiilor rămânea preponderent legată de educația copiilor, nu mai era vorba doar de proprii copii, ci de cei din clasele sărace, deci acțiunea femeilor avea o dimensiune socială publică. Pe termen lung, putem considera că Reuniunea a nuanțat locul acordat femeilor și bărbaților, ștergând frontierele aparent rigide ale delimitării dintre sfera de acțiune a bărbaților și cea a femeilor.²⁹

Dacă nu s-ar fi întâmplat lucrul acesta, nu cred că ar fi fost posibilă lansarea unui apel asemenea celui care a stat la baza creării Ligii Femeilor, în 1895:

Subsemnatele, cetind în ziarul *Evenimentul* din 10 decembrie o dare de samă a „Primei Case de Economie” din lassy în care fiind citat art. 15 din statutele acelei case de Economie și văzând cuprinsul articolului pomenit

²⁸ BOURDIEU Pierre, „Structures, habitus, pratiques”, *Le Sens pratique*, Ed. de Minuit, Paris, 1980, pp. 87-109.

²⁹ În general, atât discursul oficial al epocii, cât și discursul multor femei care acces la cuvântul public, se menține „ca de la sine” opoziția interior/exterior: femeile sunt „reginele” căminului, bărbații trebuie să se ocupe cu afacerile exterioare.

că: **“minorii, interdicții și femeile măritate nu pot depune, și ridica economiile lor”**, ne-am făcut o idee generală de vitrejirea legilor pentru noi femeile, și în credința noastră, că și D-voastre D-relor Studente ve veți uni cu noi, spre a lucra să scoatem femeia măritată din rândul minorilor și al interdicțiilor, și să o ridicăm la nivelul unde i se cuvine, ca una ce este crescătoarea și educatoarea omului, venim a apela [...] să formați o Ligă feministă care să ridice glasul împotriva legilor.³⁰

De această dată, poziția este mai tranșantă, obiectivele sunt mai îndrăznețe. Chiar dacă unul dintre argumentele principale în favoarea schimbării rămâne misiunea femeii ca mamă și educatoare a omului,³¹ este acuzat statutul juridic inferior care era dat prin lege femeilor – deci indirect, este atacată ordinea dominantă care instituisese aceste legi. Publicul vizat nu mai este alcătuit în primul rând din femeile înaltei societăți, ci din studente, care prin traiectoria lor depășiseră oarecum habitusul dominant.

La început, studentele nu au răspuns în număr prea mare acestui apel. O explicație este oferită într-un articol retrospectiv din *Supliment*, nesemnat, dar aparținând probabil Corneliiei Emilian Sevastos, care se ocupa de redacție și scria în fiecare număr mai multe articole:

De ce studentele nu au avut curajul să lupte alături de noi femeile pentru cauza femeii [...] Este timiditatea moștenită din mamă în fiică și trebuie să treacă timp până

³⁰ „Apel”, reluat în *Supliment la buletinul Ligei femeilor*, op. cit., p. 1.

³¹ Misiune care, de fapt, la momentul respectiv, le oferea femeilor o anumită demnitate socială, și, de exemplu, în Grecia, a fost una dintre modalitățile prin care femeile au avut acces la „acțiunea patriotică” (cf. Eleni VARIKAS, op. cit.).

*aceasta va dispărea [...] Educația femeii de până acum, se mărginea în a cultiva în ea timiditatea (prostia)*³².

De aceea, continuă autoarea, femeia nu ia apărarea sexului său ci, de cele mai multe ori, râde alături cu bărbatul. Această explicație dovedește o bună cunoaștere a funcționării societății dar și, aș spune, o conștientizare a încorporării unui habitus care nu poate fi schimbat dintr-o dată. Femeile fuseseră acceptate, e adevărat, în universități; dar se menținuse ideea că instrucția lor avea drept scop să le pregătească mai bine pentru sarcinile lor sociale, și nu să declanșeze o luptă pentru emancipare.

Așa cum aflăm dintr-un articol scris mai târziu în Buletinul Ligii, în rândurile ei se numărau intelectuale, dar și „muncitoare” și „industriale”;³³ dacă numărul acestora din urmă nu era prea mare, era din cauză că industria nu era atât de dezvoltată pentru a avea un important proletariat industrial femeiesc. Același articol respinge identificare ligii cu *high-life-ul ieșencelor*, tocmai pentru a sublinia caracterul deschis al Ligii și hotărârea ei de a lupta pentru drepturile tuturor femeilor.

Opoziția bărbaților și intrigile numeroase care au încercat să împiedice formarea Ligii arată că această acțiune era considerată de ordinea dominantă ca o amenințare. Au fost însă și bărbați care au susținut mișcarea și au ajutat la redactarea statutelor. Mai multe jurnale, de orientare socialistă sau liberală, au salutat constituirea Ligii.³⁴ Profesorul universitar

³² „Înființarea Ligii femeilor”, *Supliment la Buletinul Ligei Femeilor*, op. cit., p. 2.

³³ Sio, „Ceva despre femeia”, *Buletinul...*, n°7/1895, p. 1.

³⁴ De exemplu, Gheorghe Scorțescu, directorul ziarului *Evenimentul*, a editat gratuit statutele și a deschis paginile ziarului pentru anunțuri privind activitatea Ligii.

Ion Găvănescu³⁵ a contactat Uniunea Internațională a Femeilor din Anglia și a ajutat Liga de la Iași să se afilieze acestei mișcări. În primul articol³⁶ din supliment aflăm că Liga s-a afiliat Uniunii Internaționale, plătind o cotizație de 24 de lei pe an. Mai mult, în 1896 Liga Femeilor din România a fost invitată de către Uniune să trimită o reprezentantă la Congresul Internațional al Femeilor, care avea loc la Paris. A fost delegată doamna Florescu (care era pe atunci la Paris), dar nu a putut rămâne, fiind nevoită, din cauza unor interese familiale, să se întoarcă mai repede în țară. Oricum, legăturile Ligii de la Iași cu Uniunea Femeilor din Anglia, precum și cu Congresul Internațional al Femeilor sunt foarte importante, deoarece aceste mișcări internaționale au jucat, așa cum arată Francoise Rochefort, un rol foarte important în mișcarea femeilor din Europa: „permettant le ralliement de la philanthropie féminine avancée au mouvement pour le droit des femmes”.³⁷ Ziarul *Ecoul Moldovei*³⁸ a luat de asemenea poziție în scandalul provocat de grupurile politice conservatoare, care încercau să o discrediteze pe Cornelia Emilian, acuzând-o de deturnarea fondurilor Ligii. Ziarul a publicat un articol în care prezenta

³⁵ Ion Găvănescu era profesor de filosofie, etică și pedagogie, un admirator al ideilor lui John Locke.

³⁶ „Înființarea Ligei femeilor”, *Supliment la Buletinul Ligei Femeilor*, op. cit., p. 3.

³⁷ ROCHEFORT Florence, „L'accès des femmes à la citoyenneté politique dans les sociétés occidentales. Essai d'approche comparative.”, în COHEN Yolande, THEBAUD Françoise (sous la direction de), *Féminisme et identité nationales. Les processus d'intégration des femmes au politique*, Programmes Rhônes – Alpes de recherche en sciences humaines, 1998, p. 30.

³⁸ *Ecoul Moldovei* era un ziar săptămânal local foarte cunoscut; proprietarul și redactorul său este Em. Al. Manoliu, simpatizant al cercurilor liberale.

raportul comisiei care verificase aceste acuzații, arătând că erau false.³⁹

Dar să vedem care erau obiectivele Ligii, care era concepția membrilor ei despre rolul și poziția femeii în societate, în ce măsură luptă pentru schimbarea prejudecăților și cum influențează toate acestea modelul dominant. Pentru aceasta voi pleca în primul rând de la o analiza tematică și de conținut⁴⁰ a Buletinului Ligii, care oglindește foarte bine toate aceste aspecte. Aceste informații vor fi completate și comparate cu articole apărute și în alte publicații privind Liga și acțiunile membrilor sale.

Astfel, analizând cele douăsprezece numere ale Buletinului din această perspectivă, le-am regrupat în trei mari categorii.

Într-o primă categorie am regrupat rubricile și articolele apărute în fiecare număr care arată ce se întâmplă în străinătate: informații privind activitatea asociațiilor și ligilor de femei din diferite țări din Europa sau Statele Unite, articole care vorbesc despre realizările sau prezintă figuri proeminente ale acestor mișcări. Cred că acest tip de articole era important în primul rând prin faptul că prezenta exemple vii: româncele puteau vedea cum erau organizate femeile din alte țări, care erau revendicările cele mai importante și progresele realizate în urma acestor acțiuni. Ele puteau de asemenea servi în procesul de construire a unor modele de activitate feminină (valorizând participarea femeii la viața publică); articolele care prezentau

³⁹ „Adevărul în chestiunea Ligei femeilor române”, *Ecoul Moldovei*, n°42/joi, 27 aprilie, 1895, anul IV, p. 2.

⁴⁰ Pentru principiile analizei de conținut precum și aplicarea ei la studiul arhivelor, vezi GRAWITZ Madeleine, „L'analyse de contenu”, în *Méthodes des sciences sociales*, ed. a 10-a, Dalloz, Paris, 1996, pp. 550–582; MAINGUENEAU Dominique, *L'Analyse du discours. Introduction aux lectures de l'archive*, Hachette, Paris, 1991.

figuri feminine (sub rubrica intitulată „Carnetul Ligii”) puteau astfel oferi modele noi pentru femei, concurând modelul dominant. Alte articole prezintă, așa cum am spus, acțiunea altor mișcări feministe. O relatare privind Congresul Internațional al Femeilor din 1896 insistă asupra punctelor revendicative avansate cu această ocazie, printre care: „Unitatea și egalitatea drepturilor economice ale femeilor, muncă egală, salariu egal”; „co-educațiune”, „reforma drepturilor civile”, „drepturile municipale, electoratul și eligibilitatea femeilor”.⁴¹ Un alt articol vorbește numai de acest subiect încă disputat și problematic, și anume dreptul de vot.⁴²

Articolele acestea nu numai că aveau meritul de a obișnui publicul cititor cu subiecte care pentru societatea română erau la acel moment cu atât mai sensibile cu cât erau foarte noi, dar ele puteau constitui de asemenea argumente pentru mișcarea feministă de la noi. Așa cum intelectualii și oamenii politici invocaseră și invocau în continuare exemplul țărilor civilizate pentru a impune reformele sociale și politice dorite, femeile puteau aduce astfel un argument de același tip: iată progresele făcute de femei în țările civilizate, de ce țara noastră ar refuza calea progresului? Argumentul este cu atât mai important dacă ținem seama de faptul că tânărul Stat român fusese în mare parte construit prin importarea modelelor occidentale.

O a doua categorie reunește texte care se referă la femeia din România, dar au încă un ton destul de moderat. Aceste articole vorbesc în general de nevoia de a avea femei mai bine educate și instruite, de a le face conștiente de capacitățile lor, dar nu propun o răsturnare a situației existente. Elvira Savinescu afirmă, pur și simplu:

⁴¹ EMILIAN SEVASTOS Cornelia, „Congresul Internațional al femeilor”, *Buletinul Ligei femeilor*, n°8/1895, p. 2.

⁴² „Dreptul de vot al femeilor”, *Buletinul...*, n°8/1895, p. 5-6.

Cu cât o femeie va fi mai cultă, cu atât își va cunoaște mai bine datoria de mamă și cea de soție și va căuta să formeze copii cum trebuie.⁴³

Scopul principal al Ligii ar fi, în viziunea sa,

să o pregătească pe femeie, să o facă vrednică de locul ce ar trebui să-l ocupe în societate, conștientă de datoriile ei.⁴⁴

Maria Dobre, deși subliniază nevoia de a aduce femeia la același nivel cu bărbatul, face apel la un argument extras din modelul normativ: toate acestea sunt necesare dată fiind importanța femeii în „creșterea copiilor și chiar în dezvoltarea fizică și morală a copiilor”.⁴⁵ Acest tip de articole apare mai ales în primele cinci numere ale Buletinului; tonul pare destul de timid, autoarele neîndrăznind să atace modelul dominant (dimpotrivă, prin anumite aspecte par mai curând să îl întărească). Sau poate doar lasă această impresie, dacă ținem cont de faptul că în spațiul social și mai ales în jocurile de putere, a ceda nu înseamnă întotdeauna a fi de acord.⁴⁶

Cea de a treia categorie de articole apare mai ales după numărul cinci și reprezintă materiale mult mai directe și mai

⁴³ SAVINESCU Elvira, „Câte-va vorbe relative la Ligă”, *Buletinul...*, n° 1/ 1895, p. 2.

⁴⁴ SAVINESCU Elvira, „Vom atinge noi ținta dorită?”, *Buletinul...*, n°3/ 1895, p. 3.

⁴⁵ DOBRE Maria, „Rolul și pozițiunea femeii în soceitate”, *Buletinul...*, n°1/1895, p. 3.

⁴⁶ A se vedea în acest sens articolul lui Nicole-Claude Mathieu: Nicole-Claude MATHIEU, „Quand céder n'est pas consentir” în *L'Arraînement des femmes. Essais en anthropologie des sexes*, Cahiers de l'homme, Nouvelle série XXXIV, Paris, Ed. de l'EHESS, 1985, p. 170-245.

incisive: sunt denunțate principiile superiorității masculine, se reclamă egalitatea sexelor, libertatea femeii, schimbarea legilor nedrepte. Majoritatea acestor articole încep prin criticarea stării de fapt actuale, arătând că pretinsa inferioritate a femeii nu este ceva „natural”, ci este determinată social, prin educația și activitățile care îi sunt rezervate:

În special li s’a zis femeilor că sînt niște ființi inferioare, și zisa asta verificându-se până la un punct în condițiile sociale, ele au plecat capul, ascultătoare.⁴⁷

Dar de aici și până la o afirmare a superiorității organice a bărbaților, este o exagerare care nu poate fi acceptată. Urmează astfel o întreagă demonstrație care face apel la argumente științifice și la exemple concrete pentru a arăta absurditatea și lipsa de fundament a unei asemenea afirmații. Concluzia se impune de la sine, și clatină fundamentele dominației masculine:

Când așa stau lucrurile, chiar dacă ar mai fi români cari s’o țină înainte cu inferioritatea lor, femeile ved că pot fi tot atît de bine înzestrate ca să se distingă în tot feliul de întreprinderi și de studii, și să-și zdrobească lanțurile. Prejudecata inferiorității nu le mai scuză neactivitatea.⁴⁸

Inspirat dintr-o carte a lui Jean Grave, articolul are meritul de a demonstra într-un mod surprinzător pentru acea vreme încercarea ordinii masculine de a-și justifica dominația prin biologizarea așa-ziselor diferențe dintre femei și bărbați. Autoarea denunță de asemenea încorporarea modelului

⁴⁷ Crivăț, „În Chestia Inferiorității”, *Buletinul...*, n°5/1895, p. 3.

⁴⁸ *Idem*, p. 4.

dominant care ajută de fapt la reproducerea dominației: „ele s-au împăcat cu rolul de unelte ale bărbaților”.⁴⁹

În alt articol se critică acțiunea bărbaților de a cultiva la femei gustul pentru lux, pentru toaletă, de a le da o educație care pune pe primul loc frumusețea fizică.

Educația asta de spoială, cu scop de a desvolta mai mult frumusețea ei trupească decât pe cea sufletească, mai mult talentul de a-și întinde mrejele după un bărbat de cât pe cel al unei bune gospodine.⁵⁰

Interesându-se doar de toaletă și frumusețe, femeile deveneau astfel simple obiecte de plăcere, fiind desconsiderate de către bărbați. Ele nu puteau răspunde nici măcar datoriiilor trasate de modelul oficial, care vorbea totuși de o femeie care trebuia să își educe copiii și să-și administreze căminul. Dar mai mult, lucru neexprimat de aceste articole, dar poate resimțit de autoarele lor, e sigur că în acest fel bărbații îngrădeau femeile într-un domeniu al aparenței și al futilului, îndepărtându-le de tot ce era serios, și cu atât mai puțin de sfera politică.⁵¹

Cele mai vehemente articole rămân cele ale Corneliiei Emilian Sevastos, care, continuând acțiunile oarecum avangardiste ale mamei sale, critică direct toate nedreptățile care se făceau femeii, începând cu sistemul juridic și până la relațiile sociale. Ea subliniază rolul Ligii în mișcarea de

⁴⁹ *Idem*, p. 3.

⁵⁰ Sio, „Ceva despre femeia”, *Buletinul...*, n° 7/1895, p. 1.

⁵¹ A se vedea analiza lui Dominique Godineau privind această opoziție dintre frumusețe-toaletă-lux și sfera politică: Dominique GODINEAU, „Beauté, respect et vertu : la séduction est-elle républicaine? (1770-1795)”, în *Séduction et société*, sous la dir. de Cécile DAUPHIN et Arlette FARGE, Paris, Seuil, 2001, p. 89-121.

emancipare a femeii, condamnând atât bărbații care defăimau acțiunile Ligii, cât și femeile care o luau în derâdere:

Așa dar Liga care se scoală împotriva acestor enormități sociale, nu este ridicolă, ci femeile care nu-și pricep tristul rol ce îndeplinesc pe pământ sunt ridicole, sau, mai curând, sunt de compătimit.⁵²

Tot în legătură cu activitatea Ligii, trebuie să ne oprim asupra celor două petiții adresate de către Ligă Camerei Deputaților și Senatului. Sunt două documente care afirmă în mod oficial poziția Ligii privind situația femeii și cer o îmbunătățire a ei. Una dintre petiții cere schimbarea legilor actuale, așa încât femeia să fie exclusă din grupul minorilor, să aibă dreptul să își administreze averea, iar bărbatul să fie obligat să își recunoască copilul natural. O a doua petiție va cere dreptul de a se organiza o casă de economii pentru femei (dat fiind faptul că cele existente nu le primeau). În ambele petiții, se folosește formula „sub-semnatele cetățene”; chiar dacă legea nu le recunoștea această calitate, ele o revendică indirect și arată că sunt conștiente că acțiunea lor este o acțiune de tip civic. Chiar dacă nu revendică în mod explicit drepturi politice, aceste petiții sunt destul de îndrăznețe pentru vremea respectivă, pentru că cer de fapt o schimbare a poziției femeii în societate. Nu se ating drepturile politice, dar se atinge fără îndoială sfera politică. Pentru că se pune în discuție modelul construit de ideologia dominantă, se cere o transformare a raporturilor sociale. Chiar dacă au rămas fără răspuns, cele două petiții reprezintă unul dintre numeroasele acte care vor

⁵² EMILIAN SEVASTOS Cornelia, „Către femei”, *Buletinul...*, n°10/1895, p. 1.

duce, în timp, la schimbarea reală a statutului juridic, politic și social al femeii.

În privința participării bărbaților la acțiunile Ligii, putem vorbi de mai multe categorii: cei care se implică direct, ținând conferințe și scriind articole în Buletin (Zosîn și Paul Mușoi), cei care promit că vor ține conferințe, sunt declarați membri onorifici al Ligii (profesorii Anton Savul și Constantin S. Codreanu), dar care nu se regăsesc în publicațiile sale, cei care au sprijinit mișcarea prin publicitatea pe care i-au făcut-o în ziarele pe care le conduceau (mai ales G. A. Scorțescu și Em. Al. Manoliu) și unii oameni politici (în special liberali și socialiști), care au simpatizat mișcarea și au susținut-o, în diferite feluri.

Colaboratorii la Buletin, profesorii universitari Zosîn și Paul Mușoi, au scris fiecare câte două articole. Ei vorbesc despre necesitatea emancipării femeii și a egalității sexelor, invocând argumente științifice, precum și exemplul țărilor civilizate. Cel mai incisiv este unul dintre articolele lui Paul Mușoi:⁵³ el insistă pe explicația socială a inferiorității femeii. Această inferioritate a fost impusă în societățile primitive de o anumită diviziune a muncii impusă de condițiile materiale și care

a avut darul să dezvolte în inși niște însușiri pe cari unii le cred că-s împietrite în ei, ca și cum ar fi urmarea specifică, absolută, a propriei lor organizări.⁵⁴

Ulterior, se perpetuează o dominație care se reclamă de la aceste diferențe, considerându-le naturale, în timp ce ele au fost social determinate:

⁵³ MUȘOI Paul, „Acțiune”. Vezi „În chestia inferiorității femeilor”. Buletinul No. 5”, *Buletinul...*, n° 9/1895, pp. 1-3.

⁵⁴ *Idem*, p. 1.

Așa privilegiatul se crede în sine superior, vrednic numai să fie cîrmuitor în toate. Și cel lipsit de privilegii se crede înzăstrat anume să fie cîrmuit și numai să asculte.⁵⁵

Autorul identifică foarte bine mecanismele reproducerii dominației și le denunță fără reținere. El subliniază faptul că noile condiții sociale nu mai justifică perpetuarea vechii împărțiri a puterii, și că „știința și dezvoltarea tehnicei îngăduie acum pe femei să se avînte în toate domeniile, altă dată închise ei”.⁵⁶ Prin articolul său, Zosîn susține poziția altor femei care au încercat să demonteze raporturile de putere existente și invită toate femeile să depășească bariera inferiorității pe care au interiorizat-o.

Există apoi, cum am spus, bărbații care au sprijinit mișcarea femeilor din Iași prin articolele pe care le-au publicat în ziarele lor. E vorba mai ales de *Ecoul Moldovei*, editat de Em. Al. Manoliu, și de *Evenimentul* (acesta din urmă numai în perioada când a fost redactor G. A. Scorțescu). În ambele cazuri e vorba de ziare de informare, și se publică mai ales mici anunțuri privind activitatea Ligii: conferințele care se țineau, mici relatări de la ședințe, listele de subscripții. Tonul este concis și neutru. Dar de data aceasta, important este faptul că acțiunile femeilor se bucură de o publicitate și de o vizibilitate mai mare decât cea care putea fi făcută prin *Buletin*. Acțiunile mișcării femeilor de la Iași pătrund astfel în această parte esențială a spațiului public democratic, și anume mass media. Pentru că de data aceasta e vorba de ziare care difuzează în primul rând informații politice și sociale – deci „serioase” – se adresează unui public larg și sunt editate de bărbați. Chiar dacă nu întâlnim articole care să militeze pentru emanciparea

⁵⁵ *Idem*, p. 1.

⁵⁶ *Idem*, p. 1.

femeii, cel puțin acestea nu mai sunt absente, sau expediate în rubricile privind viața mondenă. Nu mai apar doar ca obiecte, ci sunt prezentate în cadrul unei asociații, întreprind acțiuni, organizează conferințe publice. Publicul larg cunoaște și o altfel de postură a femeii, se poate obișnui cu schimbarea raporturilor existente.

Ecourile mișcării feministe de la Iași sunt deci destul de numeroase. Din păcate, intrigile politice, poate și imaturitatea femeilor, care nu știau încă să acționeze împreună, au dus la desființarea Ligii. Dar, înainte de a vorbi despre însemnătatea acestor acțiuni, să vedem pe scurt cum se continuă cele două asociații. *Reuniunea femeilor* își va continua activitatea, legată mai ales de școala profesională. Membrele mai active ale Reuniunii, precum și multe din membrele Ligii, pot fi întâlnite în spațiul public, mai ales în presă. Ele continuă, fiecare în felul său, lupta pentru emanciparea femeii. Mă voi opri succint la două publicații: *Revista noastră* și *România*. Aceste reviste publică articole destinate chestiunii emancipării femeii care merg în general în sensul celor pe care le-am întâlnit în *Buletin*, dar tonul lor este mai moderat. Ambele reviste apar după desființarea Ligii, dar sunt legate de activitatea ei prin faptul că primiseră fonduri de la Cornelia Emilian pentru a promova interesele femeii. *România*, revistă care apărea de două ori pe lună, publică articole destinate femeii în toate cele 162 de numere. Subiectele variază, de la cele care vorbesc despre mișcarea feministă și descriu acțiunea unor femei din străinătate, până la cele care se înscriu foarte bine în modelul dominant, vorbind despre îngrijirile pe care o femeie trebuie să le dea corpului său pentru a fi frumoasă. Lucrul acesta demonstrează că, atunci când e vorba de publicații destinate unui public mai larg, contestarea directă a poziției inferioare a femeii nu putea încă lua forme prea îndrăznețe. Chiar dacă trecuseră deja nouă

ani de la înființarea Ligii (care între timp se și desființase), obiectivele sale nu pătrunseseră încă la toate categoriile sociale. *Revista noastră*, editată de Constanța Hodoș,⁵⁷ apare la București; pe lângă articole care vorbesc de frumusețea femeii și educarea copilului, este de remarcat numărul mai mare al articolelor destinate condiției femeii, emancipării etc., precum și faptul că multe colaboratoare sunt figuri feminine celebre: Sofia Nădejde, Ana Conta-Kernbach, Elena Voronca.

Analiza principalilor actori și a principalelor publicații legate de cele două asociații de femei din Iași ne permit să afirmăm că avem de-a face cu o mișcare destul de puternică și de durată, care a antrenat o repunere în chestiune a frontierelor dintre public și privat, feminin și masculin. În cei peste treizeci de ani de întâlniri, dezbateri, acțiuni colective, femeile au învățat să colaboreze și să se intereseze de probleme care depășeau interesele lor private. Exercițiul nu a fost ușor, ci presărat cu ezitări, renunțări, cu mici victorii dar și cu înfrângeri. Însă modelul femeilor din Iași va fi urmat și în alte orașe, unde, spre sfârșitul secolului, se înmulțesc asociațiile de femei. Obiectivele lor rămân adesea destul de timide, înscriindu-se încă, destul de des, în modelul oficial: foarte multe se preocupă mai ales de acțiuni caritabile sau de educația fetelor. Dar existența acestui număr destul de mare de asociații, numărul mare al publicațiilor ținute de femei și cel și mai mare al publicațiilor la care colaborează femeile, cred că ne permit să afirmăm că mișcarea de la Iași a creat rețele de solidaritate feminină și a consolidat un spațiu de dezbatere

⁵⁷ Constanța Hodoș (1860-1934) este originară dintr-o familie de intelectuali din Transilvania. A colaborat la foarte multe reviste, printre care: *Familia*, *Viața*, *Sămănătorul*.

privind poziția femeii. Mai mult, această mișcare creează un nou model al femeii: femeia ca actor social. Bărbații nu au renunțat cu ușurință la nici unul dintre privilegiile poziției lor dominante. Dar unele grupări politice, precum și mulți profesori universitari, au recunoscut necesitatea unei ameliorări a statutului femeii, susținând unele revendicări. Alții au încercat dimpotrivă să submineze acțiunea femeilor, le-au instrumentalizat pentru a le desolidariza.

Complexitatea vine tocmai din faptul pe care îl subliniam la începutul acestui studiu: nu e vorba doar de o dispută între un grup de femei care dorește emanciparea și un grup de bărbați care urmărește să-și păstreze monopolul asupra puterii. Deoarece, așa cum afirmă Michèle Riot-Sarcey:

Les enjeux de pouvoir, dont les femmes en particulier font l'objet, atteignent rarement l'explicité.⁵⁸

Toate aceste acțiuni și interacțiuni pun de fapt sub semnul întrebării ideologia și filosofia socială a ordinii politice, demonstrând, încă o dată, că „les liens entre féminisme et politique sont inextricables”.⁵⁹ Iar studierea acestei mișcări ca proces social mi-a permis, cred eu, să demonstrez că folosirea genului (în accepția pe care am enunțat-o) ca instrument de analiză impune o analiză a relațiilor sociale, a raporturilor de putere, a câmpului social în ansamblul său. Și poate în primul rând demonstrează că identitățile de gen sunt o miză politică importantă.

⁵⁸ RIOT-SARCEY Michèle, „L'historiographie française et le concept de 'genre'”, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 47-4, oct.-déc. 200, p. 813.

⁵⁹ ROCHEFORT Florence, „L'accès des femmes à la citoyenneté politique dans les sociétés occidentales. Essai d'approche comparative”, op. cit., p. 23.

Bibliografie selectivă

- ARIES, Ph., Duby, G. (coord.), *Istoria vieții private. De la revoluția franceză la primul război mondial*, t. VII, traducere de Narcis Zărnescu, Meridiane, București, 1997
- BOURDIEU, P., *Le Sens pratique*, Ed. de Minuit, Paris, 1980
- BOURDIEU, P., „Une classe objet”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, n° 17/1977, pp. 2-5
- BĂLUȚĂ, I., „The construction of the Feminine Sexual Identity through the Hygiene Treatises: The Second Half of the 19th Century in Romania”, în *Moral, Legal and Political Values in Romanian Culture*, Romanian Philosophical Studies, IV, Mihaela Czobor-Lupp, J. Stefan Lupp editors, Library of Congress Cataloging-in-Publication, Washington D.C., 2002, pp. 267 – 281
- BĂLUȚĂ, I., „Les rapports des genres dans la deuxième moitié du XIXe siècle roumain”, în *Studia Politica*, vol. II, No. 2/ 2002, Institutul de Cercetări Politice, Universitatea București, Meridiane, 2002, pp. 417 – 426
- BĂLUȚĂ, I., „Femeia cetățeană’: între datorie socială și absența politică”, în *Studia Politica*, vol. II, No. 3/2002, Institutul de Cercetări Politice, Universitatea București, Meridiane, 2002, pp. 673 – 681
- DAUPHIN, C., Farge, A. (sous la dir. de) *Séduction et société*, Seuil, Paris, 2001
- DUBY, G., Perrot, M. (sous la dir. de) *Histoire des femmes en Occident*, t. 4, le XIXe siècle, Plon, Paris, 1991
- GRAWITZ, M., „L’analyse de contenu”, în *Méthodes des sciences sociales*, ed. a 10-a, Dalloz, Paris, 1996, pp. 550 – 582
- MAINGUENEAU, D., *L’Analyse du discours. Introduction aux lectures de l’archive*, Hachette, Paris, 1991

- MIHĂILESCU, S., *Emanciparea femeii române. Antologie de texte*, vol. I 1815–1918, Editura Ecumenică, București, 2001
- MOSSE, G. L., *Nationalism and Sexuality: Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*, Howard Fertig, New York, 1985, p. 93
- PERROT, M., *Les femmes ou les silences de l'histoire*, Flammarion, Paris, 1998
- RIOT-SARCEY, M., „L'historiographie française et le concept de « genre »”, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 47-4, oct.-déc. 200, pp. 805 – 814
- ROCHEFORT, F., „L'accès des femmes à la citoyenneté politique dans les sociétés occidentales. Essai d'approche comparative”, în Cohen, Y., Thebaud, F. (sous la direction de) *Féminisme et identité nationales. Les processus d'intégration des femmes au politique*, Programmes Rhône –Alpes de recherche en sciences humaines, 1998, pp. 21 – 45
- SCOTT, J., „Genre, une catégorie utile d'analyse historique”, în *Cahiers genres et développement*; n°1 / 2000, éd. L'Harmattan, Paris, p. 56
- VARIKAS, E., „Trop archaïques ou trop modernes ? Les citadines grecques face à l'occidentalisation (1833-1875)” în *Les femmes et la modernité. Peuples méditerranéens*, 44-45, juil.-déc. 1988; pp. 269-291
- VARIKAS, E., „Vertus privées dans l'espace public. Le cas des institutrices grecques au XIXe siècle” în *Histoire et société contemporaines, Lieux de femmes dans l'espace public 1800-1930*, Actes du colloque à l'Université de Lausanne 11-12 nov. 1991, publiés par Monique Pavillon et François Valloton, Lausanne, tome 13 / 1992

CONCEPTUL DE GEN O CATEGORIE UTILĂ PENTRU ANALIZA SOCIO-ISTORICĂ A REGIMULUI COMUNIST DIN ROMÂNIA

IOANA CÎRSTOCEA

Argument

Sub acest titlu, care parafrazează în mod voit transparent titlul unui celebru articol programatic publicat de cercetătoarea americană Joan Wallach Scott în 1988,¹ îmi propun să dezvolt în cele ce urmează o argumentație cu privire la relevanța euristică a paradigmei sale teoretice aplicată la cazul românesc și să deschid câteva piste de reflecție legate de problematica fenomenelor caracteristice regimului comunist din România.

După o scurtă trecere în revistă a unor etape importante din istoria constituirii domeniului studiilor de gen ca disciplină academică, și o prezentare succintă a unor cercetări în care instrumentele istoriei genului și ale istoriei femeilor și-au dovedit interesul în studierea regimurilor totalitare, voi continua cu prezentarea conținutului articolului citat în deschidere, urmând ca în final să detaliez argumentația legată

¹ Joan Wallach Scott, „Gender a Useful Category of Historical Analysis”, în *Gender and the Politics of History*, Columbia University Press, New York, 1988, pp. 28-50.

de terenul de cercetare care mă preocupă, și anume cazul românesc.²

De la istoria femeilor la studiile de gen – scurtă retrospectivă a conceptelor și a unui domeniu de cercetare³

Istoria femeilor s-a născut în anii '70, într-un context în care istoriografia își redefinea ariile de preocupări orientându-se către istoria vieții private și a cotidianului, istoria familiei și a mentalităților. Așezându-se sub semnul militantismului generat de mișcarea pentru eliberarea femeilor din anii '70 și afișând ca *motto* un citat din Virginia Woolf⁴

² Proiectul pe care îl voi prezenta aici pe scurt, cu titlu de exemplificare, se derulează de doi ani și constituie o etapă din teza de doctorat în sociologie pe care o pregătesc la EHESS – „*Contribution à une sociologie de la transition roumaine à travers le prisme de la condition féminine et des représentations de la féminité*” (titlu provizoriu), sub direcția științifică a lui Francine Muel-Dreyfus (EHESS, Paris) și a lui Andrei Pippidi (Universitatea din București, Institutul Român de Istorie Recentă, IRIR). O parte din cercetare s-a desfășurat în cadrul unei colaborări cu Institutul Român de Istorie Recentă din București, iar bilanțul acestei etape de lucru este disponibil sub formă de raport de cercetare la IRIR (Cf. Ioana Cîrstocea, „*La construction politique de l'identité féminine pendant le régime communiste roumain – 1945-1965*”, *IRIR work in progress series*, no. 5, year 2002).

³ Pentru o istorie detaliată a acestui domeniu în spațiul științific francez, cu multe trimiteri comparative la cel american, vezi Françoise Thébaud, *Ecrire l'histoire des femmes*, ENS Editions, Fontenay/Saint-Cloud, 1998, căreia îi sunt îndatorată pentru prezentarea care urmează.

⁴ „Cruciadele... Universitatea... Camera Comunelor... Războiul de o sută de ani... Războiul celor două Roze... Învățații din Renaștere... Disparația mănăstirilor... Lupta agrară și religioasă... Originea puterii maritime a Angliei... Armata... Și așa mai departe. Din când în când este menționată și o femeie anume, o Elizabeth sau o Mary; o regină sau o doamnă din lumea mare. Însă numai cu ajutorul minții și al caracterului, femeilor din clasele de mijloc le-ar fi fost imposibil să ia

devenit fetiș în studiile pioniere ale istoriei femeilor, această nouă direcție își propunea să regândească în mod critic cunoașterea acumulată până atunci, adresând istoriei întrebări menite să transforme femeile în actori vizibili ai societăților trecute și să facă din experiențele lor un subiect legitim, cu drepturi depline în universul științific.

Una dintre primele probleme cu care s-au confruntat adeptele noii orientări era aceea a surselor documentare. Femeile sunt în general absente din sursele tradiționale, iar

parte la vreuna dintre cele două mișcări care, strânse laolaltă, constituie punctul de vedere al istoricului despre trecut. Și nici în culegerile de anecdote nu vom găsi vreo femeie. Aubrey aproape că n-o menționează. Ea nu-și scrie niciodată propria viață și rareori ține vreun jurnal (...). Nu a lăsat nici piese, nici poezii în funcție de care să o putem aprecia. Lucrul pe care-l dorim, mi-am spus – și de ce oare nu s-ar găsi un student strălucit de la Newham sau Girton care să ni-l pună la dispoziție? – ar fi o mulțime de informații: cam câți copii avea? cum arăta casa în care locuia; dacă avea o cameră numai a ei; dacă gătea; dacă își putea permite să aibă o slujnică. Probabil că toate acestea zac undeva în registrele parohiale și de contabilitate; viața femeii obișnuite din epoca elisabetană trebuie să fie împrăștiată pe undeva, numai de s-ar găsi cineva să o reconstituie și s-o transforme într-o carte! M-am gândit, uitându-mă prin rafturi după cărți care nu erau acolo, că ar fi peste măsură de ambițios să le sugerez studenților de la aceste colegii vestite să scrie istoria din nou, deși recunosc că ea mi se pare adeseori puțin ciudată, ireală și asimetrică; de ce să nu se adauge un supliment istoriei? Dându-i, evident, un nume discret, astfel încât să poată figura și femeile, fără a se produce nici un fals. (...) Dar ceea ce cred că este deplorabil, am continuat uitându-mă din nou prin rafturi, este faptul că nu se știe nimic despre femei înainte de secolul al optsprezecelea. (...) Iată-mă întrebând de ce nu scriau femeile poezii în epoca elisabetană, când nici măcar nu sunt sigură de felul în care erau educate; dacă erau învățate să scrie; dacă avea fiecare salonașul ei; câte femei aveau copii înainte de douăzeci și unu de ani; pe scurt, ce făceau de la opt dimineața până la opt seara.” (Virginia Woolf, *O cameră separată*, traducere de Radu Paraschivescu, Univers, București, 1999, pp. 57-58).

atunci când nu se întâmplă așa, documentele sunt aproape exclusiv produse ale discursului masculin. Din aceste motive și aproape în mod necesar, atenția cercetătoarelor feministe s-a îndreptat mai ales către sursele documentare puse în valoare de curente istoriografice novatoare, precum *microstoria* italiană și școala franceză de la *Annales* (literatura, periodicele, corespondența, dar și arhivele familiale, cinematografia sau istoria orală, pentru epocile mai apropiate).

În prima fază, care ar putea fi definită ca una de acumulare, văd lumina tiparului numeroase cercetări în ale căror titluri se regăsește adesea un enunț de tipul „femeile și...” (știința, presa, memoria etc). Unor teme consacrate ale istoriei sociale și ale istoriei mentalităților, precum munca și educația sau formele asociative și de sociabilitate, li se adaugă astfel noi obiecte de studiu. Supuse unor interogații prin prisma interesului specific pentru actorii feminini, temele se largesc treptat, pentru a include analize centrate pe reprezentările corpului feminin și ale funcțiilor sale în diverse societăți și momente istorice. Maternitatea, nașterea, frumusețea, limbajul aparențelor, profesiunile feminine axate pe îngrijire și educație (infirmerii, moașe, institutoare), prostituția, formele de devianță și boala intră în câmpul de preocupări ale istoriei. În spațiul american, o direcție fertilă de cercetare se referă la construcția socială a sexualității și la pornografie. Caracteristică pentru începuturile istoriei femeilor este și elaborarea unui set de problematici axat pe toposul victimizării, având drept rezultat constituirea unui adevărat repertoriu de suferință și umilințe, imagini extrase din analiza unor corpusuri de texte normative – religioase, științifice, juridice, medicale, pedagogice.

Această direcție nu este însă exclusivă, ei adăugându-i-se preocuparea pentru descifrarea istorică a identității feminine

din perspectiva autonomiei și a capacității de a acționa în spații sociale mixte (întreprinderea, familia) sau specifice (locurile de sociabilitate feminină: piețe, spălătorii, mănăstiri). În același sens, se încearcă reconstituirea prezențelor și intervențiilor feminine în cadrul mișcărilor sociale și al curentelor revoluționare. Pe lângă profesiunile feminine, sunt supuse unor analize istorice și sociologice raporturile din interiorul sferei private. Acestea li se datorează o observație metodologică a cărei importanță euristică la nivelul de ansamblu al științelor sociale avea să fie dovedită și consolidată o dată cu avansările teoretice din anii următori, și anume aceea că dihotomiile consacrate în mod tradițional în disciplinele umaniste – între natură și cultură, masculin și feminin, spațiul profesional și cel al familiei, și îndeosebi dintre sfera publică și spațiul privat – trebuie regândite critic și nu pot constitui categorii analitice universale.

Următoarea etapă din evoluția acestui câmp științific – cu vocație interdisciplinară – este aceea a deplasării interesului și a atenției de la obiectele de studiu centrate în mod exclusiv pe realitățile legate de femei ca actori sociali și istorici ale căror roluri trebuiau recuperate, către o istorie a raporturilor individuale și colective, reale și simbolice cu celălalt sex. Cercetarea se îndreaptă deci spre analiza raporturilor sociale dintre sexe (sintagmă care redă sensul termenului american *gender*), la toate nivelurile, respectiv al discursului, al reprezentărilor și al practicilor concrete. Relația permanentă cu alte categorii de analiză, printre care raporturile de clasă, identitățile rasiale sau diferențele etnice, devine un imperativ. În această a treia etapă, cercetările de istoria femeilor devin studii de gen, metodologia având ca priorități comparația și relaționarea, reconstituirea proceselor istorice și sociale, și nu simpla descriere a unor stări de fapt la un moment dat.

Abandonând discursul simplist și pe alocuri redundant legat de progres și emancipare, studiile de gen reconsideră tot ceea ce dă sens activităților și statutelor respective ale bărbaților și femeilor ca actori sociali, încercând să abordeze toate formele simbolismului sexual.

Printre cele mai semnificative luări de poziție teoretice în acest sens, se numără contribuția lui Joan Wallach Scott, care va fi expusă pe larg ceva mai departe. Autoarea își definește din capul locului propunerea ca fiind una critică și având ambiția de a avansa o conceptualizare mai fină a domeniului, reproșând între altele caracterul prea descriptiv al studiilor de istoria femeilor. Dimensiunea novatoare pe care o aduce grila sa teoretică constă în aceea că propune o privire mult mai atentă la aspectul politic înțeles, în sens larg, ca distribuire inegală a puterii, care conduce la conflicte. Relațiile de gen, raporturile sociale dintre sexe constituie deci o categorie centrală în analiza raporturilor de putere. În același sens se îndreaptă și contribuțiile mai recente ale cercetătoarei franceze Michèle Riot-Sarcey,⁵ care insistă la rândul ei asupra necesității de a restitui dimensiunea politică a reprezentărilor, înțelese ele însele ca forme de putere.

Paradigma teoretică elaborată de Joan W. Scott prezintă avantajul de a avea un caracter suficient de cuprinzător pentru a putea fi aplicată cu succes pe terenurile istorice cele mai diverse. Rețin îndeosebi definiția conceptului de gen, categorie analitică referitoare la raportul construit social dintre cele două sexe, care este conceput ca element de primă importanță al organizării sociale și ca element constitutiv și semnificativ al

⁵ Cf. Michèle Riot-Sarcey, citată de Françoise Thébaud, *op. cit.*, p. 131. Cf. Michèle Riot-Sarcey, „L’historiographie française et le concept de ‘genre’”, în *Revue d’histoire moderne et contemporaine*, 47-4, oct.-dec. 2000, pp. 805-814.

relațiilor sociale și al relațiilor de putere. Genul este în viziunea lui Joan W. Scott un instrument de analiză, o grilă de interpretare istorică și sociologică pentru diferite terenuri de cercetare. Din punctul meu de vedere, partea cea mai utilă a acestui cadru teoretic și metodologic o constituie cele patru axe simultane după care poate fi descifrat și analizat raportul social dintre sexe, și anume: simbolurile și reprezentările, conceptele normative, instituțiile sociale, identitățile subiective. Cele patru niveluri de analiză sunt inseparabile în această paradigmă, după cum sunt inseparabile analiza istorică și cea sociologică, conceptul de gen incluzând caracterul dinamic al raporturilor sociale. În acest sens, nici o structură socială și nici o schimbare înscrisă într-un cadru cronologic specific nu sunt explicabile într-o perspectivă strict sincronică, ci numai prin decodarea sociogenezei ideilor, prin interpretarea diacronică, prin apelul la istorie și la modelele interpretative caracteristice acestei discipline.

Primul dintre palierele de analiză se referă la elementele disponibile în stocul cultural al unei societăți date, la simboluri și reprezentări multiple și adeseori contradictorii, dintre care unele anume sunt activate în diverse momente istorice. După o repertoriere a acestor idei centrale în spațiul cultural al societății pe care o studiază, interesul cercetătorului ar fi deci acela de a încerca să identifice mecanismele care determină selecția, conexiunile care ocupă prim-planul gândirii simbolice în anumite momente, rădăcinile istorice ale ideilor celor mai vehiculate la un moment dat.

Prin urmare, al doilea nivel de analiză se concentrează asupra ideilor și conceptelor normative care impun și limitează sensul simbolurilor și imaginilor din mentalul colectiv, prin intermediul cărora se operează selecția de care pomeneam mai sus, care fixează explicit seturile de idei dominante. Aceste

concepțe normative capătă formă de doctrine, ele regăsindu-se mai ales în textele juridice, dar și în cele științifice și filosofice. Deși prezența lor în spațiul cultural apare ca produsul firesc al unor procese logice (ba chiar „legice”!), punctele de vedere devenite dominante și considerate singurele posibile și legitime sunt cel mai adesea rezultatul unor conflicte. De aceea este interesant de urmărit felul în care se produce medierea culturală, care sunt pozițiile ideologice alternative respinse – uneori reprimăte – în favoarea celor reținute, care au fost dezbaterile din spatele consensului politic și social, care au fost pozițiile opuse.

Pentru a putea elucida aceste medieri, e nevoie de o investigație la nivelul mai concret al instituțiilor sociale în sens larg. Familia este în general instituția la care se face imediat referire atunci când sunt discutate chestiunile legate de condiția femeilor în societate și de raporturile dintre sexe. Dar o analiză care să se reducă la acest cadru, prin forța lucrurilor limitat, este insuficientă. De aceea cercetătorul are obligația să-și îndrepte atenția spre sistemul educativ, spre instituțiile de încadrare profesională și mai ales spre instituțiile politice în sens larg, luând în discuție aspecte legate de felul cum este formulată condiția de cetățean, accesul la viața publică și la decizia politică etc.

Identitățile subiective constituie nivelul următor de interpretare, prin care se încearcă o reconstituire a efectelor sistemelor macro-sociale și ale constrângerile instituționale asupra indivizilor. Organizarea socială și reprezentările culturale au diferite repercusiuni la nivelul cotidianului trăit. Or, aceste efecte nu pot fi surprinse decât prin micro-analize și prin metode calitative, prin varierea eșantioanelor și prin apelul la surse documentare precum memorii și jurnale, literatură, interviuri comprehensive sau istorii de viață.

Acest din urmă punct din paradigma propusă de Joan Scott îmi permite să evoc o altă observație deosebit de utilă, și anume faptul că relevanța euristică a metodologiei studiilor de gen nu este completă în absența conexiunilor dintre istoria socială și istoria genului. Insistând asupra inconsistenței oricărui obiect de studiu construit pe baza categoriilor din universul sensului comun („femeile”, „femeia” numărându-se printre acestea!), Gianna Pomata⁶ recomandă și ea abandonarea interpretărilor pseudoștiințifice care se limitează la enumerarea conținuturilor mai mult sau mai puțin misogine ale discursurilor privitoare la femei („petit jeu féministe vite fastidieux”, p. 1024), pentru a căuta în arhive sensul influenței acestor prescripții asupra vieții de zi cu zi a femeilor și a societății în general. Sistemul juridic, cu ansamblul său de reguli și de interdicții pentru respectarea cărora poate fi și este mobilizată violența instituțională legitimă apare ca loc privilegiat, aflat la intersecția dintre reprezentări și practici sociale, pentru studierea sistemului de valori în jurul cărora se articulează un spațiu social. Iar pentru că anumite idei au consecințe mai grave decât altele și lasă urme la nivelul dispozițiilor legale (p. 1024), demersul științific adecvat constă tocmai în combinarea istoriei femeilor ca istorie socială cu istoria genului ca istorie a construcției sociale a categoriilor de masculin și feminin, prin intermediul discursurilor și a practicilor.

Așa cum apar la o privire retrospectivă, momentele principale din parcursul științific deschis de istoria femeilor sunt marcate de o definire a conceptelor și a strategiilor metodologice, o deplasare a interesului de la cauze la procese, de la o înțelegere cauzală la o încercare de a descifra

⁶ Gianna Pomata, „Histoire des femmes et 'gender history'”, în *Annales*, no. 4/1993, pp. 1019–1026.

procesualitatea socio-istorică: de la o istorie identitară, impulsionată de mișcarea de eliberare a femeilor, la o istorie a opresiunilor și a revoltei feminine, de la o istorie ce regândește evenimentele la feminin, la o istorie a actorilor feminini în căutarea integrării sociale, de la o istorie a diferențelor sexuale sau a relațiilor dintre bărbați și femei, la una preocupată să surprindă construcția socială a categoriilor de masculin și feminin, diferențele și procesele de diferențiere, articularea identităților multiple.

Studiile de gen și regimurile totalitare ale secolului al XX-lea

O întreagă literatură a fost consacrată chestiunii punctuale a instrumentării politice a rolurilor feminine și emancipării feminine ca obiect de interes în diverse programe politice, revoluționare sau nu. Astfel, Florence Rochefort⁷ semnalează că unul dintre succesele notabile ale mișcărilor sufragiste constă tocmai în faptul că ele au condus la asimilarea emancipării politice feminine cu un semn de modernitate. Ca urmare, guvernele dornice să-și afișeze voința de a rupe cu trecutul și de a inova la nivel politic, precum și conducerile politice ale tinerelor națiuni pe cale de afirmare au înscris egalitatea politică dintre bărbați și femei în programele lor, în chip de garanție pentru legitimitatea democratică sau ca mijloc de a se înscrie în modernitate. O idee apropiată se regăsește și în articolul citat al lui Michèle Riot-Sarcey,⁸ care atrage atenția

⁷ Florence Rochefort, „L'accès des femmes à la citoyenneté politique dans les sociétés occidentales. Essai d'approche comparative”, în Yolande Cohen, Françoise Thébaud (sous la direction de), *Féminismes et identités nationales. Les processus d'intégration des femmes au politique*, Programme Rhône-Alpes de recherche en sciences humaines, 1998, p. 41.

⁸ Michèle Riot-Sarcey, *art. cit.*, p. 813.

asupra zidirii simbolice a femeilor la temelia dispozitivelor ierarhice al democrațiilor reprezentative, ale căror reguli sunt adoptate de toate partidele politice. Inspirându-se din studiile de istorie antică ale lui Nicole Loraux, această autoare atrage atenția și asupra faptului că interesele și conflictele de putere care se concentrează pe condiția politică a femeilor sunt rareori explicite în discursul public, recomandând prin urmare o descifrare a ideologiei care să țină seama și de „tăcerile” acesteia, de ideile care nu transpar imediat în discursul public. În acest punct, Riot-Sarcey întâlnește recomandările metodologice ale altei autoare deja pomenite,⁹ avertizând asupra pericolului esențializării genului ca obiect de analiză și recomandând o permanentă corelare a discursului politic cu privire la condiția feminină cu faptele extrase din experiența socială a actorilor subordonați politicului.

Pe de altă parte, cercetările de istoria femeilor având în centrul lor terenuri istorice europene legate îndeosebi de momentele de criză socială din perioada celui de-al doilea război mondial,¹⁰ încearcă să identifice o sursă a preocupării politice pentru reglementarea condiției feminine în evoluțiile demografice din anii '30 și în mișcările de emancipare caracteristice pentru *la Belle Epoque*, care s-ar afla la originea zelului reformist al politicienilor conservatori dornici să restabilească ordinea socială și să impună femeilor întoarcerea la rolurile tradiționale de mame, inclusiv de mame ale poporului și ale națiunii.

⁹ Gianna Pomata, *art. cit.*

¹⁰ Mă refer la Maria-Antonietta Macciocchi sau la Victoria de Grazia și la cercetările asupra fascismului italian, la Francine Muel-Dreyfus și studiul său despre regimul de la Vichy, la Claudia Koonz sau Rita Thalmann și lucrările privitoare la naționalism-socialismul german.

Toate aceste posibile explicații pentru interesul politic al reglementării și exhibării rolurilor legitime feminine sunt sintetizate și de Nira Yuval Davis,¹¹ care identifică mai multe seturi de rațiuni pragmatice și simbolice: astfel, femeile sunt percepute ca purtătoare ale așa-numitei „poveri a reprezentării” (*burden of representation*), identitatea feminină fiind construită la nivel simbolic ca expresie a identității colective a comunității politice (dovada fiind înseși personificările feminine ale națiunii, de exemplu „Maica Rusia” sau „Patria”¹²). Pe de altă parte, deși adeseori femeile ca indivizi sunt excluse din corpul politic și de la exercițiul colectiv al puterii, aceasta nu împiedică faptul că „emanciparea feminină” constituie elementul simbolic prin care sunt semnificate atitudini politice și sociale față de schimbare și modernitate, într-o mulțime de proiecte revoluționare sau de decolonizare. Conexiunea logică menită să explicitizeze această investire a femeilor în postura de reprezentare politică a progresului este consecința unei alte asimilări simbolice, respectiv concepția conform căreia femeile sunt în același timp și „purtătoare ale tradiției” (*carriers of tradition*), din aceasta decurgând dealtfel și o seamă de tensiuni și contradicții în majoritatea proceselor de reformă socială.

¹¹ Nira Yuval-Davis, *Gender and Nation*, Sage Publications, London, 1997, p. 45 și următoarele.

¹² Republica franceză este și ea reprezentă printr-o figură feminină, Marianne. Pentru o interpretare a acestei reprezentări, a se vedea Maurice Agulhon, „La représentation de la France : quelques représentations sur l’image féminine en politique”, în Hoock-Demarle, Marie-Claire (sous la direction de), *Femmes, nation, Europe*, Cahiers du CEDREF, Université Denis Diderot, Paris, 1995, pp. 12-17. Nici imaginarul politic românesc nu face excepție de la acest canon romantic: amintesc aici celebrul personaj al „României revoluționare” pictat de C. D. Rosenthal, sub influență franceză, probabil. Vezi în acest sens și studiul Lonelei Băluță, cf. *infra*.

Folosind sau nu ca atare sintagma „studii de gen”, numeroase cercetări recente s-au oprit asupra sistemelor politice totalitare de stânga sau de dreapta, propunând interpretări prin prisma raporturilor dintre sexe și a modului în care este reglementată politic diviziunea dintre masculin și feminin. Fără a intra în detaliile, bine cunoscute, ale dezbaterii privind posibilitatea morală de a stabili o comparație între totalitarismele de stânga și de dreapta (a cărei abordare nu intră deloc în preocupările mele, mai ales că nu am mijloacele și nici calitatea de a participa la o astfel de dezbatere), trebuie totuși remarcat că se pot identifica unele recurențe care permit stabilirea unui cadru comun de analiză, cel puțin la nivelul metodologiei disciplinei studiilor de gen sau ale istoriei femeilor. Ambele tipuri de ideologie se preocupă în mod particular de impunerea unor roluri clare pentru reprezentanții celor două sexe, condiția feminină făcând obiectul unor reglementări stricte: dacă în cazul regimurilor de tip totalitar de dreapta accentul cade pe orientarea femeilor spre spațiul domestic și pe impunerea exclusivă a rolurilor domestice, regimurile de stânga reglementează rolurile feminine atât în sfera publică, cât și în spațiul domestic, cetățenia feminină fiind axată atât pe rolurile reproductive și educative, cât și pe cele productive.

Printre cercetările de istoria femeilor consacrate regimurilor totalitare, menționez studiile Ritei Thalmann,¹³ care încearcă să descifreze rolurile deținute de femei în sânul societății germane din perioada național-socialismului, interogând categoria de „emancipare feminină” vehiculată de propaganda nazistă. Aceste studii aveau de altfel să deschidă

¹³ Rita Thalmann, *Etre femme sous le Troisième Reich*, Editions Robert Laffont, Paris, 1981; Rita Thalmann (sous la direction de), *Femmes et fascismes*, Tierce, Paris, 1986.

seria de cercetări consacrate ambiguităților politice ale mișcărilor feminine și feministe, precum și mecanismelor sociale ale adeziunii la un regim opresiv. Făcând apel la documente inedite, reconstituind portrete și traiectorii sociale, autoarea este preocupată de asemenea să chestioneze posibilitățile și limitele revoltei, însă asumă caracterul parțial al surselor de care dispune, care limitează demersul la confruntarea imaginii propuse de național-socialism despre femeia germană cu imaginea pe care femeile însele o au despre sine prin raportare la această construcție de propagandă. Una dintre direcțiile de analiză interesante trimite la aprofundarea rădăcinilor istorice și culturale ale nazismului, pe care autoarea le interoghează din perspectiva a ceea ce ea numește „ordinea patriarhală a luteranismului prusac”. Accentul pe analiza mecanismelor conformismului social, a rigidităților psihice și intelectuale, a absenței de spirit critic constituie alte piste de cercetare interesante și demne de toată atenția.

O metodă apropiată, dar mult rafinată în direcția sociologiei istorice și a psihologiei clinice, va fi experimentată de Francine Muel-Dreyfus¹⁴ în analiza sa consacrată „Revoluției naționale” din Franța mareșalului Pétain, în care urmărește să descifreze resorturile adeziunilor ideologice și să reconstituie istoria socială a reprezentărilor politice. Așezând în centrul demersului său noțiunea de „etern feminin”, categorie din sensul comun preluată de cultura savantă și devenită element nodal în jurul căruia se articulează principiile fundamentale ale regimului paternalist de la Vichy (a cărui deviză este „Famille, Travail, Patrie”), autoarea demonstrează că arsenalul de imagini conservatoare mobilizate în spirit

¹⁴ Francine Muel-Dreyfus, *Vichy et l'éternel féminin. Contribution à une sociologie politique de l'ordre des corps*, Seuil, Paris, 1996.

milenarist într-un moment de gravă criză socială este produsul unor vechi și complicate procese conflictuale care străbăteau societatea franceză încă după Comuna din Paris și care se agravaseră între cele două războaie mondiale. Astfel, regimul de la Vichy, care a avut parte de o intensă mobilizare a populației, apare ca loc de manifestare și concentrare pentru tensiuni sociale exprimate sub formă de conflicte legate de cucerirea piețelor ideologice și instituționale, sau între imperative strategice și politice. Studiul este un exemplu de analiză foarte subtilă și nuanțată a ideii că identitatea feminină legitimă este în mod constant miza unor lupte care mobilizează, din diverse motive, grupuri sociale aflate pe poziții opuse, instituții cu interese divergente și agenți implicați în apărarea propriilor moduri de reprezentare a lumii. Viziunea normativă asupra femininului nu lipsește niciodată de pe șantierele ideologice apărute în momente de criză, dar conflictele legate de producerea acestora nu se încheie odată cu încheierea perioadelor violente.

Cât despre studiile de gen și istoria regimurilor totalitare de stânga, cercetările par să privilegieze o viziune asupra genului înțeles ca o categorie univocă, respectiv acelea în care categoria centrală de analiză sunt femeile ca grup social, sau reprezentările femeilor în producția culturală atinsă de ideologie. Studii de acest tip au fost efectuate îndeosebi pe terenuri sovietice și mai ales în spațiul științific american, unde *women studies* (în sensul de studii culturale orientate cu precădere spre cercetarea și descifrarea aspectelor legate de condiția femeilor și de reprezentările feminității, orientare apropiată de istoria femeilor din perioada sa de început și cu tentă feministă militantă) se bucură încă de mult interes.¹⁵

Cea mai mare parte a acestor cercetări pun sub semnul îndoielii ideile propagandei de stânga cu privire la emanciparea feminină și la egalitatea în plan social și politic, acuzând distanța dintre producția ideologică și realitatea socială. Amintesc doar câteva dintre concluziile unor astfel de cercetări. Astfel, imaginea tipică a femeii comuniste reunește responsabilități de soție, mamă, muncitoare și cetățeană,¹⁶ pe care, la modul ideal, aceasta le onorează fără probleme. Însă, prin apelul la studii menite să descifreze impactul social al măsurilor politice, emanciparea feminină este denunțată drept „mit total”.¹⁷ Diviziunea tradițională dintre spațiul public și cel privat se regăsește întocmai în diviziunea, devenită, desigur, ierarhie, a politicilor publice majore și minore: în aparatul birocratic și politic, femeile ocupă îndeosebi poziții subalterne și se regăsesc mai ales în domenii de activitate așa-zis legate de aptitudinile lor naturale, precum sănătate, învățământ, alimentație, propagandă, în vreme ce puterea propriu-zisă este exclusiv sau predominant masculină.¹⁸

¹⁵ Cu titlu de exemplu pentru modul în care sunt definite prioritățile unor astfel de cercetări, citez din introducerea unui studiu consacrat participării politice feminine în sistemul sovietic (cf. Genia K. Browning, *Women and Politics in the USSR. Consciousness Raising and Soviet Women's Groups*, Brighton, New York, St. Martin's Press. New York, 1987): „women as an analytical category are crucial to understanding social systems” (p. 9); în același studiu, sexismul este definit ca „ideology and cultural practice which links biological sex characteristics to a hierarchy of roles according to gender” (p. 15).

¹⁶ Genia K. Browning, *op. cit.*, p. 81.

¹⁷ Svetlana Aivazova, „La liberté et l'égalité des femmes dans les pays socialistes de l'Europe de l'Est (1960-1980)”, în Christine Fauré (sous la direction de), *Encyclopédie politique et historique des femmes, Europe, Amérique du Nord*, PUF, Paris, 1997, pp. 701-728.

¹⁸ *Ibidem*, p. 126.

Mai recent, în cercetările axate pe interpretarea schimbărilor sociale intervenite în urma schimbărilor politice de la sfârșitul anilor '80, chestiunea înțelegerii regimului de gen în lumea socialistă a fost readusă în discuție în sensul unei diversificări a modurilor de abordare și a interpretărilor pe diferite paliere. În introducerea unei culegeri de studii rezultând dintr-un proiect interdisciplinar axat pe studiul comparativ al societăților din mai multe țări ex-comuniste, Susan Gal și Gail Kligman¹⁹ insistă pe necesitatea nuanțării analizelor, ținând cont de diversitatea situațiilor locale și de evoluțiile temporale specifice, atrăgând totodată atenția asupra recurenței genului ca principiu structurant în majoritatea sistemelor politice (de la democrațiile socialiste la sistemele parlamentare libérale sau la statele-providență). Autoarele menționează un set de trăsături comune caracteristice regimului de gen în societățile socialiste, printre care intenția de a anula diferențele dintre bărbați și femei în spațiul politic și civic, deopotrivă cu diferențele de clasă și cu cele etnice, sau crearea unei societăți atomizate compuse din indivizi dependenți exclusiv de statul paternalist, fără a ignora contradicțiile rezultate din felul în care sunt concepute politicile referitoare la femei și recomandând ca strategie analitică recuperarea nivelului experienței trăite a actorilor înșiși, dincolo de discursul public și de ideologie.

Pledoaria pentru integrarea istoriei sociale și a istoriei genului în analiza regimurilor totalitare are în centrul argumentației, pe de o parte, ideea de sorginte foucauldiană a acțiunii orizontale a puterii,²⁰ iar pe de altă parte, ține cont

¹⁹ Susan Gal, Gail Kligman (eds), *Reproducing Gender: Politics, Publics and Everyday Life after the Socialism*, Princeton University Press, 2000, p. 5.

²⁰ Cf. Victoria de Grazia, *How Fascism Ruled Women, Italy, 1922-1945*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1992, p. 3.

de lipsa de omogenitate a spațiului social, de tensiunile și conflictele experimentate dincolo de nivelul reprezentărilor oficiale.²¹ Cu titlu de exemplu, menționez câteva cercetări întreprinse în spațiul ex-sovietic, a căror țintă este tocmai descifrarea realității sociale din spatele retoricii comuniste. „Cum anume au trăit femeile din Rusia sovietică efectele revoluției care își propusese, prima din istorie, să le acorde egalitatea civică și să opereze o schimbare radicală a rolurilor lor sociale?”, se întreabă Barbara Alpern-Engel și Anastasia Posadskaya Vanderbeck²² în introducerea unei culegeri de povestiri de viață cu femei din fosta Uniune Sovietică. Cum anume toate aceste măsuri s-au regăsit la nivelul vieții de familie și la acela al vieții personale? Aceeași idee se regăsește și într-o pledoarie a lui Daniel Bertaux²³ pentru o rescriere a istoriei sovietice care să țină seama de dimensiunea specifică a relațiilor de gen și de felul în care noua normă politică a fost interiorizată de actorii sociali, sarcină pentru care culegerea și interpretarea mărturiilor și experiențelor acestora este un pas indispensabil, mai ales în condițiile în care arhivele sunt rare.

Principalele idei pe care le pun în evidență toate aceste studii și le nuanțează în funcție de contextele specifice se referă

²¹ Cf. Luisa Passerini, *Fascism in Popular Memory: The Cultural Experience of the Turin Working Class*, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne Sydney, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 1987, p. 5.

²² Barbara Alpern Engel, Anastasia Posadskaya Vanderbeck (eds), *A Revolution of Their Own: Voices of Women in Soviet History*, Westview Press, 1998, p. 3.

²³ Marina Malysheva, Daniel Bertaux, „The Social Experience of a Countrywoman in Soviet Russia”, în Selma Leyersdorff *et alii* (eds), *Gender and Memory*, Oxford University Press, 1996, International Yearbook of Oral History and Life Stories, Vol. IV, p. 32.

îndeosebi la relevanța categoriilor analitice clasice și a unora dintre schemele de interpretare curente în istoriografie și sociologie. Prima dintre acestea, care a mai fost adusă în discuție aici, este dihotomia public/privat, a cărei relevanță este dublu criticabilă atunci când subiectul de cercetare este circumscris unui spațiu social dominat de un regim totalitar și când obiectul în jurul căruia se articulează interesul cercetătorului este unul din domeniul relațiilor sociale dintre sexe.

Pretenția regimurilor totalitare de a anula distincția dintre spațiul public și cel privat este una dintre trăsăturile cel mai des invocate atunci când sunt propuse modele pentru analiza acestor societăți. Intenția de a anihila societatea civilă și de a reglementa viața privată se regăsește în toate programele politice ale regimurilor autoritare. Însă rămâne de fiecare dată deschisă întrebarea în ce măsură aceasta este dusă până la ultimele sale consecințe. Cu alte cuvinte, se impune să fie chestionate strategiile prin care dogma politică este eventual convertită, evitată sau chiar subminată de practicile curente. Rolul familiei – considerată „celula de bază a societății”, „fundament al statului sau al națiunii”, asupra căreia se concentrează de altfel o mare parte din energia legiferatoare a actorilor politici instituționali – este din acest punct de vedere unul deosebit de important. În aceeași măsură țintă a acțiunii politice și spațiu de repliere sau de rezistență la nivel social, instituția familiei permite reconstituirea unor intersticii care se sustrag controlului politic, sau furnizează resurse ce vor fi folosite în scop personal (de exemplu rețelele de solidaritate tradițională).

Pe de altă parte, după ce începuturile feminismului academic consacraseră demersurile analitice orientate spre separarea spațiului domestic de viața publică, o întreagă

literatură recentă,²⁴ axată pe subiecte de cercetare din alte spații decât cele de care ne ocupăm aici, subliniază incapacitatea grilei „public vs. privat” de a surprinde și explica complexitatea relațiilor sociale, diferențele și conflictele de roluri masculine și feminine. Lumea domestică presupune la rândul său existența unor spații de putere inegal distribuită, ea conține nuclee de sociabilitate și oferă ocazia pentru negocieri și rezolvări ale conflictelor.

Istoria și sociologia regimului comunist din România – un început de drum

A venit momentul pentru o trecere în revistă a interogațiilor și demersurilor interpretative al căror obiect îl constituie realitățile regimului comunist din România. Înainte de a discuta aspectele strict legate de metodologia studiilor de gen și a pertinentei sale pe acest teren istoric, cred că este important de menționat că istoria și mai ales sociologia regimului comunist din România se scriu cu dificultate.

Cea dintâi preferă abordările clasice, adeseori reduse la reconstituirea lanțului cronologic al evenimentelor și la descifrarea participării punctuale a unor actori sau altora la diverse momente insuficient elucidate. Ca rezultat, o profuziune de volume de documente consacrate unor momente considerate importante sau unor personaje marcante. Istoria politică, istoria partidului comunist și a elitelor politice, istoria supravegherii politice și a cenzurii ideologice sunt principalele centre de interes în jurul cărora gravitează discursul științific contemporan.

²⁴ Vezi, de exemplu, retrospectiv critică propusă de Amanda Vickery: „Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women’s History”, în *The Historical Journal*, 36, 2 (1993), pp. 383-414.

O altă direcție de interpretare, foarte prolifică la rândul său, vizează reconstituirea repertoriului tematic al imaginarului colectiv circumscris regimului comunist. În absența unor demersuri analitice care să interogheze măsura în care ideile propagandei au fost interiorizate la nivelul corpului social, adesea tributară literaturizării și imaginației înseși, această direcție pare condamnată să opereze la infinit cu un set – în cele din urmă foarte limitat – de imagini din recuzita ideologiei, disponibile din abundență în sursele pe care le exploatează, de la presa de epocă la literatură și arte plastice.

În ceea ce privește sociologia, aproape fără excepție, analizele contemporane privitoare la perioada comunistă sunt sporadice și puțin sistematice, limitându-se cel mai adesea la sondaje de opinie legate de amintirea anilor de comunism. Pe de altă parte, statutul disciplinei în perioada în cauză este el însuși la originea acestei stări de fapt. Sunt bine cunoscute aspectele legate de anexarea ideologică a disciplinelor umaniste, sociologia având printre altele rolul de a cauționa cu date statistice „progresele” înregistrate de regim în toate domeniile (de la creșterea economică la demografie). Pe de altă parte, învățământul sociologic însuși a înregistrat o întrerupere brutală în anii '70, forma sub care el s-a mai practicat rămânând cea din interiorul universităților de partid.

Cvasi-absența cercetărilor privitoare la perioada comunistă nu este deci inexplicabilă, cu atât mai mult cu cât la ora actuală statutul arhivelor continuă să fie problematic. Accesul la sursele documentare care ar permite abordări sistematice cu uneltele istoriei sociale și ale sociologiei este limitat, iar restricțiile care împiedică accesul cercetătorilor la trecutul românesc recent explică totodată faptul că arhivele comunismului constituie și o permanentă sursă de scandaluri politice.

La prima vedere, aceste dificultăți par a fi compensate prin multitudinea de documente neconvenționale produse în ultimii ani de diverși actori mai mult sau mai puțin vizibili ai fostului regim. Este vorba despre volume de memorii, jurnale, interviuri cu caracter autobiografic, dar și despre demersurile în curs, menite să recupereze memoria comunismului prin culegerea de istorii de viață și constituirea unor bănci de date pe baza acestora. Însă aceste valuri de material brut nu-și pot dovedi utilitatea în absența unor analize substanțiale și riguroase, care să respecte exigențele științifice specifice unui demers istoric sau sociologic demn de acest nume.

Cele câteva încercări notabile în sensul interogării societății comuniste altcumva decât la nivel macro sau exclusiv politic se pot număra pe degetele unei singure mâini, iar valoarea lor este foarte inegală. Printre acestea, aș menționa un articol precursor, difuzat în Occident cu o clauză de confidențialitate de Pavel Câmpeanu în 1986,²⁵ în care sunt schițate câteva idei pentru o analiză a vieții cotidiene în România ultimului deceniu de comunism.

Trebuie menționate apoi două studii etnologice publicate la sfârșitul anilor '90 de Aurora Liiceanu,²⁶ respectiv de echipa Liviu Chelcea și Puiu Lățea.²⁷ Operând decupaje la nivel micro-social (comunități restrânse, aflate la distanță de prim-planul vieții politice) și folosind metode de lucru etnografice (anchete de teren, interviuri nedirective și aprofundate, observația participativă și istoria orală), cele două

²⁵ Pavel Câmpeanu, „Nașterea și moartea în România”, în *Ceaușescu, anii numărătorii inverse*, Polirom, Iași, 2002, pp. 268-279.

²⁶ Aurora Liiceanu, *Nici alb, nici negru. Radiografia unui sat românesc, 1948-1998*, Nemira, București, 2000

²⁷ Liviu Chelcea, Puiu Lățea, *România profundă în comunism. Dileme identitare, istorie locală și economie secundară la Sântana*, Nemira, București, 2000.

studii propun interpretări interesante și utile asupra realității trăite a comunismului.

Opțiunea Aurorei Liiceanu pentru „o istorie mică”²⁸ și pentru „un sat obișnuit, care nu are nimic excepțional, nici celebrități, nici calamități”²⁹ vizează reconstituirea experienței cotidiene a anilor de comunism într-o comunitate rurală, căutând locul de întâlnire dintre istoria generală și cea locală și accentuând mai degrabă interiorizarea evenimentelor și a constrângerilor politice de către indivizii aflați departe de centrele de putere. Această reconstituire furnizează o perspectivă interesantă asupra felului în care noile roluri recomandate de regimul comunist sunt integrate în universul experienței trăite, asupra impactului normei politice la nivelul cotidianului, asupra deturnării și instrumentalizării acesteia la nivel individual și comunitar. Se conturează astfel o imagine nouă a evenimentelor istorice și a evoluției structurii sociale sub presiunea politicului. Spre exemplificare, menționez traiectoria biografică a primăriței comuniste, personaj care întruchipează un prototip de mobilitate socială feminină deosebit de des invocat de propagandă, dar a cărei poveste surprinde prin distanța față de rolul politic și instrumentalizarea acestuia în scopul obținerii unui beneficiu familial și personal.

Cel de-al doilea studiu are în vedere, din nou într-un cadru comunitar aflat departe de centrele de putere, identificarea formelor în care țesătura socială se recompune prin opțiuni care nu se regăsesc în discursul public oficial, pe care practica socială îl contrazice, de altfel, aproape la fiecare pas. Accentele acestei cercetări cad pe formele de solidaritate și de constituire a identităților plurale într-o comunitate multiethnică, precum și pe identificarea mecanismelor care reglementează

²⁸ Aurora Liiceanu, *op. cit.*, p. 12.

²⁹ *Idem*, p. 7.

așa-numita economie secundară, principala sursă de subzistență în contextul de penurie generalizată din anii de sfârșit ai regimului comunist.

Un punct interesant care permite citarea acestor două studii în același cadru, mi se pare a fi propensiunea, deschiderea pe care ambele o sugerează și recomandarea implicită de a nu separa net, în analizele socio-istorice, fenomenele dinainte și de după 1990. Cele două cercetări trimit la continuități și recompoziții lente și dificile (adeseori conflictuale) ale formelor de solidaritate și ale valorilor, ignorate de cercetările în care contactul cu terenul este unul superficial sau chiar lipsește. În acest sens conduc și concluziile studiului de psihosociologie al Laviniei Betea, care propune conceptul de „comunism rezidual”,³⁰ prin prisma căruia să fie interogate atât schimbarea socială, cât și impactul ideologiei la nivelul structurilor profunde de gândire.

Last but not least, cercetările antropologice întreprinse de Gail Kligman,³¹ începute încă în timpul perioadei comuniste și continuate sistematic și după încheierea acesteia, constituie repere foarte semnificative pe harta istoriei sociale a comunismului. Propunându-și să analizeze „ideologia așa cum e trăită, nu doar cum e impusă de la centru la periferie”, „să reconstituie experiența vie a oamenilor”, autoarea întreprinde în anii '80 o cercetare într-o comunitate rurală din Maramureș, a cărei structură socială este descifrată prin prisma riturilor și a ritualurilor de trecere. Autoarea surprinde tensiunea conflictuală rezultată din suprapunerea proiectului comunist

³⁰ Lavinia Betea, *Psihologie politică. Individ, lider, mulțime în regimul comunist*, Polirom, Iași, 2001, p. 245.

³¹ Gail Kligman, *Nunta mortului. Ritual, poetică și cultură populară în Transilvania*, Polirom, Iași, 1998; *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*, Humanitas, București, 2000.

de modernizare pe structurile satului tradițional, neadecvarea dintre reprezentarea politică a tradițiilor și funcțiile de regularizare socială pe care acestea continuă să le îndeplinească la nivel comunitar, precum și felul în care partajul rolurilor masculine și feminine este afectat de proiectul comunist de reformă socială.

În cel de-al doilea studiu, consacrat politicii demografice concepute și aplicate în perioada dictaturii lui N. Ceaușescu, cercetătoarea aprofundează și extinde reflecția din cartea precedentă. De această dată, ambiția sa este de a întreprinde o veritabilă „etnografie a statului totalitar”, înțeleasă ca o „analiză a practicilor retorice și instituționale ale statului în sfera publică și a integrării acestora în viața zilnică”.³² Funcționarea regimului de tip totalizant din a doua parte a comunismului românesc, sintetizată prin conceptele de „duplicitate” și „complicitate”, va fi surprinsă printr-o grilă de analiză construită în jurul mecanismelor politice de control al reproducerii, fenomen gândit ca „locus ideal prin care poate fi lămurită complexitatea relațiilor formale și informale dintre state și cetățenii lor”.³³ Gail Kligman operează deci un decupaj transversal în realitatea socială, care va fi studiată simultan pe mai multe paliere de experiență. După o prezentare a cadrului legislativ referitor la femei, familie și copii, și a măsurilor medicale de control al sănătății populației în sens larg, este propusă o interpretare a propagandei nataliste, urmată de confruntarea cu experiența trăită subiectiv de indivizi a controlului politic asupra aspectelor cele mai intime ale vieții de cuplu. Ancheta de teren este metoda principală care conduce la reconstituirea realităților zilnice ale perioadei

³² Gail Kligman, *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*, op. cit., p. 11.

³³ *Ibidem*.

analizate. Prin opțiunea pentru această grilă de lectură, cartea lui Gail Kligman readuce în prim-planul construcției teoretice categoria analitică a genului, cu ajutorul căreia deschide de fapt, în mod magistral, cercetarea fină a realităților sociale caracteristice sistemului comunist din România. Totodată, volumul constituie și o piesă importantă în dosarul cercetărilor axate pe relațiile și mecanismele de dominație exercitate asupra corpului social în diverse regimuri politice.

Actorul politic feminin în comunism: o construcție a propagandei, o realitate, o cheie de lectură

Fără a avea pretenția unei revoluții conceptuale, cercetarea pe care o voi prezenta în cele ce urmează își propune să elucideze modul în care actorul politic feminin este construit de practica discursivă și politică a regimului comunist românesc, în contextul specific al acestui teren și făcând apel la mijloace documentare puțin sau chiar deloc exploatate din această perspectivă.

La prima vedere, rezultatele demersului meu pot părea previzibile, mai ales că, așa cum reiese din prezentarea consacrată studiilor de istoria femeilor întreprinse pe terenuri sovietice și ex-socialiste, concluziile sunt în general aceleași și în linii mari cunoscute. Consider însă că geneza reprezentărilor politice privitoare la partajul rolurilor masculine și feminine este deosebit de importantă, ca și reconstituirea – pornind de la mijloacele documentare de care dispunem – felului în care rolurile respective sunt interiorizate în practica vieții cotidiene. Interesul unei analize a regimului comunist prin prisma conceptului de gen este stimulat și de profuziunea de documente publice care reglementează rolurile politice și sociale ale actorilor feminini, deveniți ținte privilegiate ale programului de reformă socială.

Întrebarea la care încearcă să răspundă cercetarea mea vizează temeiurile interesului politic arătat de regimul comunist, în momentul instalării sale, față de situația femeilor. Un întreg set de problematici de cercetare se poate articula în jurul acestei teme centrale. Ce presupune, deci, schimbarea de paradigmă politică din anii '45-'50 în România? Care este concepția regimului comunist asupra societății pe care o administrează? Care sunt pârgurile acționate de puterea politică pentru a obține efectele scontate din partea corpului social? Care este răspunsul societății la „stimulii” politici pe care îi primește? Cu alte cuvinte, care este distanța – dacă există una – dintre norma politică și practica socială?

Paradigma pentru care optez presupune deci intervenția indispensabilă a istoriei sociale. De aceea, concepte precum „totalitarism”, „regim totalizant” etc. nu constituie decât un cadru general.³⁴

Înainte de toate, această cercetare constituie o încercare de a reconstitui un proces social și sociogeneza unor reprezentări curente, prin apelul la o sumă de surse documentare care au aparența unui *puzzle* în care ordinea se lasă ghicită cu greu și doar după atente eforturi de colectare, de corelare și de conectare a informațiilor furnizate de diverse

³⁴ În acest sens pledează mai multe voci contemporane preocupate de probleme apropiate de cele pe care le enunț aici. Pentru o sinteză utilă asupra multitudinii formelor pe care regimurile comuniste și mișcările sociale de sorginte comunistă le prezintă în diverse locuri și momente de-a lungul secolului al XX-lea, vezi Michel Dreyfus *et alii* (sous la direction de), *Le siècle des communismes*, Editions de l'Atelier, Paris, 2000. Acest volum propune și susține conceptul de „socialism real”, ca alternativă la conceptul de „totalitarism”, care nu acoperă, în viziunea autorilor, diversitatea istorică și sociologică a contextelor specifice și concentrează demersurile analitice într-un univers etic, considerat neadecvat unui demers științific.

nuclee producătoare de discurs. Am căutat în permanență să nu mă limitez la aspectele vizibile, legate de prim-planul vieții politice, ci să regăsesc sensul larg al practicilor politice așa cum au afectat ele nivelurile sociale aflate dincolo de lumina propagandei. De aceea, nici nu voi întârzia prea mult, de exemplu, asupra aspectelor legate de evoluțiile personajelor feminine de la vârful ierarhiei comuniste.

În spiritul programului propus de Joan W. Scott, am reținut mai multe niveluri de analiză și mai multe tipuri de surse.³⁵

Primul dintre acestea se referă la instituțiile politice centrale, respectiv Biroul Politic, apoi Comitetul Central al PCR, ale căror arhive sunt disponibile până în anul 1965.³⁶ Am decis să mă ocup de cercetarea acestei arhive îndeosebi pentru a surprinde procesul de schimbare a structurilor politice în momentul instalării regimului comunist. Dacă unele dintre stenogramele cuprinse în acest fond au fost deja publicate și studiate, corpusul de documente referitoare la organizarea politică a femeilor este în cea mai mare parte inedit. Aceeași arhivă este și principala sursă de date brute referitoare la constituirea organizațiilor politice feminine specifice în timpul primului deceniu de comunism din România și la funcționarea administrativă propriu-zisă (structura diverselor sectoare se regăsește în statele de funcțiuni și în grilele de salarizare). Exploatarea informațiilor din acest fond constituie o cale de acces în culisele ideologiei, permițând identificarea strategiilor

³⁵ Concluziile detaliate ale cercetării având la bază aceste surse se regăsesc în „La construction politique de l'identité féminine pendant le régime communiste roumain – 1945-1965”, *loc. cit.*, precum și în „Inventer un acteur politique : le régime communiste roumain et la ‘question femme’ (1945-1965)”, comunicare la colocviul „Communisme/postcommunisme en Roumanie”, Institut d'Etudes Politiques, Paris, text în curs de apariție în *Revue des études sud-est européennes*, no. 1-4/2002.

primare, așa cum sunt elaborate în laboratorul puterii, și reconstituirea procesului de decizie politică în desfășurare, necamuflet de limbajul „corectitudinii politice” a epocii.

Surprizele rezervate de acest fond sunt unele de proporții. Mă voi rezuma aici la a cita, cu titlu de exemplu, anexarea politică sau distrugerea formelor asociative feminine și feministe din perioada interbelică, sub pretextul reacționarismului; manipularea electorală a femeilor cu ocazia scrutinului din 1946 („femeile devin o masă electorală”³⁷); strategiile propagandei cu țintă feminină în care principiile mișcării de eliberare din anii '70 – printre care celebrul „*personal is political*” – se dovedesc a fi nu numai anticipate, ci și deturnate în scopuri ideologice: membrele Biroului Politic recomandă ca munca de propagandă să fie legată de viața zilnică a femeilor, ale cărei teme „să fie toate politizate”,³⁸ colonizarea politică a formelor de solidaritate tradițională, începând cu familia și continuând cu șezătorile rurale.³⁹ În viziunea noilor oameni politici, femeile, concepute ca o categorie omogenă, sunt considerate, alături de țărani și de reprezentanții minorităților naționale, exponenții schimbării sociale, asupra cărora se concentrează eforturile politice și atenția propagandei care le glorifică.⁴⁰

Un alt tip de documentație, corespunzător unui palier de analiză specific, este acela al cadrului legislativ care

³⁶ Inventar no. 238, fond Comitetul Central al PCR, Cancelaria (1945-1965) la Arhivele Naționale de Istorie, București.

³⁷ CC al PCR, Cancelaria, dos. 308/1945, f. 8; dos. 43/1945, f. 2.

³⁸ A se vedea, în acest sens, temele recomandate pentru conferințe publice, printre care amintesc metodele de prelungire a vieții, de mărire a producției de ouă, de spălare fără săpun. (Cf. CC al PCR, Cancelaria, dos. 14/1946, f. 91, f. 38-39).

³⁹ CC al PCR, Cancelaria, dos. 14/1946, f. 7-13, f. 74.

⁴⁰ CC al PCR, Cancelaria, dos. 14/1946, f. 8.

reglementează noul statut al femeilor în viața publică după 1944 (legile electorale, textele Constituțiilor, culegerile de norme auxiliare – Codul Familiei, Codul Muncii).⁴¹ Ideile reținute din exploatarea acestor surse documentare sunt interpretate într-o perspectivă dinamică, diacronică – în sensul că am încercat de fiecare dată o punere în relație cu situația anterioară, pentru a regăsi sensul schimbării afirmate politic. Și aici așteptările s-au dovedit sărace pe lângă conținutul real al textelor. Voi da un singur exemplu: cunoscute în linii mari datorită repetării pe toate canalele de propagandă, clișeele legate de egalitatea deplină între femei și bărbați și de accesul egal la meserii, la spațiul public, la viața politică etc. nu sunt susținute legal, înainte de elaborarea Constituției din 1948, decât de câteva rânduri din Legea electorală adoptată în grabă în anul 1946, având drept unic sens la momentul respectiv mobilizarea electorală a femeilor de partea Blocului Partidelor de Stânga.⁴²

⁴¹ Corpusul de texte legislative consultate cuprinde: Ioan Muraru, Gheorghe Iancu, Mona Lisa Pucheanu, Corneliu-Liviu Popescu, *Constituțiile române (texte, note, prezentare comparativă)*, București, Regia autonomă "Monitorul oficial", 1993; *Codul Familiei cu modificările ulterioare*, ediție de Victor Dan Zlătescu, Institutul Român pentru Drepturile Omului, București, Europos, 1993; *Constitutions, lois électorales et autres textes législatifs relatifs aux droits politiques de la femme*, Rapport (Commission de la condition de la femme), Nations Unies, New York, 1969; *Legea electorală cu un cuvânt introductiv*, Blocul Partidelor Democrate, Comitetul Central Electoral, Secțiunea Electorală, 1946; *Legea electorală din 9 mai 1939, comentată și adnotată de Corneliu Rudescu și Dragomir Vasilescu; Legea electorală pentru Adunarea Deputaților și Senat*, București, Imprimeria Statului, 1926.

⁴² Cf. *Legea electorală cu un cuvânt introductiv*, loc. cit. Publicată și difuzată sub formă de broșură de popularizare, legea este însoțită de o introducere (nesemnată) în care se precizează explicit că „ridicarea femeii din inferioritatea politică este dovada celui mai înalt spirit democratic” (p. 4).

O a treia direcție de cercetare se referă la simbolurile și „mitologiile” politice lansate și vehiculate pe căile propagandei oficiale⁴³ (mai ales prin presă, dar și în artele vizuale sau în literatură). Dincolo de interesul pe care îl presupune reconstituirea repertoriului de imagini oficiale și de modele de conduită recomandate de ideologie, semnalez importanța descifrării mecanismelor și rețelelor de difuzare a acestor idei. De aceea, în măsura în care accesul la surse mi-a permis, am identificat o serie de strategii simbolice și practice de propagandă, studiind regulamentele și normele de funcționare ale instituțiilor publice de tipul căminelor culturale sau al bibliotecilor, precum și o serie de prevederi referitoare la repertoriile cinematografelor sau ale expozițiilor, descoperite într-un fond arhivistic de la Ministerul Artelor și Informațiilor.⁴⁴ Activitățile din cadrul cercurilor de lectură și al căminelor culturale, conținutul emisiunilor radiofonice și al publicațiilor pentru femei – toate din perioada anilor '50 – sunt atent prescrise în reuniunile Biroului Politic, care se preocupă inclusiv de trasarea direcțiilor de lucru pentru realizarea unei literaturi potrivite cu astfel de manifestări.

În ceea ce privește conținutul propagandei adresate femeilor, repertoriul imaginilor vehiculate în anii '50-'60 este unul destul de restrâns, axat pe câteva teme binecunoscute,

⁴³ Corpusul de publicații de propagandă consultate cuprinde mai multe tipuri de documente: conferințe și congrese ale instituțiilor feminine; recomandări privind activitatea politică a femeilor; propagandă pentru/despre femei; portrete și biografii. Pentru o bibliografie detaliată, vezi Ioana Cîrstocea, „La construction politique...”, *loc. cit.*

⁴⁴ Ministerul Artelor și Informațiilor, direcția Presă, 1948-1950, inventar 110, fond 1373 la Arhivele Naționale de Istorie, București, care conține dosare de presă referitoare la diverse probleme de interes public ale momentului, printre care evenimentele legate de activitatea politică feminină instituțională.

pe care nu voi face decât să le enumăr în treacăt, în ordinea frecvenței: prim-planul este, firește, rezervat „modelului sovietic” (sintagma apare ca atare în nenumărate locuri); urmează imaginea bipolară care opune pe coordonate simetrice trecutul și prezentul, pe de o parte, iar pe de altă parte lumea capitalistă și lagărul socialist al păcii; al treilea element al recuzitei este un veritabil Panteon de eroine în rândul cărora luptătoarele ilegaliste ocupă locul cel mai important, acestora adăugându-li-se diverse figuri mai mult sau mai puțin reale din trecutul istoric sau din imaginarul folcloric.

Interpretarea acestui material conturează deja câteva ipoteze de lucru. Ca peste tot în lumea comunistă, activitatea politică feminină are și în România statutul unei „probleme epistemologice”.⁴⁵ Lumea socială pe care o proiectează ideologia este una structurată conform clivajului între clase sociale, și nu acelaia dintre genuri. Aceasta ar putea conduce la ideea că organizarea activității politice nu pare să țină cont de distincțiile dintre masculin și feminin sau de diferențele etnice, anulate din start, prin proclamarea egalității depline. Cu toate acestea, faptul însuși că se discută public în permanență despre o așa-numită problemă feminină și despre caracterul specific al „muncii politice în rândurile femeilor” atestă persistența unei lecturi a lumii sociale conforme cu grila diviziunii biologice dintre cele două sexe, precum și permanența convingerii că genul este o categorie fixă și semnificativă în sine. Această lectură este de altfel și cea care conduce la limbajul sexuat al politicii.

⁴⁵ Cf. Wendy Goldman, „Les femmes dans la société soviétique”, în *Le siècle des communismes*, op. cit., p. 187.

În definirea proiectului de implicare a femeilor în spațiul public, partidul comunist ajuns la putere în România după război a fost nevoit să integreze o serie de factori constrângători, dintre care cel dintâi este așa-numita „regulă socialistă a jocului democratic”, care presupune proclamarea și reglementarea juridică a egalității depline dintre bărbați și femei. Asimilarea „modelului sovietic” – paradigmă cu statut de autoritate, către care tind filosofia transformistă și proiectul voluntarist comunist – condiționează la rândul său felul în care este reglementat accesul femeilor la spațiul public. Legat de aceasta, temele recurente sunt recunoașterea și vizibilitatea publică, accesul la posturi de responsabilitate și la toate meseriile, protecția socială, recompensele materiale și simbolice. Și reglementările legale privitoare la familie își au originea explicită în modelul sovietic în care aceasta juca rolul de „celulă de bază a societății”, fixat de definiția stalinistă, după o evoluție destul de tumultuoasă în primele decenii care au urmat revoluției din octombrie.

Un alt element în dinamica construcției politice a actorului feminin se referă la condițiile locale din România postbelică. Într-o societate cu dominantă rurală zdrobitoare, formele asociative feminine moderne existaseră exclusiv în lumea urbană, înscriindu-se în linia practicilor caritabile și educative, cu tentă feministă sau doar cu pretenții culturale. Toate acestea vor dispărea încetul cu încetul o dată cu instalarea comunismului. În mediul rural, formele feminine de sociabilitate nu pretinseseră niciodată la o participare în planul public și politic. Formele comunitare tradiționale vor fi însă anexate brutal sau se vor transforma în nuclee de difuzare a ideologiei.

Ipoteza pe care o propun este că femeile au, în interiorul societății comuniste, o funcție de reprezentare, de „grup

martor”, ales pentru a fi folosit într-o demonstrație: o categorie socială privată de drepturi în trecut este luată drept țintă a discursului și a strategiilor legate de emancipare și de progresul social, pentru a ilustra succesul noilor politici și al transformării. În fapt, femeile nu participă niciodată la viața publică ca un grup preocupat să lupte pentru obținerea unor revendicări specifice. Lumea socială comunistă, departe de a fi uniformă, prezintă structuri ierarhice în care femeile continuă să fie privite ca făpturi minore, incapabile să se conducă și să se organizeze. „Masele feminine sunt ca și copiii, trebuie să știi cum să le iei”,⁴⁶ afirmă un lider politic în anii '45.

Pentru că și în interiorul grupurilor dominate există de fiecare dată ierarhii, țăranșile apar drept categoria cea mai înapoiată și mai îndepărtată de proiectul social comunist, devenind ținta favorită a demersurilor pedagogice ale propagandei. Pe de altă parte, preocuparea de a nu merge prea departe cu egalitatea politică determină și o ierarhizare a politicilor însele, precum și a posturilor de responsabilitate: femeilor li se rezervă domenii de activitate apropiate de definițiile tradiționale ale rolurilor, iar în întreprinderi și instituții publice sunt create special pentru ele funcții, mai mult sau mai puțin decorative, de directori adjuncți. Se dovedește astfel că femeile intră în viața publică respectând concepția tradițională asupra rolurilor masculine și feminine. „Orice femeie este mamă sau poate deveni.”⁴⁷ – Iată fraza ultimă în ceea ce le privește pe femei. Formele dramatice ale exploatării politice a acestui rol au fost explorate de Gail Kligman.

Fără a fi vreun moment interogată, soluția „problemei feminine”, elaborată în Uniunea Sovietică, este preluată ca

⁴⁶ CC al PCR, Cancelaria, dos. 16/1946, f. 71.

⁴⁷ CC al PCR Cancelaria, dos. 56/1955, f. 36.

atare în România și transpusă sub formă de măsuri legislative cu privire la participarea femeilor la viața publică, ameliorarea statutului lor față de instituțiile tradiționale și egalitatea juridică dintre sexe. Legat de aceasta, se dovedește o dată în plus indispensabilă chestionarea pertinentei analitice a dihotomiei dintre public și privat, mai ales în condițiile în care sistemul social este supus unui bruiat ideologic permanent. Nu este suficient să remarci, pe urmele ideologiei, că femeile au drepturi politice și civice. Dincolo de discursul instituțional, reconstituirea schemelor de gândire care ordonează noua lume socială este indispensabilă. O astfel de analiză probează că, în realitate, mai nimic nu se schimbă în ceea ce privește concepția rolurilor feminine. S-a vorbit, în legătură cu acest aspect, despre o „revoluție conservatoare”, dat fiind că, practic, rolurile din viața privată au fost extinse prin politici de stat în sfera publică.

Cât despre principala organizație politică feminină, Consiliul Național al Femeilor din România, aceasta a supraviețuit în aceeași formă, din 1958, când a fost creată, până la sfârșitul regimului. Studiul procesului de compunere a acestei instituții mi-a permis să observ că ea nu are de fapt acces la decizia politică, nu participă la elaborarea proiectului politic comunist, ci este pur și simplu menită să preia și să difuzeze idei dominante în diferite momente. Consiliul Național al Femeilor din România funcționează într-o logică de apropiere simbolică a capacităților asociative feminine, de anihilare a oricărei forme de activism social autentic și de reprezentare într-un joc al aparențelor. Figurile feminine importante, cu adevărat implicate în procesul de decizie în anii comunismului, nu erau nici pe departe cele care animau organizația feminină de masă. Chiar și la nivelul practicilor politice cotidiene, în diferitele structuri ierarhice pe care le

presupunea centralismul democratic, „activitatea politică în rândul femeilor” este una prost văzută, ironizată, adeseori chiar considerată compromițătoare într-o carieră politică.

Pentru aprofundarea procesului de încorporare subiectivă a normei difuzate de ideologie și impuse de instituțiile publice, respectiv pentru interpretarea atitudinilor individuale și a impactului constrângerii politice, problema surselor documentare devine una încă și mai delicată. Acest aspect se numără printre cele mai greu analizabile chiar în cazul în care terenurile de cercetare sunt unele contemporane, libere de constrângeri politice și de un control cu aspecte represive. Cu atât mai dificilă devine sarcina cercetătorului când are de-a face cu un cadru în care orice formă de expresie neconformă cu norma politică este interzisă și poate declanșa evenimente biografice tragice.⁴⁸

Literatura *samizdat* nu a prea existat în România, sertarele deschise după 1990 se dovedesc și ele destul de sărace în jurnale. De aceea, pentru a descifra trăirea subiectivă a constrângerii oficiale, o cale poate fi exploatarea documentelor produse *après coup*, respectiv volumele de memorii și interviuri, sau culegerile de documente de istorie orală și de povestiri de viață. Acestea sunt sursele la care am apelat pentru

⁴⁸ Este binecunoscut cazul inginerului Ursu, care și-a găsit sfârșitul în temnițele comuniste din cauza unui jurnal intim pe care îl scria în anii '80. Nuanțele și complexitatea sistemului de control al expresiei sunt inepuizabile, iar abordarea lor poate face subiectul unei cercetări aparte. Semnalez, din această direcție de cercetare, analizele consacrate instituționalizării cenzurii de Bogdan Ficeac, Marian Petcu, sau Adrian Marino, precum și studiile menite să elucideze formele de control politic asupra spațiului artistic întreprinse de Magda Cârneci sau Lucia Dragomir.

a regăsi detalii concrete din viața actorilor politici feminini și informații privitoare la modul în care ei și-au asumat rolurile prescrise de ideologie.⁴⁹ Exploatarea acestui tip de documente este îngreunată de caracterul nesistematic al informației și de absența unui principiu unitar: cercetătorii care culeg povești de viață, ca și martorii care produc memorii, operează propriile selecții și decupaje în experiența pe care o restituie. Pe de altă parte, se pune și problema distanței temporale dintre momentul producerii documentelor și evenimentele descrise, ceea ce conduce adesea la o reinterpretație a sensului întâmplărilor biografice astfel încât acestea să se ordoneze în traiectorii coerente din punctul de vedere al momentului prezent.⁵⁰

Una dintre șansele acestei cercetări, care mi-a permis să circumscriu ceva mai clar problematica experienței subiective a normei politice, a fost accesul la arhiva Comitetului Municipal

⁴⁹ Dintre volumele la care am făcut apel, menționez: Lavinia Betea, *Alexandru Bârlădeanu despre Dej, Ceaușescu, Iliescu*, Evenimentul românesc, București, 1997; Paul Sfetcu, *13 ani în anticamera lui Dej*, București, Fundația Culturală Română, 2000; Lavinia Betea, *Corneliu Mănescu în dialog cu Lavinia Betea – Convorbiri neterminate*, Polirom, Iași, 2001; Annie Bentoïu, *Timpul ce ni s-a dat*, Vitruviu, București, 2000; Lilly Marcou, *Une enfance stalinienne*, PUF, Paris, 1982; Lucia Apolzan, *Drumuri, încercări, împliniri*, Fundația Culturală Română, București, 1998.

⁵⁰ O întreagă literatură este consacrată problemei pertinentei metodologice a utilizării documentelor cu caracter autobiografic în cercetările sociologice. Menționez dintre studiile pe această temă un articol de sinteză al lui Yves Chevalier („La biographie et son usage en sociologie”, în *Revue française de sciences politiques*, no. 1, février 1979, pp. 83-101), precum și articolul lui Pierre Bourdieu, „L’illusion biographique”, pp. 69-72, în *Actes de la recherche en sciences sociales*, no. 82-83/ 1986.

PCR Brașov,⁵¹ pe baza căreia am întreprins o analiză aprofundată a modului în care norma politică și practica socială se confruntă prin intermediul subiectivității indivizilor. Piesa cea mai importantă a dosarului de cadre, autobiografia de instituție este un document personal cu formă apropiată de un *curriculum vitae* modern, statutul său învecinându-se cu acela al unor hârtii oficiale de tipul diplomelor sau actelor notariale, înscrise într-o logică birocratică și contribuind la integrarea indivizilor în diverse subsisteme sociale și instituționale. Ea este în același timp rezultatul unei presiuni exterioare și produsul unei subiectivități, iar interesul de document sociologic al acestui tip de texte se datorează, nu în ultimul rând, faptului că permit reconstituirea tensiunii dintre constrângerea instituțională și afectivitatea indivizilor care le redactează. Dublu codificată, la nivel simbolic de o normă biografică elaborată și difuzată prin intermediul propagandei, iar la nivel formal de un chestionar care fixează temele principale în jurul cărora se concentrează atenția instituției politice față de individul pe care îl integrează, autobiografia se prezintă ca un *locus* ideal pentru a studia asimilarea de către individ a modelului uman și a modului de viață propus de ideologie.

Cercetarea sistematică a arhivei permite reconstituirea principalelor momente din algoritmul de selectare a cadrelor, precum și înțelegerea modului în care diverși actori sociali participă la etapele succesive ale elaborării sistemului politic. Date fiind dimensiunile corpusului, acest depozit de arhivă

⁵¹ Pentru detalii legate de această arhivă, vezi Marius Oprea *et alii*, *Securiștii partidului. Serviciul de Cadre al PCR ca poliție politică. Studiu de caz: arhiva Comitetului Municipal de Partid Brașov*, Polirom, Iași, 2002, îndeosebi Ioana Cîrstocea, „Eșalonul de mijloc al partidului unic: norme și practici de promovare”, pp. 46-79.

apare drept un eșantion reprezentativ pentru a permite o abordare sociologică prin prisma unui set de interogații privitoare la mobilitatea socială și geografică, în corelație cu ascensiunea politică și cu activitatea profesională. Documentele în cauză sunt și o adevărată mină de aur pentru studierea compoziției și a modului în care s-a constituit așa numita clasă politică intermediară, corpul birocratic local al partidului comunist, care a colonizat cu timpul toate structurile și instituțiile publice. Faptul că avem de-a face cu un nivel mediu al structurilor politice de conducere face ca analiza să fie cu atât mai interesantă, dacă ținem cont de raritatea și de caracterul adesea prea general al surselor documentare disponibile privitoare la aspectele care nu țin de prim-planul vieții politice. La rândul său, perioada pe care o acoperă arhiva Brașov este una puțin documentată altfel decât prin publicații produse și difuzate în epocă și inevitabil înscrise în logica discursului oficial și a scopurilor propagandei. Eșantionul de care dispunem datorită acestei arhive se pretează unor abordări fine atât în termeni de istorie socială (universul uman pe care îl regăsim în dosarele de cadre depășește cu mult numărul de 1000 de candidați propriu-ziși, precum și aria orașului și județului Brașov, dat fiind că evidența birocratică și ritualul verificărilor obligatorii pretind referințe la familii și la grupuri de sociabilitate formală și informală), cât și de analiză a diverselor reprezentări simbolice, respectiv norme sociale, modele, valori culturale.

Problematica generală pe care am reținut-o se referă la structurile sociale formate la capătul primelor două decenii de guvernare comunistă în România; la mobilitatea socială și la factorii care definesc acest fenomen; la felul cum sunt manipulate diverse imagini și concepte care dau formă lumii noi; la criteriile care guvernează definiția excelenței politice

în interiorul sistemului, precum și la acelea care conturează alteritatea intolerabilă a dușmanilor regimului, împreună cu delictele care conduc la excluziune și la marginalitate.

În ceea ce privește registrul specific al istoriei femeilor în comunism și al raporturilor de gen, arhiva furnizează surse de primă importanță pentru interpretarea modului în care capătă formă dihotomia dintre public și privat, precum și pentru descifrarea articulațiilor logice și simbolice dintre viața familială, pe de o parte, și viața profesională, publică în general, pe de altă parte. Mă rezum la a prezenta pe scurt o seamă dintre observațiile cele mai semnificative în acest sens.

Rolul pe care familia continuă să îl dețină în sânul noii organizări sociale din România comunistă se vădește pe mai multe paliere de analiză. Astfel, solidaritățile tradiționale sunt exploatate sub formă de capital social conform cu norma politică, în măsura în care membrii rețelelor familiale cauționează, în diverse feluri, carierele politice feminine: soți cu funcții politice înalte, socri sau unchi ilegaliști, mame medaliat sunt tot atâtea bune recomandări într-o autobiografie. O întregă cultură a raporturilor de întraajutorare și de sprijin îi obligă pe copiii deveniți adulți să își întrețină părinții bolnavi și/sau bătrâni. Mame în vârstă și fiice adulte necăsătorite locuiesc împreună, iar salariatele își abandonează locul de muncă în oraș pentru a se putea ocupa de gospodăria părintească atunci când boala sau vârsta înaintată îi împiedică pe părinți să o mai facă. Asemenea opțiuni, percepute ca firești, justifică și golurile din parcursul profesional, pentru care autobiografia pretinde explicații. Solidaritățile familiale acționează la nivel intergenerațional prin practica transmiterii în familie a patrimoniului material, dar și pe același palier de vârstă, respectiv între frați. Tinerele muncitoare angajate în fabricile din Brașov explică propriile alegeri profesionale prin prezența în oraș a vreunei surori mai mari, care le poate asigura

o primă integrare într-un mediu de sociabilitate nou sau un suport financiar pe care familia de origine nu reușește să-l ofere. În cazul unor conflicte în cuplu, familia de origine a femeii se dovedește atât un loc de refugiu, cât și un sprijin important pentru reconstituirea unui echilibru social și profesional. Autoritatea părinților asupra copiilor, fie ei și adulți, se manifestă în formele cele mai neașteptate, un caz extrem fiind acela în care o tânără activistă, pasionată de munca sa, explică refuzul unui stagiu de formare la Moscova propus de superiorii politici prin faptul că părinții nu și-au dat acordul ca fiica să se îndepărteze de familia de origine. Un astfel de exemplu atestă, și încă într-o notă destul de apăsată, faptul că noua normă politică nu se dovedește totdeauna și cu orice preț mai puternică decât norma tradițională.

Locul în care devine cel mai evidentă ponderea normelor tradiționale este însă schema după care se operează partajul rolurilor sociale masculine și feminine. În acest context, o lectură a autobiografiilor de instituție printr-o grilă care să ia în calcul simultan viața familială, activitatea profesională și participarea politică a femeilor se dovedește un unghi de analiză deosebit de interesant. Primul aspect pe care l-aș remarca este faptul că, adesea, carierele profesionale și politice feminine par a nu fi rezultatul unor proiecte autonome de definire a personalității sociale. În cele mai multe dintre cazuri, fetele merg să lucreze pentru că în familiile lor este nevoie de încă un sprijin financiar. Alteori, ele intră pe piața forței de muncă în căutarea unei posibile piețe matrimoniale, idee susținută de termenii limpezi în care autobiografiile precizează conexiunea dintre încheierea activității profesionale și debutul vieții de familie („am demisionat căsătorindu-mă”). Dacă nu s-a petrecut imediat după căsătorie, întreruperea activității profesionale feminine urmează nașterii primului copil, putând uneori să dureze câțiva ani. Situația se repetă întocmai la

nașterile următoare, ceea ce conduce la traiectorii biografice în care perioadele de activitate profesională alternează cu cele de inactivitate, și din care reiese o imposibilitate funciară de definire a unei identități profesionale coerente. Nu de puține ori, aceeași persoană a exercitat mai multe forme de activitate distincte și fără intenții de conectare între ele. Femeile care își reiau activitatea salariată la un moment dat o fac sub presiunea unor dificultăți financiare cărora familia nu le mai poate face față (număr mare de copii în îngrijire, decesul soțului, divorț etc.). Aceleași motive justifică și inconsecvența activității politice, ceea ce nu rămâne întotdeauna nesancționat de conducerea partidului. Caracterul accesoriu și întâmplător al activității salariate desfășurate de femei (cel puțin în cazul celor care provin din medii populare și au o instrucție școlară precară), precum și relația de dependență foarte marcată față de un agent social mai puternic completează perspectiva asupra solidarităților organice și a rețelilor intergeneraționale. Gospodăria părintească rămâne un fel de *centrum mundi*, un loc de adăpost și de retragere pentru momentele dificile, iar grupul domestic de origine exercită o funcție protectoare atâta asupra fiicei, cât și asupra copiilor acesteia. În același sens, soțul însuși este un reper în jurul căruia se articulează o identitate socială adultă, dar nu stabilă, dat fiind că el poate fi înlocuit de familia de origine.

Autoarele de autobiografii explică instabilitatea profesională feminină și prin motive legate de parcursul profesional al soților, a căror mobilitate este respectată și impune schimbările din viața familiei. Pe lângă repartițiile obligatorii din sistemul de învățământ și de producție comunist, prezența în oraș a multora dintre personajele ale căror autobiografii constituie baza cercetării mele se explică tocmai prin mobilitatea profesională a partenerilor masculini. Motivația unei astfel de situații trebuie căutată, pe lângă partajul

tradițional al rolurilor, și în concepția conform căreia activitatea feminină remunerată rămâne una secundară, dar și în diferențele concrete privitoare la valoarea sumelor înscrise pe statele de plată ale femeilor și bărbaților, și la distribuția funcțiilor de conducere în interiorul instituțiilor comuniste.

În afara imperativelor autorității părintești, care acționează adeseori în sensul contrar imperativelor oficiale și cerințelor unor cariere politice, există deci și alte rațiuni care împiedică buna desfășurare a activităților militante. Unele femei menționează în autobiografii propuneri de avansare primite de-a lungul vieții profesionale, cărora conjunctura familială le-a împiedicat să le dea curs. O persoană angajată într-o carieră politică în ascensiune cere să reentre în producție „pentru a fi aproape de soț”, în altă situație o femeie aflată într-un post important își justifică un moment de stagnare în cariera profesională și politică prin constrângerile maternității. Scopul pentru care citez astfel de cazuri este acela de a semnaliza existența posibilității de a alege între prioritățile profesionale și cele familiale, precum și că această alegere nu se face, în cazul femeilor, decât rarissim către viața publică și carieră. Gradul de realitate a unor astfel de afirmații este greu de probat, cu atât mai mult în cazul cuiva familiarizat cu termenii în care trebuie să se prezinte o traiectorie socială acceptabilă din punctul de vedere al verificării biografice în sistem. Cu toate acestea, exemplele de mai sus sunt semnificative în logica priorității imperativelor tradiționale asupra celor politice, precum și a persistenței normelor sociale și partajului rolurilor masculine și feminine identic aceluia din societatea rurală.

Analizele sociologice centrate pe explicitarea felului în care femeile din statele socialismului real au integrat noua lor identitate socială au pus în evidență cristalizarea unor forme care, departe de a face din aceste femei niște învingătoare și niște actori implicați în procesele de definire a ordinii sociale

în lumea din care făceau parte, le-au încorsetat încă și mai profund în relații de dominație, orientate de data aceasta pe trei axe (față de cele două evocate în mod curent de discursul feminist care denunță patriarhatul). Dominației în interiorul familiei – care nu dispare odată cu proclamarea noii lumi – și aceleia din activitatea profesională – care nu dispare nici ea, capătând doar niște forme mai puțin vizibile, i se adaugă dominația în interiorul sferei politice, la care participarea devine obligatorie. Toate acestea conduc la o situație descrisă drept „triplă zi de muncă” (*triple burden*): activitate domestică, activitate profesională, activitate politică, toate constrângătoare în egală măsură. În dosarele de cadre se fac auzite ecourile dificultăților pe care le presupune administrarea individuală a acestei triple poveri.

Această analiză mi-a permis deci să pun în lumină raporturile specifice dintre diferitele niveluri la care funcționează sistemul comunist, cu un accent special pe modul în care actorii sociali răspund la comandamentele puterii. Insistențele normative ale acesteia, tendința de a invada din punct de vedere politic spațiul privat al individului și al familiei duc la recompunerea rețelelor de solidaritate și de sociabilitate în care aceștia sunt integrați. În centrul proiectului social și politic al partidului nu încetează să se afle familia, chiar dacă maniera în care puterea o valorizează și o folosește nu este întotdeauna aceeași. Potențialul relațional al familiei nucleare sau/și extinse oferă regimului varii posibilități de presiune asupra individului, iar acestuia un capital pe care poate miza în căutarea integrării sociale și a excelenței politice. În funcție de propria istorie de familie, actorii sociali inițiază strategii specifice de rescriere a traiectoriilor biografice recompunând ierarhii de sociabilitate ce caută să corespundă exigențelor regimului. Norma este astfel internalizată, iar

instituțiile „naturale” (rudenia, căsătoria, divorțul) capătă conotații și dimensiuni politice.

Desigur, problematica pe care am anunțat-o în introducerea cercetării pe care o desfășor nu este epuizată. Toate aspectele prezentate sunt puncte pe o hartă încă incompletă, și probabil multe alte idei interesante și relevante nu au fost încă integrate în acest demers. Concluziile provizorii pe care le anunț merită o nuanțare fină, între altele și din perspectiva identificării și separării diverselor momente din istoria configurării sistemului politic comunist, al prezenței diferențiate a femeilor în interiorul acestui sistem și în diversele sale etape, precum și din perspectiva diferitelor niveluri de realitate socială la care trimit sursele documentare.

Mi se pare potrivit să insist în încheiere pe posibilitatea – din punctul meu de vedere chiar necesitatea – de a continua analiza fenomenelor sociale discutate într-o formulă care să integreze momentul de ruptură intervenit la sfârșitul anilor 1990. Cu alte cuvinte, consider că dincolo de nivelul formal la care ruptura este evidentă, respectiv de cadrul de referință legal și instituțional, timpul lung al istoriei sociale pretinde interogații prin prisma unor ipoteze formulate pe baza acestor concluzii provizorii, pentru a studia recompunerea socială din perioada ulterioară căderii comunismului. O mare parte dintre întrebările legate de absența actorilor feminini din viața publică politică, de opacitatea factorilor de decizie la unele tentative de sensibilizare axate pe probleme definite din perspectiva unei regândiri a regimului de gen după căderea comunismului, dar și, nu în ultimul rând, de opacitatea indivizilor înșiși vizați de diverse strategii de emancipare și de schimbare socială, și-ar putea astfel găsi răspunsurile atât de necesare.

Bibliografie selectivă

- AGULHON, M., „La représentation de la France : quelques représentations sur l’image féminine en politique”, în Hooock-Demarle, M.-C. (sous la direction de), *Femmes, nation, Europe*, Cahiers du CEDREF, Université Denis Diderot, Paris, 1995, pp. 12-17
- AIVAZOVA, S., „La liberté et l’égalité des femmes dans les pays socialistes de l’Europe de l’Est (1960-1980)”, în Fauré, C. (sous la direction de), *Encyclopédie politique et historique des femmes, Europe, Amérique du Nord*, PUF, Paris, 1997, pp. 701-728
- ALPERN ENGEL, B., Posadskaya Vanderbeck, A. (eds), *A Revolution of Their Own: Voices of Women in Soviet History*, Westview Press, 1998
- BERTAUX, D., Malysheva, M., „The Social Experience of a Countrywoman in Soviet Russia”, în Leyersdorff, S. et alii (eds), *Gender and Memory*, Oxford University Press, 1996, *International Yearbook of Oral History and Life Stories*, Vol. IV, pp. 30-43
- BETEA, L., *Psihologie politică. Individ, lider, mulțime în regimul comunist*, Polirom, Iași, 2001
- BOURDIEU, P., „L’illusion biographique”, pp. 69-72, în *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, no. 82-83/ 1986
- BROWNING, G. K., *Women and Politics in the USSR: Consciousness Raising and Soviet Women’s Groups*, Brighton, New York, St. Martin’s Press, New York, 1987
- CÂMPEANU, P., „Nașterea și moartea în România”, în *Ceaușescu, anii numărătorii inverse*, Polirom, Iași, 2002, pp. 268-279

- CHELCEA, L., Lățea, P., *România profundă în comunism. Dileme identitare, istorie locală și economie secundară la Sântana*, Nemira, București, 2000
- CHEVALIER, Y., „La biographie et son usage en sociologie”, în *RFSP*, no. 1, février 1979, pp. 83-101
- CÎRSTOCEA, I., „La construction politique de l’identité féminine pendant le régime communiste roumain – 1945-1965”, *IRIR work in progress series*, no. 5, year 2002
- CÎRSTOCEA, I., „Inventer un acteur politique : le régime communiste roumain et la ‘question femme’ (1945-1965)”, în curs de apariție în *Revue des études sud-est européennes*, no. 1-4/2001
- CÎRSTOCEA, I., „Eșalonul de mijloc al partidului unic – norme și practici de promovare”, în Marius O. et al., *Securiștii partidului. Serviciul de Cadre al PCR ca poliție politică. Studiu de caz: arhiva Comitetului Municipal de Partid Brașov*, Polirom, Iași, 2002, pp. 46-79
- DE GRAZIA, V., *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922-1945*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1992
- DREYFUS, M. et al. (sous la direction de), *Le siècle des communismes*, Editions de l’Atelier, Paris, 2000
- FITZPATRICK, S., „Lives under Fire: Autobiographical Narratives and Their Challenges in Stalin’s Russia”, în *Mélanges à Marc Ferro. De Russie et d’ailleurs. Feux croisés sur l’histoire*, Institut d’Etudes Slaves, Paris, 1995, pp. 225-232
- GAL, S., KLIGMAN, Gail (eds) *Reproducing Gender: Politics, Publics and Everyday Life after the Socialism*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2000

- KLIGMAN, G., *Nunta mortului. Ritual, poetică și cultură populară în Transilvania*, Polirom, Iași, 1998
- KLIGMAN, G. *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*, Humanitas, București, 2000
- KOONZ, C., *Les Mères-patrie du IIIe Reich : les femmes et le nazisme*, Lieu Commun, Paris, 1989
- LIICEANU, A., *Nici alb, nici negru. Radiografia unui sat românesc, 1948-1998*, Nemira, București, 2000
- MACCIOCCHI, M.-A., *Eléments pour une analyse du fascisme*, Union Générale d'Editions, Paris, 1976
- MATHIEU, N.-C., *L'anatomie politique. Catégorisations et idéologies du sexe*, Côté-femmes éditions, Paris, 1991
- MUEL-DREYFUS, F., *Vichy et l'éternel féminin. Contribution à une sociologie politique de l'ordre des corps*, Seuil, Paris, 1996
- OPREA, M. et al., *Securiștii partidului. Serviciul de Cadre al PCR ca poliție politică. Studiu de caz: arhiva Comitetului Municipal de Partid Brașov*, Polirom, Iași, 2002
- PASSERINI, L., *Fascism in Popular Memory: The Cultural Experience of the Turin Working Class*, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne Sydney, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 1987
- POMATA, G., „Histoire des femmes et 'gender history'”, în *Annales ESC*, no. 4/1993, pp. 1019 – 1026
- RIOT-SARCEY, M., „L'historiographie française et le concept de 'genre'”, în *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 47-4, oct.-dec. 2000, pp. 805-814
- ROCHEFORT, F., „L'accès des femmes à la citoyenneté politique dans les sociétés occidentales. Essai d'approche

- comparative", în Cohen, Y., Thébaud, F. (sous la direction de), *Féminismes et identités nationales. Les processus d'intégration des femmes au politique*, Programme Rhône-Alpes de recherche en sciences humaines, 1998, pp. 21-45
- SCOTT, J. W., „Gender a Useful Category of Historical Analysis”, în *Gender and the Politics of History*, Columbia University Press, New York, 1988, pp. 28-50
- THALMANN, R., *Etre femme sous le Troisième Reich*, Editions Robert Laffont, Paris, 1981
- THALMANN, R. (sous la direction de), *Femmes et fascismes*, Tierce, Paris, 1986
- THEBAUD, F., *Ecrire l'histoire des femmes*, ENS Editions, Fontenay/Saint-Cloud, 1998
- VICKERY, A., „Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History”, în *The Historical Journal*, 36, 2 (1993), pp. 383-414
- YUVAL DAVIS, N., *Gender and Nation*, Sage Publications, London, 1997

TRAIECTORII ALE MONOPARENTALITĂȚII ÎN ROMÂNIA ISTORII DE VIAȚĂ ALE PĂRINȚILOR SINGURI

ANA GHERGHEL

Studiul familiei are o îndelungată tradiție care începe cu fondatorii sociologiei (Durkheim, LePlay etc.). În prezent, în societățile occidentale, sociologia familiei este unul dintre cele mai prolifice domenii ale sociologiei, atât în ceea ce privește teoriile și studiile empirice, cât și instituțiile în cadrul cărora se desfășoară numeroase programe de învățământ și cercetare. Extraordinara dezvoltare a sociologiei familiei în ultimii ani se datorează transformărilor demografice și structurale ale instituției familiei ce suscită interesul atât al cercetătorilor cât și al legislatorului și al guvernanților. În contrast, în România, studiul familiei este la începuturi, fapt datorat pe de o parte slabei dezvoltări a sociologiei în general – urmare a absenței din spațiul științific pentru o perioadă îndelungată – iar pe de altă parte, lipsei unor cercetări sistematice asupra diverselor aspecte ale vieții familiale, dar și asupra evoluției familiei în general. Articolul¹ de față își propune să acopere măcar parțial acest vid de cercetare prin studiul unui fenomen ce denotă

¹ Articolul prezintă cercetarea pe care am realizat-o în vara anului 2001, asupra unui grup de 18 familii monoparentale, în cadrul tezei de doctorat despre monoparentalitatea în România.

transformarea instituției familiei în România, anume creșterea monoparentalității. Fenomen observat încă din anii '70 în societățile occidentale și analizat în numeroase studii, creșterea numărului și proporției familiilor monoparentale în ansamblul familiilor devine un fapt social abia în anii '90 în România. Cu toate acestea, se remarcă absența unor studii sistematice și complete asupra emergenței și extinderii monoparentalității în România; cu excepția câtorva lucrări² care tratează aspecte particulare ale monoparentalității, fenomenul nu a captat atenția cercetătorilor, rămânând în afara lucrărilor de sinteză. În acest articol propun o analiză cât mai completă a monoparentalității în România, ca parte a procesului de transformare a instituției familiei într-o societate în tranziție, deci în schimbare globală. Demersul pe care îl prezint tinde să avanseze o modalitate de lectură a transformării practicilor și comportamentelor familiale în decursul ultimului deceniu, pornind de la identificarea caracteristicilor specifice ale monoparentalității în România și definirea unor traiectorii tip. Înainte de a prezenta efectiv analiza fenomenului, voi resitua acest demers în ansamblul studiilor despre familie.

Familia contemporană, o instituție în schimbare

Câteva tendințe durabile de transformare marchează instituția familiei în ultimele decenii ale secolului al XX-lea. Acestea sunt scăderea drastică a natalității și nupțialității, creșterea divorțialității, difuzarea din ce în ce mai amplă a uniunii libere. Acumularea acestor transformări în decursul timpului a condus la veritabile mutații ale familiei. Cea mai importantă este diversificarea formelor de viață familială:

² Cristina Ștefan (2001) și Marian Preda (1999) au tratat familia monoparentală din perspectiva politicilor publice care i se adresează, și a aspectelor economice ale monoparentalității.

înlocuirea modelului unic al familiei conjugale, nucleare cu o diversitate de forme familiale – familii monoparentale, familii recombuse, uniune liberă, cupluri homosexuale. Se vorbește tot mai puțin despre familie și tot mai mult despre familii. Această multiplicare a formelor de viață familială, consacrate juridic și social, semnifică o modificare a concepției asupra familiei și cuplului; familia se definește prioritar pe baza legăturilor filiale și secundar pe baza relației conjugale, iar cuplul devine din ce în ce mai instabil, bazat pe afectivitate. Diversificarea formelor de viață familială, a comportamentelor și practicilor familiale se traduce în modificarea sistemului simbolic al societății.³ În prezent, societatea nu se mai raportează la un sistem simbolic fondat pe referința unică la căsătorie, fundamentul vieții familiale; multiplicitatea caracterizează familia contemporană întrucât în societate coexistă o diversitate de forme familiale alternative. Această mutație principală a instituției familiei e însoțită de o tendință marcată spre dezinstituționalizarea familiei. După cum remarca Louis Roussel,⁴ dezinstituționalizarea are două fațete: pe de o parte, tendința actorilor de a menține viața privată în afara cadrelor instituționale la diverse momente ale traiectoriei familiale (cuplu consensual, separare fără divorț), iar pe de altă parte, retragerea dreptului din gestiunea relațiilor familiale. În aceste condiții, comportamente altă dată marginale s-au generalizat la scara întregii societăți. Astfel de schimbări care pun sub semnul întrebării fundamentul instituțional al familiei sunt observabile în toate societățile occidentale și au suscitat marea dezvoltare a studiului familiei în decursul ultimelor patru decenii.

³ Thery (1996).

⁴ Roussel (1992).

Dinamica instituției familiei în țările est-europene este însă diferită de cea a societăților occidentale, sub influența politicilor publice puse în aplicare de regimul comunist. Politicile sociale care au fost puse în practică de regimul comunist urmăreau să imprime o anumită evoluție familiei și să mențină indicatorii demografici între anumiți parametri. În special între anii 1966-1989, familia a făcut obiectul unor politici deosebit de severe axate pe conservarea ratei de natalitate la niveluri ridicate, necesare creșterii volumului populației, și preservarea modelului familial conjugal, unicul permis și legitim. Controlul strict al familiei de către stat a perturbat evoluția firească a familiei.⁵ Astfel, abia la începutul anilor '90, după dispariția presiunilor directe asupra familiei, tendințele de transformare a familiei devin posibile și vizibile. Natalitatea începe să scadă, tendință ce se menține în ultimii 10 ani; rata de fertilitate diminuând de la 66,3 în 1989 la 39,9 în 1996, iar rata de natalitate de la 16,5 în 1989 la 10,2 în 1996.⁶ Evoluția comportamentelor de reproducere e vizibilă în indicii sintetici de fertilitate care a scăzut de la 1,41 în 1994 la 1,30 în 1996. În paralel se observă creșterea natalității în afara căsătoriei, de la 15% în 1992 la 22% în 1996. Se înregistrează, de asemenea, decalaje între mediul urban și cel rural în favoarea ultimului; spre exemplu în 1995, 3 din 5 copii născuți în afara căsătoriei provin din mediul rural. Fenomenul se demarcă și prin caracterul precoce al maternității, nașterile în afara căsătoriei la grupul de vârstă 20-24 ani fiind în creștere și reprezentând contingentul cel mai important.⁷

⁵ Kligman (1998).

⁶ *Anuarul statistic al României*, CNS, 1967, 1997.

⁷ Născuți vii în anul 1997, CNS, 1998.

Divorțialitatea oscilează în această perioadă, după o creștere masivă în 1991 când se înregistrează 37031 divorțuri, scade ușor în următorii ani pentru a atinge un nou vârf în 1994 cu 39663 divorțuri, iar apoi se stabilizează la un plafon mai scăzut (35586 în 1996).⁸ Majoritatea divorțurilor (aproximativ 56%) se înregistrează la familiile cu copii.

Monoparentalitatea în România, marginalitate socială și juridică

Demografia semnalează creșterea semnificativă a numărului familiilor monoparentale, fenomen ce nu a captat însă atenția cercetătorilor. Astfel, în urma recensământului din 1992, din totalul nucleelor familiale (familii cu sau fără copii) 10% sunt familii monoparentale, ceea ce înseamnă o creștere de 1,5 ori față de procentajul înregistrat la recensământul din 1977.⁹ Prin comparație, familiile conjugale n-au înregistrat modificări importante, iar numărul cuplurilor fără copii a crescut cu o zecime, reprezentând aproape o treime din totalul familiilor. Din totalul nucleelor familiale, aproape jumătate (46,9%) au un copil, iar majoritatea familiilor monoparentale se regăsesc în această categorie. Un raport al Comisiei naționale pentru statistică¹⁰ estimează că această evoluție diferită a tipurilor de familie se datorează schimbării comportamentului reproductiv, în special a natalității în afara căsătoriei, precum și altor fenomene demografice și sociale, ca scăderea mortalității și decoabitarea. Coroborând datele prezentate mai sus, se poate afirma că extinderea monoparentalității se datorează, pe de o parte, creșterii maternității în afara căsătoriei,

⁸ *Anuarul statistic al României*, CNS, 1967, 1997.

⁹ Situația copiilor în România și evoluția ei în perioada 1980-1985, raport, CNS, 1996.

¹⁰ *Idem*.

iar pe de altă parte, divorțialității familiilor cu copii, cu alte cuvinte părinții celibatari și cei divorțați reprezintă cel mai important contingent din ansamblul familiilor monoparentale. Studiul monoparentalității în România se limitează în prezent la o analiză a aspectelor economice ale fenomenului, punând în evidență faptul că familiile monoparentale se asociază unui risc de sărăcie ridicat, numărându-se printre categoriile care se află sub pragul de sărăcie.¹¹ De asemenea, în cadrul politicilor familiale și în legislația familiei nu există măsuri care să codifice specificul monoparentalității.

Toate aceste date indică transformări esențiale ale familiei în perioada de tranziție, extinderea monoparentalității este una dintre transformările actuale și denotă emergența unor noi forme de viață familială. Pornind de la aceste constatări, o serie de întrebări stau la baza prezentului studiu: ce semnificație are acest fenomen în contextul de schimbare socială globală a societății? Ce trăsături specifice caracterizează creșterea monoparentalității în România față de alte societăți? Este vorba de o structură familială definită de lipsa unui părinte sau de o nouă formă familială care relevă o nouă definiție a parentalității? Ce raporturi există între această formă de parentalitate și conjugalitate? Există anumite situații și traiectorii monoparentale tip, anumite categorii specifice?

Pentru a răspunde la aceste întrebări, am considerat că demersul cel mai adecvat constă în construirea unui cadru teoretic adaptat realității studiate, capabil să surprindă fenomenul în toată complexitatea sa, respingând astfel aplicarea unei scheme teoretice deja construite. Pornind de la studiile sociologice asupra monoparentalității,¹² am construit

¹¹ Preda (1999).

¹² Lefaucheur (1991), Favre&Savet (1993), LeGall&Martin (1987), Gaulejac (1990), Dandurand (1988).

un cadru teoretic unitar pentru a analiza multiplele aspecte ale fenomenului. De la bun început o abordare macrosocială, globală a fost exclusă datorită datelor incomplete de care dispuneam. Într-adevăr singurele date precise sunt cele care estimează procentajul familiilor monoparentale din totalul familiilor și aceasta pentru anul 1992. Aceste date sunt lacunare întrucât nu precizează structura menajelor monoparentale în funcție de diverse criterii, precum statutul matrimonial al părintelui singur, venitul său, numărul de copii etc. O altă critică se referă la modalitatea de calcul a acestui procent, prin raportare la totalul nucleelor familiale (familii cu sau fără copii) și nu prin raportare la totalul familiilor cu copii, ceea ce conduce la ignorarea dimensiunii reale a fenomenului. De asemenea, nu se cunosc datele pentru perioada 1993-2000, ceea ce nu ne permite să urmărim dinamica fenomenului în perioada de tranziție. Ținând cont de aceste limite inerente, am adoptat o abordare microsocială, care permite analiza semnificației fenomenului din perspectiva actorului social, prin prisma practicilor familiale. De inspirație interacționistă, cadrul teoretic utilizat are în centrul său actorul social în dimensiunea sa creativă și activă, capabil să construiască roluri și semnificații, nu doar să le interpreteze și preia, să confere noi semnificații rolurilor și practicilor pe care le performează, deci capabil să inoveze și să transforme mediul în care evoluează. Într-o relație dialectică, structurile sociale și individul evoluează și se modelează reciproc, în cadrul interacțiunilor permanente, neputând afirma în mod definitiv predeterminismul unuia asupra celuilalt.

O altă sursă de inspirație care a contribuit la formularea cadrului teoretic provine dintr-o tradiție sociologică și antropologică cu o istorie bogată, aceea a studiului rețelelor sociale. Această perspectivă se fondează pe ideea că actorul social nu acționează singur, izolat, ci în cadrul unor rețele

sociale de care aparține. Actorul utilizează resursele ce aparțin rețelelor sociale diverse, adoptă practicile specifice din cadrul acestora și contribuie la menținerea și funcționarea lor. Claude Martin¹³ a realizat un bilanț al studiilor care utilizează o abordare bazată pe rețele sociale, el însuși aplicând-o în analiza recompoziției universului familial după dezuniune. Socialul este definit ca o rețea (noduri și relațiile dintre ele) de relații interdependente. În cadrul rețelelor se efectuează schimburi de informații și bunuri, iar normele sunt rezultatul interacțiunilor interindividuale. Studii care analizează rețelele familiale contrazic teza lui Parsons care afirma că procesul de industrializare a contribuit la izolarea grupului domestic conjugal de rețeaua de rudenie și astfel a contribuit la generalizarea modelului familiei nucleare bazat pe menajul conjugal. Studiile la scara microsocială (de cartier) au pus în evidență permanența rețelelor familiale prin analiza modurilor de structurare a relațiilor de rudenie apropiată, utilizând indicatori precum densitatea, proximitatea rezidențială, frecvența întâlnirilor și schimburilor în cadrul grupului de rudenie.¹⁴ Agnès Pitrou¹⁵ depășește această fază descriptivă, analizând caracteristicile sociabilității în cadrul diverselor categorii sociale; e vorba despre forța relațiilor de rudenie, densitatea și frecvența lor, faptul că sunt locul unui mare număr de schimburi de servicii și bunuri, informații și sfaturi. Aceste schimburi se structurează diferit în funcție de categoriile sociale: ajutor pentru subzistență – în mediile populare – sau ajutor pentru promovare – în clasa mijlocie, dar și în funcție de etapa ciclului de viață. Solidaritatea familială funcționează ca sprijin cotidian și protecție în caz de dificultăți

¹³ Martin (1997).

¹⁴ Bott (1957).

¹⁵ Pitrou (1994).

socio-economice. În aceeași direcție, un grup de cercetători din Québec¹⁶ a pus în evidență reconstituirea rețelelor de sociabilitate și solidaritate familială în contextul urbanizării, persistența și diversificarea lor în condițiile reorganizării teritoriale la nivel de cartier.

Rezumând, abordarea teoretică utilizată în această cercetare, într-o perspectivă microsocială, se fondează pe primordialitatea acordată actorului social, văzut în cadrul rețelelor de sociabilitate din care face parte, pentru a reconstitui complexitatea universului cotidian în care evoluează. Mai precis, se face referință la patru tipuri de rețele: familiale (rudenie directă sau prin alianță), informale (prieteni, cunoștințe), parentale (persoane susceptibile a juca rolul de părinte față de copil), instituționale (instituții cu care actorul se relaționează). Rețelele în care actorul evoluează joacă un rol important în configurarea situației acestuia întrucât actorul acționează în concordanță cu normele vehiculate în cadrul rețelelor. În plus, actorul utilizează nu numai resursele personale, ci și cele ale rețelelor de care aparține, ceea ce i-a influențat pe unii autori să vorbească de capital rețea, gradul de inserție într-o rețea de sociabilitate.¹⁷

În concordanță cu această abordare, cadrul metodologic utilizat se înscrie în tradiția individualismului metodologic. Cercetarea ce urmează a fi prezentată se bazează pe o abordare biografică, care surprinde în profunzime semnificația monoparentalității și a practicilor familiale observate. Metoda aleasă, istoria de viață, permite de asemenea recuperarea dimensiunii dinamice a situației familiale, care este rezultatul unei întregi evoluții, nu o situație izolată. Astfel monoparentalitatea va fi analizată ca secvență a unei traiectorii

¹⁶ Fortin (1987).

¹⁷ Martin, *op.cit.*, p. 83.

familiale, pornind de la faptul că situația actuală se înscrie într-o istorie familială care își pune amprenta asupra configurației și definirii situației și contribuie la înțelegerea sa. Demersul urmat în realizarea istoriilor de viață se bazează pe câteva concepte operaționale, alcătuite din mai multe variabile și indicatori, articulate într-un cadru unitar. Variabilele utilizate sunt regrupate în două dimensiuni: subiectivă și obiectivă. Această distincție e justificată de faptul că imaginarul și realul sunt inseparabile și întrețin raporturi complexe; definirea situației modelează atât comportamentul individului, cât și reacțiile sale față de ceilalți (principiul lui Thomas), valorile interiorizate orientează acțiunea și atitudinea individului. Dimensiunea obiectivă vizează practicile familiale și condițiile de viață, în timp ce dimensiunea subiectivă se referă la reprezentările, valorile, atitudinile și percepțiile care influențează practicile. Cele două dimensiuni sunt în strânsă legătură, întrucât configurarea unei situații depinde nu numai de condițiile obiective, ci și de percepția asupra situației și de valorile și reprezentările care subîntind acțiunile individului. Dimensiunea obiectivă include resursele (capitalurile) individuale – vârstă, educație, sex, profesie, ocupație, venituri, număr de copii – și rețelele – persoane și relațiile dintre ele. Dimensiunea subiectivă cuprinde reprezentările actorului privitoare la situația actuală, copil, familie, muncă, valorile și atitudinile sale, proiectele de viitor și definirea situației (impusă, dorită, aleasă etc.).

În realizarea istoriilor de viață am urmărit două paliere: pornind de la situația actuală și mergând retroactiv spre reconstituirea istoriei familiale. Situația actuală este rezultatul unei istorii familiale, matrimoniale, sociale, de aceea am considerat important a reconstitui traiectoria familială, subiectivă, așa cum o descrie și percepe individul. Fiecare

este descrisă pe cele două dimensiuni, obiectivă și subiectivă, sistematizate în schema următoare:

ANALIZA	DIMENSIUNE CONCEPT OPERAȚIONAL	VARIABLE
Situția actuală	1.1. Dimensiunea obiectivă Resurse individuale Resurse relaționale: rețele	Vârstă Venit Educație Ocupație Profesie Număr copii Actori (rol, statut) și relațiile dintre ei (tip de relație, frecvență, intensitate)
	1.2. Dimensiunea subiectivă Definirea situației Reprezentări	Percepția situației (impusă, dorită, căutată etc.) Proiecte de viitor (copil, familie, muncă) Valori și atitudini
Istoria familială, matrimonială, socială	2.1. Dimensiunea obiectivă Traiectorie Rețele	Durata episodului monoparental Circumstanțele dezuniunii Secvențele (căsătorie, uniune liberă, divorț, maternitate) Actori și relațiile dintre ei
	2.2. Dimensiunea subiectivă Definirea situației	Percepția situației la momentul de debut a episodului monoparental

E de remarcat distincția între definirea situației la intrarea în monoparentalitate și la momentul actual; chiar dacă, la început, monoparentalitatea este trăită ca o situație impusă ulterior poate deveni o situație dorită și perpetuată voluntar; reciproca e valabilă. În acest mod, situația monoparentală actuală este văzută ca o secvență a unei traiectorii, de aceea mă voi referi la ea nu ca la o situație fixă, definitivă, ci ca la un episod al unei istorii care poate evolua.

Istorii de viață cu părinți singuri. Tipuri monoparentale

Pe baza acestei scheme de analiză, în vara anului 2001, am realizat 18 istorii de viață cu părinți singuri. Selecționarea subiecților a respectat principiul variației cazurilor, urmărind alegerea unor cazuri contrastate din punctul de vedere al variabilelor considerate determinante pentru situația monoparentală, și anume: vârsta subiectului, sexul, numărul de copii, statutul matrimonial, educația, ocupația. Întrucât nu se cunoaște structura menajelor monoparentale în funcție de aceste variabile, nu se poate discuta despre reprezentativitatea eșantionului, ceea ce am urmărit este o cât mai bună reprezentare a tuturor situațiilor posibile și evitarea cantonării într-o singură categorie.

Astfel dintre cei 18 subiecți, 16 sunt mame singure, iar 2 sunt tați singuri, ceea ce respectă proporțiile cunoscute, marea majoritate a menajelor monoparentale fiind conduse de femei. Selecționarea cazurilor s-a realizat pe două căi: una informală (5 cazuri) și una formală (13 cazuri). Dintre cele cinci cazuri selecționate pe cale informală (prin intermediul cunoștințelor, vecinilor etc.), patru sunt din București, și unul din Brașov. În ceea ce privește modalitatea instituțională de selecționare a cazurilor, aceasta s-a realizat cu ajutorul a două organizații non-guvernamentale, Holt International Children's Service și

Fundația Internațională pentru Copil și Familie din Cluj.¹⁸ Astfel, 13 dintre cele 18 cazuri analizate sunt beneficiari ai unor programe ale acestor organisme, după cum urmează: 7 rezidente în centrul maternal al Holt International, 4 sunt beneficiare ale Centrului de Resurse pentru Comunitate al Holt International, și 2 beneficiare ale programelor FICCF. Alegerea acestei maniere de selecționare a cazurilor se justifică prin dorința de acoperi o cât mai mare varietate de situații; astfel, prin maniera instituțională au fost selecționate cazuri cu diferite grade de risc: persoane cu mari probleme socio-economice, care trăiesc o criză gravă, persoane care au depășit criza pentru a se instala într-o situație relativ echilibrată și persoane în nevoie, în timp ce prin modalitatea informală am selecționat cazurile care au o situație socio-economică echilibrată, stabilă.

Astfel, din punctul de vedere al variabilelor reținute, eșantionul cuprinde o mare varietate de situații, după cum se poate observa din compoziția sa, prezentată mai jos.

Vârstă	Nr. subiecți	Statut matrimonial	Nr. subiecți
-20ani	3	Celibatar(ă)	9
20-30ani	4	Divorțat(ă)	5
30-40ani	3	Văduv(ă)	3
40ani +	8	Separat(ă)	1
Total	18	Total	18

¹⁸ Țin să adresez și pe această cale mulțumiri personalului acestor organizații pentru ajutorul generos pe care mi l-au acordat în realizarea cercetării.

Nr. copii	Nr. subiecți	Educație	Nr. subiecți
1	14	Primară (4-8 clase)	4
2	1	Secundară (8-12 clase)	3
3+	3	Școală prof./liceu	6
Total	18	Universitară	5
		Total	18

Ocupație	Nr. subiecți
Timp complet	7
Timp parțial	3
Concediu de maternitate	1
Șomer	7
Total	18

Exploatarea corpusului alcătuit din cele 18 istorii de viață s-a realizat printr-o analiză tematică în funcție de șapte teme care regroupează ansamblul variabilelor luate în considerare. Menționez că nu consider că maniera de a construi aceste teme sau de a realiza analiza este unica posibilă, ci o opțiune între mai multe alternative, opțiune bazată pe faptul că am considerat această modalitate ca fiind cea mai adecvată metodă de analiză pentru obiectivul propus. Astfel, analiza tematică este efectuată în funcție de următoarele șapte teme:

1. Amplasarea episodului monoparental în cadrul traiectoriei subiectului – ce regroupează variabile ca vârsta la începutul episodului monoparental, vârsta actuală, durata episodului monoparental, statutul matrimonial, definirea situației la începutul episodului monoparental.
2. Resursele subiectului: educație, profesie, ocupație, venituri.

3. Numărul și vârsta copiilor.
4. Definirea situației actuale și strategii de reușită.
5. Tratamente rele: violență domestică și conjugală, neglijență, abuzuri.
6. Rețele: familiale, informale și instituționale.
7. Familia de origine: categorie socială, relații, interacțiuni.

Analizând corpusul în funcție de aceste teme, s-au conturat câteva tipuri monoparentale, pe care le voi prezenta pe scurt în continuare. Cum volumul de informații este foarte mare, am acordat prioritate în construirea acestor tipuri primelor patru teme; astfel, fiecare tip se definește prin trăsături comune în funcție de primele patru teme, iar celelalte trei explică diferențele dintre cazuri în interiorul unui tip. Ceea ce trebuie remarcat încă de la început este faptul că intrarea în monoparentalitate antrenează o criză care poate fi de diverse tipuri (economică, afectivă, relațională, legată de violența domestică), de durată și amploare variabile. Există o corelație puternică între momentul traiectoriei familiale când monoparentalitatea debutează și tipul de criză. De aceea pentru fiecare tip monoparental analizat, criza poate fi de mare sau mica amploare și durată, actuală sau depășită, de natură economică, afectivă etc.

Monoparentalitatea precoce. Episodul monoparental este situat la începutul traiectoriei familiale, debutând în urma unei maternități precoce, la mai puțin de 20 ani. Maternitatea este un accident, în urma unei relații de scurtă durată, în care cuplul nu a coabitat și nu avea planuri de viitor împreună. Adeseori cuplul s-a dizolvat încă înainte de nașterea copilului, iar maternitatea a fost asumată târziu de mame, de cele mai multe ori după naștere, întrucât pe perioada sarcinii multe mame se gândeau să abandoneze copilul. Majoritatea acestor mame

mărturisesc că ar fi dorit să facă un avort, dar din diverse motive nu a fost posibil (termenul legal depășit, lipsa mijloacelor financiare, servicii medicale inaccesibile). Patru mame singure din eșantion corespund acestui tip, toate sunt celibatare. Trei dintre ele au 20 ani sau mai puțin, pentru acestea episodul monoparental începuse de câteva luni la momentul anchetei, una singură are 27 ani, pentru ea episodul monoparental durează de peste 10 ani. Două dintre ele erau în centrul maternal la momentul anchetei, una era beneficiară a Centrului de Resurse pentru Comunitate și una beneficiară a FICCF Cluj.

Debutul episodului monoparental le situează într-o situație de criză accentuată, mai multe elemente contribuind la declanșarea și perpetuarea acestei crize. Maternitatea în afara căsătoriei le plasează încă de la început într-o situație de precaritate economică; cel mai adesea ele nu și-au terminat studiile secundare (liceul) sau le-au abandonat deja, nu lucrează și nici nu au pregătirea necesară pentru a putea avea o ocupație care să le asigure independența economică. În același timp, maternitatea la o vârstă fragedă declanșează adesea conflicte violente cu familia de origine, conflicte care în unele cazuri se soluționează, dar în altele conduc la ruptura relațiilor dintre părinți și mama singură, ceea ce agravează situația tinerei mame, lipsite de orice sprijin. Astfel, mama, care este încă o adolescentă, nu are nici resursele materiale nici resursele psihologice de a asuma singură maternitatea, ea însăși având nevoie de suportul acordat de propria familie. În aceste condiții, atitudinea pe care o adoptă familia de origine este esențială pentru evoluția situației, pentru gerarea problemelor economice, relaționale și emoționale care apar. Familia de origine fie respinge fata-mamă lipsind-o de mijloacele necesare supraviețuirii, fie acceptă maternitatea precoce și o ajută pe mamă să-și crească copilul. Din cele

patru cazuri ce corespund acestui tip, două mame se aflau în centrul maternal la momentul anchetei, fiind respinse de familie, iar două mame erau întreținute de părinți. Două exemple ilustrează aceste situații.

Monica (17 ani) se afla în centrul maternal Holt de două luni, la momentul anchetei, fiind instituționalizată imediat după naștere. Monica a avut o relație de câteva luni cu tatăl copilului, relație care luase sfârșit la momentul în care a aflat că era însărcinată. Tatăl biologic nu și-a asumat responsabilitatea parentală, refuzând s-o ajute pe Monica atât în timpul sarcinii (pentru a face un avort), cât și după nașterea copilului (nerecunoscându-și paternitatea). Provenind dintr-o familie simplă de muncitori, în care problemele nu lipsesc (tatăl alcoolic, dificultăți financiare) și relațiile sunt distante, Monica nu a apelat la ajutorul părinților și nici nu le-a făcut cunoscută situația sa. „Când mama a intrat în salon ca să-mi aducă actele, mi-a arătat pumnul, era tare furioasă. Mi-a spus imediat că trebuie să abandonez copilul. Nici acum nu și-a schimbat părerea. Eu însă vreau s-o păstrez..., când am văzut-o ce drăguță e, n-am mai vrut s-o las.” Prin urmare, mama i-a refuzat ajutorul și nu o primește acasă cu copilul, restul familiei nu e în măsură să-i acorde nici un fel de ajutor, așadar Monica neavând unde locui, a fost orientată de personalul de la spital spre centrul maternal. Situația sa este deosebit de precară, întrucât nu lucrează și nu și-a terminat studiile liceale. În condițiile în care trebuie să-și asume singură creșterea copilului, acest lucru nici nu e posibil în viitor.

Angela (25 ani) are o situație similară la începutul monoparentalității, ea a dat naștere fetei sale la 18 ani, în urma unei relații de scurtă durată care luase sfârșit la acel moment. Relațiile cu tatăl biologic al fetei au fost sistate încă din timpul sarcinii. Provenind ea însăși dintr-o familie

monoparentală (Angela a fost crescută doar de mama sa), ea a găsit mai multă înțelegere pentru această situație în familia de origine. Mama Angelei a acceptat încă de la început maternitatea fiicei și o susține material de atunci. Angela nu a lucrat niciodată întrucât nu are decât patru clase și nu a reușit să-și găsească nici un serviciu, trăind exclusiv din veniturile mamei sale – situație stabilă, dar la limita supraviețuirii, care a determinat-o să facă apel și la ajutorul unor instituții pentru a-și asigura un nivel de trai mediu.

După cum se poate observa, în primul caz, precaritatea economică este deosebit de accentuată, mama fiind complet izolată de familia de origine care o respinge, în timp ce în al doilea caz, chiar dacă rețelele familiale sunt restrânse, reducându-se la mama, aceasta acordă sprijinul necesar pentru gerarea situației monoparentale. Chiar dacă și în al doilea caz situația este dificil echilibrată, veniturile fiind cu greu suficiente, totuși se poate vorbi despre o anumită bunăstare, familia monoparentală formată de Angela și fiica ei având o locuință cu dotare satisfăcătoare.

Pentru acest tip de monoparentalitate, riscurile de sărăcie și abandon al copilului sunt deosebit de grave, îndeosebi dacă familia de origine refuză să ajute mama singură. Sprijinul pe care familia de origine îl acordă în aceste cazuri e mult mai important decât în altele întrucât mamele sunt foarte tinere, încă dependente de părinții lor. În plus, tatăl biologic al copilului se găsește în aceeași situație de instabilitate, astfel încât chiar dacă dorește să-și asume responsabilitățile parentale, nu este în măsură să o facă imediat. În acest fel, criza economică este deosebit de gravă și prelungită la începutul monoparentalității. De asemenea, monoparentalitatea este greu trăită la o vârstă fragedă nu numai din cauza lipsei resurselor economice și sociale, dar și datorită aspectelor

psihologice ale maternității solitare. A avea un copil în timpul adolescenței implică impunerea unor privațiuni și sacrificii pentru care o adolescentă nu este pregătită. Timpul liber diminuează drastic, oportunitățile educaționale și profesionale se restrâng, o serie de competențe devin necesare fără a avea timpul de a le învăța. Pentru Monica, în situația de a-și asuma absolut singură maternitatea celibatară, presiunea socială ce înconjoară această situație e percepută de manieră acută: „Ceea ce mă deranjează cel mai mult sunt privirile oamenilor pe stradă, în parc, când sunt cu fetița. Oamenii se uită urât la mine că sunt așa de tânără și am un copil.” Privirile celorlalți care acuză și subliniază diferența față de norma care stipulează că familia este cadrul în care un copil trebuie să se nască (și aceasta la o anumită vârstă), fac și mai dificilă acceptarea situației și găsirea unei soluții. La început situația monoparentală este considerată inacceptabilă datorită vârstei foarte tinere, ulterior este acceptată și se caută soluții pentru rezolvarea problemelor. Pentru unele mame proiectele de viitor legate de copil (Angela) sunt prioritare, pentru altele proiectele de recompoziție familială, iar pentru altele proiectele profesionale și educaționale sunt privilegiate.

Este de remarcat faptul că dificultățile cele mai grave și crizele cele mai prelungite se întâlnesc la mamele care provin din familii cu probleme (alcoolism, probleme financiare, relații tensionate), în timp ce pentru mamele ce provin din familii monoparentale la rândul lor, situația monoparentală este mai rapid acceptată, și suportul imediat. De asemenea, mamele ce provin din medii mijlocii sau liberale primesc mai ușor suportul familiei de origine, în timp ce cele care provin din medii sărace și cu probleme sunt mai degrabă respinse de familie, familia negăsind resursele materiale și culturale pentru a gera situația monoparentală ce survine în mod neașteptat.

Monoparentalitatea precară. Episodul monoparental este situat la începutul traiectoriei familiale, la o vârstă între 20-25 ani, și survine în urma rupturii unei uniuni libere de durată de aproximativ 4 ani. Începutul monoparentalității coincide de cele mai multe ori cu nașterea. Spre deosebire de primul tip, maternitatea planificată sau nu, este o decizie deliberată a mamei în cadrul unei uniuni considerate durabile; această decizie nu este însă aprobată de partener, care declină orice responsabilitate parentală, nedorind copilul. Dezuniunea este de cele mai multe ori decisă tot de partener, tatăl biologic al copilului, și se consumă în timpul sarcinii sau imediat după naștere. Pentru cele trei mame din eșantion care corespund acestei situații, monoaparentalitatea este asumată imediat, dar declanșează o criză de natură economică suficient de gravă. Astfel, două din cele trei mame care se regăsesc în acest tip, se aflau în centrul maternal la momentul anchetei, fiind într-o situație de criză profundă, iar o mama se afla într-o situație economică deosebit de precară, fiind întreținută de părinți. Criza de la începutul monoparentalității este generată de precaritatea situației lor profesionale. Aceste mame au de obicei o instrucție medie, liceul sau 10 clase, au început să lucreze devreme (13-16 ani), exercitând ocupații precum muncitoare, vânzătoare, chelnăriță. Până la începutul monoparentalității, ele își asigurau independența financiară, spre deosebire de primul tip în care mamele erau total dependente de suportul familiei. Echilibrul menajului lor a fost compromis odată cu nașterea copilului, moment în care au fost nevoite să renunțe la serviciu pentru a crește copilul, care la momentul anchetei avea 3-6 luni. Astfel ele sunt în situație de dependență economică, fie sunt întreținute de familie (unul din trei cazuri), fie sunt nevoite să facă apel la instituții pentru a obține ajutorul necesar, întrucât familia le

respinge sau nu poate să le ofere nici un ajutor (două din trei cazuri).

Spre exemplu, Paula (25 ani) locuiește cu părinții săi de la nașterea fetei sale (4 luni), întrucât tatăl biologic al copilului nu dorește să se implice în îngrijirea acesteia. Pe toată durata uniunii sale cu tatăl biologic al copilului, Paula a fost victima violenței conjugale deosebit de grave, cu toate acestea, ea nu dorea să se despartă de partenerul său. Spre deosebire de ea, Cristina (22 ani) a trebuit să facă apel la o soluție instituțională pentru a depăși criza de la începutul monoparentalității întrucât familia sa de origine, dezorganizată, nu îi poate oferi nici un sprijin. De altfel, relațiile cu familia de origine au fost sistate de câțiva ani; la puțin timp după divorț, părinții săi au abandonat-o în stradă, de la vârsta de 12 ani, moment în care a renunțat la școală și a început să lucreze.

Și în aceste cazuri, intrarea în monoparentalitate declanșează o criză economică profundă generată de lipsa mijloacelor financiare. Diferența față de prima categorie este că, atât cât se poate prevedea, această criză este limitată în timp, întrucât mamele au pregătirea și capacitatea necesare de a-și asuma independența financiară. Dependența lor economică este limitată la perioada când copilul este de vârstă mică, o data ce acesta va putea fi lăsat la creșă, mamele își vor putea relua activitatea profesională, ceea ce le va permite asigurarea unui nivel minim de trai. Și în aceste cazuri se observă importanța sprijinului acordat de rețelele familiale, în majoritatea cazurilor criza fiind accentuată de faptul că familia de origine este dezorganizată și nu are capacitatea de a contribui la gerarea situației.

De remarcat este faptul că deși monoparentalitatea este asumată pe deplin, episodul monoparental tinde a fi scurt, întrucât mamele exprimă proiecte de viitor bazate pe

recompoziție familială, ele doresc să se recăsătorească văzând în acest plan o strategie de a depăși problemele financiare.

Monoparentalitatea stabilă și durabilă. Episodul monoparental este situat la mijlocul traiectoriei familiale, după 25 ani, debutând cu nașterea copilului care nu va trăi niciodată cu ambii părinți. În cazul acestor mame, sarcina poate fi planificată sau nu, dar copilul e dorit în cadrul unei uniuni considerate stabile și de durată (uniune liberă sau căsătorie). După nașterea copilului uniunea ia sfârșit sau continuă, dar tatăl biologic nu-și asumă niciodată rolul parental, deși recunoaște copilul și eventual plătește pensie alimentară, el nu este prezent în universul familial al copilului. Două din cele 18 cazuri, corespund acestui tip, ambele mame au în prezent în jur de 50 ani, iar copiii sunt la sfârșitul adolescenței (peste 18 ani). Ele și-au asumat monoparentalitatea de la bun început și au perpetuat episodul monoparental, nu s-au recăsătorit, nici coabitat cu un alt partener. Este singurul tip monoparental în care părinții singuri au adoptat voluntar modelul copilului unic, limitând natalitatea prin mijloace contraceptive. O altă caracteristică a acestui tip este dată de faptul că rolul patern nu a fost niciodată asumat de tatăl biologic sau de o altă persoană. Copilul își cunoaște tatăl, dar nu întreține cu acesta relații sistematice, tatăl e doar o prezență meteorică în universul său familial. În schimb, rolul parental este împărțit între mama și bunica copilului. În fapt, mama singură coabitează de la începutul episodului monoparental cu propria sa mamă care îndeplinește o serie de sarcini parentale și domestice în cadrul menajului. Contribuția sa permite mamei singure realizarea echilibrului muncă-familie.

În acest caz, situația monoparentală este stabilă și echilibrată, monoparentalitatea fiind mai mult sau mai puțin

conștient căutată, acceptată, asumată. Deși mamele afirmă că ar fi dorit să formeze o familie cu un nou partener, se observă tendința de a perpetua monoparentalitatea; universul familial exclusiv feminin se reconstituie în jurul copilului și este conservat astfel; din acest univers orice prezență masculină este exclusă, asociată cu exteriorul, fără a pătrunde în sfera domestică ce este conservată ca un domeniu feminin. Acest model este observat în cazul femeilor cu un anumit profil sociocultural: instrucție superioară, ocupații bine remunerate și stabile, ceea ce permite asumarea unui nivel de trai peste medie, și provenind din medii liberale, beneficiind de sprijinul necondiționat al părinților.

Spre exemplu, Maria (50 ani), unul dintre cele două cazuri care ilustrează acest tip monoparental, este arhitectă și lucrează într-un centru de proiectări încă de la terminarea facultății. Ea are o fată de 23 ani, pe care a crescut-o singură, cu ajutorul mamei sale cu care și coabitează. Tatăl biologic al copilului nu a putut niciodată să-și asume responsabilitățile parentale din cauza unei boli mentale grave, motiv pentru care relația sa cu Maria a luat sfârșit la câțiva ani după nașterea fetei. Ei nu au coabitat niciodată, dar copilul își cunoaște tatăl și îl vizitează rareori. Un rol important în traiectoria Mariei îl are mama sa, care a contribuit în mod substanțial la echilibrarea situației familiale; ea și-a asumat toate sarcinile domestice, menajere pentru a permite fiicei sale să-și continue cariera profesională și astfel să aducă veniturile necesare familiei.

În aceste situații se observă o configurație familială specială, în care absența tatălui biologic al copilului e compensată de prezența bunicii copilului; distribuția rolurilor în cadrul menajului (mama aducătoare de venituri, bunica responsabilă de treburile domestice) facilitează concilierea muncă-familie și reprezintă cheia funcționării menajului monoparental.

Monoparentalitatea conjunkturală. Acest tip include părinții singuri care se regăsesc în situație monoparentală de manieră forțată, în urma unui eveniment constrângător, și contrar planurilor și intențiilor lor. Episodul survine la mijlocul traiectoriei familiale, la peste 30 ani. Copilul este conceput în cadrul unei uniuni libere sau căsătorii stabile, de durată medie de 8 ani. Maternitatea este adesea o decizie de cuplu chiar dacă sarcina nu e planificată, părinții doresc copilul în cadrul cuplului. Dezuniunea este impusă de anumite circumstanțe nefavorabile (violență, lipsa mijloacelor financiare), chiar dacă la momentul concepției copilului acestea nu erau prevăzute. Astfel monoparentalitatea nu este dorită, nici căutată, ci reprezintă o alternativă la o situație imposibilă – de aceea am denumit acest tip „conjunktural”, pentru că este impus de o conjunktură specifică. În general, la începutul episodului monoparental copilul este de vârstă mică (un an). Trei mame din eșantion corespund acestui tip, ele au 33 ani, iar copiii lor au vârste între 2-4 ani, episodul monoparental având o durată de peste doi ani la momentul anchetei. Toate aceste mame sunt sau au fost rezidente ale centrului maternal datorită precarității economice în care s-au aflat la începutul monoparentalității. Urmare a dezuniunii, criza economică debutează întrucât echilibrul menajului e compromis. În general, aceste mame au o instrucție medie, au făcut studii secundare și au o calificare profesională. Au o experiență de muncă diversificată și servicii stabile, exercitând profesii ca vânzătoare, muncitoare, ceea ce le-a permis în trecut să-și asume independența economică. Odată cu venirea copilului, contextul familial s-a deteriorat, ceea ce a condus la dizolvarea cuplului. Spre exemplu, Geta (33 ani), căsătorită de 4 ani cu tatăl biologic al copilului, avea la momentul nașterii copilului dificultăți financiare generate de eșecul afacerii familiale pe

care o începuse cu soțul său. După nașterea copilului, nevoile familiei au crescut substanțial, accentuând criza pe care o trăiau. Astfel, de comun acord cu soțul său, Geta a luat decizia de a se separa temporar pentru ca soțul său să se reîntoarcă în țara de origine, unde și-ar putea găsi un serviciu pentru a-i ajuta. La momentul anchetei, Geta se afla în centrul maternal, dar lucra ca muncitoare într-o fabrică, dorind să-și asigure independența financiară până la reîntoarcerea soțului său.

Adeseori dezuniunea e hotărâtă datorită climatului familial nefavorabil creșterii copilului. Laura (33 ani), fostă rezidentă a centrului maternal, a luat decizia de a-și părăsi căminul conjugal întrucât de ani de zile era victima violenței conjugale deosebit de grave. Întrucât comportamentele agresive ale partenerului său, cu care era în uniune liberă de 8 ani, o îngrozeau din ce în ce mai mult, Laura a fugit cu fetița sa de un an, părăsind orașul unde locuia pentru a veni la București și astfel a se îndepărta cât mai mult de partenerul său. În această situație, ea nu mai avea resursele financiare necesare traiului, fiind nevoită să facă apel la o soluție instituțională pentru a depăși criza.

După cum se poate observa, la începutul episodului monoparental aceste mame trăiesc o profundă criză de natură economică, ce este însă depășită după câteva luni, timp în care fac apel la o soluție instituțională. Această precaritate economică contribuie la o definire negativă a situației; copleșite de problemele cu care se confruntă, aceste mame au o opinie negativă despre monoparentalitate, exprimând planuri de recompoziție familială pentru viitor.

Monoparentalitatea de risc. Episodul monoparental se situează târziu în cadrul traiectoriei familiale, la o vârstă de peste 35 ani. La momentul anchetei cele trei mame care

ilustrează acest tip aveau peste 40 ani, și se aflau în situație monoparentală de peste 2 ani. De-a lungul traiectoriei familiale, ele au avut cel puțin două episoade monoparentale, dintre care ultimul va fi probabil perpetuat până la sfârșitul traiectoriei familiale, datorită vârstei înaintate. Mamele din această categorie au mai mult de trei copii ce provin din mai multe relații conjugale de durată. Este tipul la care se înregistrează natalitatea cea mai ridicată (peste 3 copii); toți copii fiind doriți în cadrul familiei. Episodul monoparental poate fi generat de divorț, abandon sau decesul soțului și le situează într-o situație precară, prelungită. Pentru aceste mame, problemele sunt legate de natalitatea ridicată, nevoile familiei fiind multiple și imposibil de satisfăcut în condițiile în care familia are un sigur aducător de venituri. De asemenea, părinții din această categorie sunt persoane cu un nivel de școlarizare redus (8-10 clase), ceea ce nu le permite accesul la meserii bine remunerate; toate aceste mame lucrează ca femeie de serviciu sau muncitoare, îmbinând dificil munca și creșterea copiilor. Ele își descriu situația în termeni de lipsuri și nevoi, dar exprimă o mare capacitate de adaptare la situație și de a imagina soluții de ieșire din criză.

Ilustrativ este cazul Doinei (42 ani) care are șapte copii, pe care îi crește cu dificultate din veniturile sale de femeie de serviciu. Din cauza lipsei mijloacelor financiare și a problemelor cu reprezentanții instituțiilor de învățământ, nici unul dintre copii de vârste între 6 și 18 ani, nu frecventa școala în anul în care ancheta a fost realizată. Doina locuia cu cei șapte copii în două camere sumar mobilate și lipsite de dotări minime (apă curentă, electricitate, încălzire), având în îngrijire și pe mama sa grav bolnavă. Astfel de cazuri extrem de grave pun în evidență lipsa unor măsuri ținute spre categoriile în dificultate, măsuri ce ar trebui să susțină părinții în efortul de

a asigura un nivel de trai minim, prevenind totodată riscul de abandon. În acest caz, gravitatea situației este amplificată de absența rețelilor familiale de suport, care într-o serie de alte cazuri preiau o parte din responsabilitățile parentale și furnizează servicii ce facilitează buna funcționare a menajului monoparental.

Monoparentalitatea tardivă. Și pentru acest tip, episodul monoparental este situat la sfârșitul traiectoriei familiale, la peste 35 ani. Monoparentalitatea este generată de divorț sau decesul unuia dintre soți. Cei trei părinți singuri (o mama și doi tați) care corespund acestui tip, au peste 40 ani la momentul anchetei, iar episodul monoparental durează de peste 5 ani. Acest tip se caracterizează printr-un *pattern* matrimonial stabil: părintele a avut o singură relație conjugală de durată, căsătoria de peste 10 ani ia sfârșit prin divorț sau decesul soțului (soției). Monoparentalitatea este impusă, trecerea de la viața de familie, foarte valorizată, la monoparentalitate fiind trăită dificil. Cu toate acestea, stabilizarea situației monoparentale este relativ rapidă, datorită faptului că părinții au resurse economice și culturale variate și peste medie. Părinții din această categorie au o situație economică stabilă, având studii superioare și ocupații bine remunerate (medic, inginer). Pentru ei, criza la momentul de debut a monoparentalității este exclusiv de ordin afectiv, datorită concepției pe care o au despre familie, pe care o consideră indisolubilă și mai presus de interesele individuale. Dacă la începutul monoparentalității, întregul echilibru familial e bulversat, după aproximativ doi ani situația se stabilizează și va fi perpetuată, probabil până la sfârșitul traiectoriei familiale, acești părinți nemanifestând nici un plan de recompoziție familială. În special pentru cei pentru care episodul monoparental e inaugurat de divorț, acesta

ocazinează conflicte violente între soți, în privința tutelei copilului. Copilul la vârsta adolescenței (14-16 ani) suportă greu tensiunile din familie, cu atât mai mult cu cât e în centrul disputelor dintre părinți. Cel mai evident este în cazul lui Florin (45 ani), care a divorțat acum 5 ani, conform deciziei soției sale care a plecat de acasă cu fiuța lor, Alexandra, de 12 ani. Inițial copilul a fost încredințat mamei, aceasta interzicând tatălui să-și vadă copilul sau să-i vorbească – fapt ce l-a marcat în mod deosebit întrucât își iubește foarte mult fiuța. La doi ani după divorț, după numeroase conflicte, Alexandra a cerut tatălui să o ia în grija sa întrucât în familia mamei condițiile de trai se deterioraseră foarte mult; după ce mama a început o nouă relație cu un alt partener. Climatul din noua familie a mamei Alexandrei era marcat de numeroasele certuri dintre parteneri și de instabilitate, întrucât aceasta nu mai lucra și nu avea o locuință stabilă. Astfel, tatăl a primit tutela fiuței care locuiește cu el de 3 ani.

Ceea ce se remarcă și în acest caz, ca și în cazul monoparentalității stabile și durabile, este faptul că părinții care adoptă această traiectorie au un profil sociocultural bine definit: au numeroase resurse care le permit stabilizarea situației economice și un nivel de trai ridicat (studii superioare, vârsta adultă la nașterea copilului etc.), adoptă modelul familiei cu unul sau doi copii. Spre deosebire însă de mamele care adoptă încă de la începutul traiectoriei monoparentalitatea, părinții care corespund tipului tardiv au avut o secvență matrimonială stabilă, de peste 10 ani, trecerea de la familia nucleară la monoparentalitate având loc târziu și dificil.

Considerații finale

Câteva observații cu caracter general se impun, în ceea ce privește specificul monoparentalității, caracteristicile și

trajectoriile tip observate, maniera de a se raporta la situația monoparentală.

În primul rând, familiile monoparentale nu reprezintă o categorie omogenă, ci acoperă o mare varietate de situații familiale, care se încadrează într-o mare varietate de traiectorii; realitatea multiformă și diversă a monoparentalității redă una din limitele acestei noțiuni. În al doilea rând, există o monoparentalitate tipic feminină (primele trei tipuri prezentate) în care universul familial se reconstituie matricentric în jurul relației parentale, iar din configurația familială orice figură masculină este exclusă. În celelalte tipuri monoparentale se pot regăsi atât mame cât și tați singuri (ultimele trei tipuri). În toate cazurile monoparentalitatea poate fi durabilă, perpetuată pe termen lung, ca pentru tipurile stabil, de risc și tardiv, sau poate fi doar un episod, o etapă pasageră în traiectoria familială. Cele mai tinere mame au adesea planuri de recompoziție familială, concep monoparentalitatea ca pe o situație tranzitorie care va lua sfârșit mai devreme sau mai târziu printr-o nouă uniune. În unele cazuri tinerele mame celibatare întrețin relații cu tatăl biologic al copilului chiar și după nașterea copilului, sperând, în ciuda separării temporare, o reconciliere prin depășirea circumstanțelor nefavorabile (absența resurselor financiare, împotrivirea părinților). Această tendință este observabilă și în traiectoria tipului de risc, care este compusă din mai multe secvențe conjugale ce alternează cu episoade monoparentale. În general, la 20 de ani aceste mame au o relație stabilă din care rezultă unul sau mai mulți copii, iar uniunea se destramă lăsându-le pentru o perioadă de peste trei ani singure responsabile de familie. Ulterior ele formează o nouă uniune cu un nou partener, iar din această uniune se nasc alți copii. Deci se poate afirma că pentru mamele tinere este mai probabil ca episodul monoparental să

fie pasager, de durată variabilă. Episodul monoparental este durabil în câteva situații: părinți în vârstă de peste 40 ani, pentru care reconfigurarea familială este greu de presupus, părinți cu resurse bogate care pot asigura un standard de trai ridicat, părinți cu educație superioară și provenind din medii liberale, și cei care au suferit violența conjugală gravă în cadrul relației precedente. Pentru toți aceștia stabilizarea situației monoparentale este ușor de realizat în ciuda dificultăților prin care trec, iar definirea situației se transformă treptat ajungând la o atitudine pozitivă, element ce contribuie la perpetuarea monoparentalității.

Așa cum alte studii realizate o arată,¹⁹ intrarea în monoparentalitate nu antrenează întotdeauna scăderea nivelului de trai și, prin aceasta, nu se asociază întotdeauna cu sărăcia. Pentru tipurile stabil și tardiv, monoparentalitatea nu afectează nivelul de trai, care rămâne constant pentru că părinții respectivi au o situație profesională și economică stabilă și superioară mediei (studii superioare, ocupații bine remunerate, locuri de muncă stabile) și sunt bine integrați în rețelele familiale care le acordă un sprijin substanțial pentru gerarea situației. În schimb, monoparentalitatea antrenează sărăcia și scăderea drastică a nivelului de trai pentru anumite categorii de părinți singuri, în special mamele foarte tinere (sub 25 ani), cele cu copii de vârste mici, cele cu peste trei copii, și toți părinții slab dotați în resurse economice și respinși de familia de origine (părinți izolați). În aceste cazuri, ruptura uniunii conjugale antrenează un sever dezechilibru familial, plasând acești părinți într-o situație de precaritate economică și dependență de suportul exterior (instituții, familie, cunoștințe). Aceștia sunt părinții pentru care criza de la

¹⁹ Le Gall & Martin (1987).

începutul monoparentalității este deosebit de gravă și prelungită. Izolarea de rețelele familiale contribuie la accentuarea și perpetuarea crizei în timp ce acceptarea de către familie a situației monoparentale ajută la depășirea crizei.

Aceste elemente de ordin general care pot fi observate în toate societățile sunt amplificate în cazul României de contextul tranziției; condițiile socio-economice specifice explică de ce criza la momentul de intrare în monoparentalitate este de mare amploare și durată. Astfel riscurile de sărăcie, abandon și neglijență sunt deosebit de mari datorită situației economice dificile. Precaritatea economică este amplificată de faptul că, în condițiile tranziției, un singur venit mediu nu este suficient pentru a asigura traiul unei familii cu un copil minor; nevoile familiei nu pot fi satisfăcute dacă un singur aducător de venituri susține familia. Cum majoritatea părinților singuri au studii medii, ei au un acces limitat la locurile de muncă bine remunerate ceea ce explică precaritatea situației lor. Nu numai un singur venit este insuficient pentru satisfacerea nevoilor unei familii cu copiii, dar concilierea muncă-familie este deosebit de dificilă pentru părinții singuri care nu au cu cine împărți sarcinile legate de creșterea și supravegherea copilului. Mamele trebuie să-și întrerupă activitatea profesională după naștere pentru cel puțin un an, multe nu beneficiază de concediu de maternitate întrucât au slujbe cu normă incompletă sau temporare, ceea ce înseamnă reducerea substanțială sau dispariția totală a veniturilor, în orice caz o situație de dependență. Ulterior, când își pot lăsa copilul la creșă sau grădiniță, întâmpină dificultăți în reintegrarea pieței muncii datorită programelor restrictive ale acestor instituții și a exigențelor profesionale crescânde. În absența suportului familiei, această triplă responsabilitate (parentală, profesională și menajeră) depășește

posibilitățile reale devenind o problemă insurmontabilă. Mamele singure cu copii de vârste mici intră rapid într-un cerc vicios: trebuie să lucreze pentru a aduce veniturile necesare traiului, dar programul lor e limitat de responsabilitățile parentale, în timp ce nevoile familiei sunt crescute. Aceste aspecte conduc la o altă problemă cu care se confruntă familiile monoparentale, și anume locuința. Criza generală a locuirii în România pune părinții singuri în fața unei probleme deosebit de grave, căci găsirea și întreținerea unei locuințe adecvate în condițiile în care veniturile medii diminuează, locuințele sunt tot mai rare, iar prețurile lor cresc, devine o dificultate imposibil de soluționat în multe cazuri. De aceea, mulți fac apel la aranjamente de viață speciale, precum coabitarea mai multor nuclee familiale pentru a împărți cheltuielile legate de locuire și întreținerea menajului sau coabitarea cu alți membri ai familiei. Când este posibil mama singură coabitează cu propria mamă, care preia o serie de sarcini domestice facilitând astfel concilierea muncă-familie.

O alta caracteristică esențială a monoparentalității în România este importanța rețelelor familiale în surmontarea crizei, pusă în evidență de faptul că majoritatea părinților care au o situație echilibrată au reușit să depășească dificultățile grație sprijinului substanțial acordat de familie; o bună integrare în rețeaua de rudenie permite nu numai o formă de sociabilitate importantă pentru gerarea situației, dar și procurarea unor diverse servicii și bunuri ce ajută părintele în îndeplinirea rolurilor parentale și familiale – un ajutor pentru supraviețuire sau pentru promovare. Dimpotrivă izolarea, absența unei rețele de suport familiale, accentuează dificultățile prin supraîncărcarea părintelui cu sarcini familiale și profesionale. Părinții singuri în dificultate provin cel mai

adesea din medii familiale cu probleme, din familii dezorganizate, sărace sau au întrerupt relațiile cu aceștia.

Pe lângă toate aceste elemente de risc, se adaugă absența unor politici sociale și familiale structurate și țintite spre categorii speciale. Lipsa unor seturi de măsuri de susținere pentru părinți în dificultate (programe flexibile de lucru, creșe, grădinițe, internate cu program prelungit, alocații pentru familie monoparentală etc.) agravează riscurile de sărăcie și abandon și contribuie la perpetuarea crizei pe care acești părinți o trăiesc.

În concluzie, cercetarea prezentată aduce câteva elemente necesare înțelegerii unui proces actual, acela de transformare a familiei, pornind de la analiza unui fenomen particular, extinderea monoparentalității în România. Această analiză nu-și propune să dea răspunsuri definitive la un subiect atât de vast, ci să deschidă un câmp de dezbatere și reflecție ce vizează întreaga societate. În ce măsură legislatorul poate codifica transformările practicilor familiale, astfel încât să dea un răspuns apropiat schimbării pe care acestea o presupun și care afectează însăși concepția despre căsătorie, familie, cuplu?

Bibliografie

- Anuarul statistic al României*, Comisia Națională pentru Statistică, București, 1997
- BOTT, E., *Family and Social Network: Roles, Norms and External*, Tavistock Publications, London, 1957
- DANDURAND, R., Saint-Jean, L., *Des mères sans alliance. Monoparentalité et désunions conjugales*, IQRC, Québec, 1988
- FAVRE, D., Savet, A. (dir), *Parents au singulier. Monoparentalité : échec ou défi ?*, Editions Autrement, Paris, 1993
- FORTIN, A., Delage, D., Dufour, J.-D., Fortin, L., *Histoires de familles et de réseaux*, Editions St-Martin, Montréal, 1987
- GAULEJAC, de V., *Femmes au singulier ou la parentalité solitaire*, Editions Kincksieck, Paris, 1990
- KLIGMAN, G., *The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania*, University of California Press, Berkeley, 1998
- LE GALL, D., Martin, C., *Les familles monoparentales. Évolution et traitement social*, ESF, Paris, 1987
- LEFAUCHEUR, N., „Maternité, famille, État”, în Duby, G., Perrot, M. (dir.), *Histoire des femmes*, vol.5, Le XXeme siècle, Editions Plon, Paris, 1992
- MARTIN, C., *L'après divorce. Lien familial et vulnérabilité*, Presses de l'Université Laval, Québec, 1997
- Născuți vii în anul 1997*, Raport, Comisia Națională pentru Statistică, București, 1998
- Pentru o societate centrată pe copil*, ICCV, București, 1997
- PITROU, A., *Les politiques familiales : approches sociologiques*, Editions Syros, Paris, 1994

PREDA, M., „Familiiile monoparentale: un tip special de familie ignorat de politicile sociale din România”, în Zamfir, C. (coord.), *Politici sociale în România*, Editura Expert, București, 1999

Recensământul populației, Comisia Națională pentru Statistică, București, 1992

ROUSSEL, L., *La famille incertaine : essai*, Editions Odile Jacob, Paris, 1992

Situația copiilor în România și evoluția ei în perioada 1980-1995, Comisia Națională pentru Statistică, București, 1996

ȘTEFAN, C., *Familia monoparentală. Aspecte privitoare la protecția socială*, Editura Arefeană, București, 2001

THERY, I., *Le Démariage. Justice et vie privée*, Editions Odile Jacob, Paris, 1996

CONSTRUCȚIA SOCIALĂ A SEXUALITĂȚII MASCULINE

ADRIANA BĂBAN

Introducere

Interacțiunea dintre politicile publice și viața privată în general și comportamentul sexual în particular, a devenit obiect de cercetare în științele sociale odată cu impunerea teoriilor feministe în sfera academică. Relațiile dintre bărbați și femei încep să fie analizate printr-o nouă grilă, afirmându-se astfel relevanța investigării interacțiunii dintre sexe nu doar în sfera publică dar și în cea privată (Edley & Wetherell, 1995). Studiul sexualității devine un exemplu de cercetare asupra modului în care socialul interacționează cu viața individuală. În acest context se conturează și un nou interes pentru studiul bărbaților și al masculinității (Tolson, 1977; Pleck, 1981; Connel, 1987, 1995; Kimmel, 1987, 2000; Brittan, 1989; Seidler, 1989, 1991, 1992, 1994; Segal, 1990; Brod, 1994; Morgan, 1992).

România a reprezentat pentru mai bine de două decenii un caz extrem în domeniul politicilor populaționale și a reacțiilor provocate de acestea la nivel individual. Regimul Ceaușescu a ridicat la rang de politică de stat exploatarea capacității reproductive a femeii. Măsura în care statul comunist a încercat să controleze viața sexuală și reproductivă a fiecărui cuplu, cât și mecanismele legislative create pentru a pune în aplicare politica demografică de atunci este astăzi

bine documentată (Kligman, 1991, 1992, 1995, 1998; David, 1990, 1992, 1994a; David & Băban, 1996; Băban & David, 1994; Băban, 1999, 2000a; Johnson et al., 1993, 1996).

În ciuda unei retorici egalitariste, natura paternalistă a statului comunist nu făcea altceva decât să sprijine și să dea un plus de forță atitudinilor și practicilor patriarhale. Măsurile politice care creau dependența cetățeanului față de stat și dependența dintre cetățeni, reproduceau relațiile din cadrul familiei de tip patriarhal (Verdery, 1994). Ca și în alte țări din blocul comunist, prăpastia dintre emanciparea teoretică a femeilor și circumstanțele vieții cotidiene subminau în totalitate sloganul ideologic “egalitatea dintre femei și bărbați”. Pentru majoritatea femeilor, egalitatea însemna tratarea lor în spațiul public ca și cum ar fi fost bărbați, în timp ce în spațiul privat, acestea rămâneau cantonate în rolurile tradiționale.

Industrializarea forțată a dus mai curând la ruralizarea orașului decât la urbanizarea satului (Gilberg, 1979). Valorile patriarhale tradiționale dominau o mare parte a societății, definind rolurile de gen și relațiile dintre bărbați și femei. Familia rurală patriarhală încuraja și alimenta idealul femeii supuse și subordonate, femeia grijulie și iubitoare, o femeie fără urmă de preocupări personale, devotată exclusiv soțului și familiei. Comportamentul convențional era obediența față de tată și soț. Superioritatea și independența bărbatului erau intrinseci acestei tradiții. Alcoolismul și adulterul bărbatului erau tolerate atât timp cât acesta își îndeplinea obligațiile de a asigura subzistența familiei (Kligman, 1991).

Prăbușirea regimului Ceaușescu a permis focalizarea atenției cercetătorilor asupra consecințelor dramatice ale politicilor demografice iresponsabile ale regimului. La fel ca și celelalte țări din fostul bloc comunist, România a cunoscut după 1989 o perioadă de profunde transformări sociale, politice și economice. Realizarea unui adevărat și autentic

parteneriat între sexe rămâne o prioritate. Deși acest drept este asigurat prin Constituția României, la nivelul practicilor cotidiene se înregistrează încă largi disparități față de normele legislative (Brucher, 1999). Mai mult chiar, tranziția spre democrație în România, ca de altfel și în alte țări post-comuniste, a alimentat o intensificare a valorilor tradiționale, fenomen etichetat de sociologi ca "retradiționalizarea unor segmente ale societății" (Kligman, 1994).

Obiectivele și metodologia cercetării

Cercetarea de față și-a propus ca scop studierea impactului ideologiei masculine asupra sexualității și relațiilor de gen. Conform definiției dată de Pleck și colab. (1993) termenul de *ideologie masculină* circumscrie un set de convingeri mai mult sau mai puțin sistematice, produse de circumstanțe socio-economice și culturale specifice, care orientează și influențează atitudinile și comportamentul masculin. Ideologia masculină asigură totodată motivații și justificări ale comportamentelor individuale. Termenul de *sexualitate* descrie convingeri, percepții, preferințe și practici sexuale (Howard & Hollander, 1997).

Dacă perspectiva feminină asupra sexualității și comportamentului de reproducere a fost cercetată în alte două studii calitative (Băban & David, 1994, 1996, 1997; Băban, 2000a), studiile exploratorii privind ideologia masculină și sexualitatea sunt absente în cercetarea psihosocială din țara noastră.

Participanți

Grupul de studiu a cuprins 50 de bărbați din Cluj-Napoca, cu vârste între 18 și 57 de ani. Două treimi dintre participanți

erau căsătoriți, patru divorțați iar 11 bărbați necăsătoriți. Din punctul de vedere al educației, patru bărbați au absolvit școala primară, nouă școala gimnazială, 22 liceul iar 15 au pregătire universitară. Toți participanții s-au declarat heterosexuali. În ciuda faptului că grupul de studiu a inclus persoane de sex masculin cu diverse caracteristici demografice, nu afirmăm reprezentativitatea grupului de studiu pentru populația de sex masculin din România. Reprezentativitatea și generalizarea nu intră în scopurile unei cercetări calitative. Totuși, este plauzibil ca percepțiile, convingerile, atitudinile și experiențele relatate în interviuri să fie caracteristice și pentru alți bărbați români care trăiesc în contexte socio-culturale similare.

Metodă

Pentru a explora experiențe personale și interacțiunea dintre convingerile, atitudinile și comportamentele din sfera sexualității și a relațiilor interpersonale a fost utilizat interviul individual de profunzime. Deși a fost elaborat un ghid de intervievare, interviurile s-au bazat în preponderență pe întrebări deschise care încurajau exprimarea liberă a unor puncte de vedere personale. Pentru a verifica relevanța și claritatea ghidului de intervievare s-a realizat un studiu-pilot ce a cuprins un grup focus și trei interviuri individuale. Studiul-pilot a dovedit faptul că întrebările interviului nu ridică probleme speciale de comprehensiune.

Cele 50 de interviuri au fost realizate de-a lungul unei perioade de opt luni. Toate interviurile au fost înregistrate pe casete audio și transcrise integral. Persoanele care au acceptat să ia parte la studiu au fost informate asupra scopurilor și procedeeleor cercetării, fiecare dându-și consimțământul scris de a fi intervievat și înregistrat pe bandă. Numele și adresele participanților nu au fost înregistrate audio, în scopul asigurării

confidențialității opiniilor exprimate. Interviuurile individuale au durat între 50 și 120 de minute.

Analiza interviurilor

Conținutul interviurilor a fost supus analizei fenomenologice interpretative descrise de Smith (1995, 1996) și analizei de discurs (Parker, 1992). Analiza fenomenologică a permis surprinderea punctelor de vedere individuale și comune asupra fenomenului investigat. Tehnica utilizată este cea a descompunerii tematice, unde termenul de „temă” este folosit pentru structuri coerente, comune și recurente de semnificații. Temele majore ale interpretării interviurilor au la bază identificarea codurilor operaționale (Strauss și Corbin, 1990).

Perspectiva analizei de discurs implică faptul că experiențele individuale și semnificațiile lor sunt *construite prin intermediul limbii*, prin resursele și practicile sociale și culturale (Băban, 2001). Termenul de „discurs” este și el folosit în această analiză, întrucât între conceptul de temă și cel de discurs există o relație (Woollett & Marshall, 1997). Discursul este definit în acest context ca o modalitate de construire a cunoștințelor și sensurilor, construcțiile fiind trans-individuale, localizate social, istoric, politic și cultural (Boyle & McEnvoy, 1998). În acest sens, recurgerea la abordarea discursivă complementară interpretării fenomenologice răspunde criticilor recente adresate psihologiei că pune un accent prea mare pe aspectele individuale și acordă prea puțină importanță contextului socio-cultural (Yardley, 1997). Pentru alte detalii metodologice vezi Băban (2000b, 2000c, 2002a). Rezultatele prezentate în capitolul de față fac parte dintr-un proiect de cercetare mai larg ce a vizat ideologia masculină, sexualitatea și comportamentul de reproducere la bărbații din România.

Rezultate și discuții

Analiza interviurilor pune în evidență construirea sexualității masculine ca o structură heteroclită, cu sensuri multiple și divergente. Bărbații intervievați percep relația sexuală ca fiind cea mai intimă formă de manifestare a dragostei și implicării, dar și ca formă de experimentare, ca expresie a unei atracții fizice conjuncturale și ca simplă nevoie fiziologică. Aceste constructe divergente permit justificarea unor comportamente sexuale eclecticice. Divergența dintre sensuri nu pare să inducă tensiune în conceptualizarea sexualității. Încadrarea eclecticismului sexual masculin în norme naturale reduce posibilitatea apariției de tensiune și conflicte între diversele sensuri acordate constructului. Mai mult, perceperea sexualității masculine ca fiind diferită de cea feminină întărește această convingere. „Naturalizarea” diferențelor dintre bărbați și femei este exprimată de un participant al cărui comentariu era: *„Natura ne-a făcut să fim diferiți. Femeia are nevoie de afecțiune și stabilitate, în timp ce bărbatul are nevoie de experiențe și aventuri. Un comportament natural și normal la bărbați este o chestiune de prost-gust și de lipsă de rafinament la o femeie”*.

Sexul ca experiment

Aproape toți participanții au subliniat importanța *experienței sexuale* ca parte a procesului de devenire și formare a unui bărbat. Prima relație sexuală primește atributul de *„experiență inițiativă”* prin care băiatul *„primește botezul trecerii prin foc de la copilărie la vârsta bărbăției”*, așa cum s-a exprimat unul dintre intervievați. Pentru majoritatea acestora, începutul vieții sexuale s-a plasat în jurul vârstei de 17 ani. Doar șase persoane afirmă că au început să fie activi sexual pentru că erau îndrăgostiți, în timp ce 35 dintre cei

care au răspuns au declarat că principalul motiv al debutului activității sexuale a fost curiozitatea. Pentru alții, debutul de viață sexuală este dictat: *“atunci când ești forțat de trup și hormoni să o faci”*.

Mai mulți tineri au declarat explicit că una dintre prioritățile din „agenda lor” era acumularea de experiență sexuală: *“Este important ca bărbatul să dobândească experiență sexuală; aceasta îl va ajuta mai târziu, în relația în care se va implica serios. Atunci vei ști cum să te porți fără să fii stângaci sau timid”*.

Transformarea sexualității în componentă centrală a identității masculine conduce la o retorică a performanței. Nu există loc în discursul masculin pentru absența cunoștințelor și abilităților sexuale: *“Nu ești pe deplin bărbat, decât dacă ai suficientă experiență și potență sexuală”*. Relația sexuală dobândește centralitate nu doar în identitatea masculină dar și în cea de cuplu: *“Sexul este cel mai important aspect din viața de familie. Aici încep toate: armonia sau conflictele”*; sau: *“Activitatea sexuală este motorul și legătura care țin o relație, asigurându-i funcționarea”*.

Tema capacității de a satisface sexual dorințele partenerei s-a profilat ca element important în contextul competiției masculine. Posibilitatea ca partenera nemulțumită să caute un alt bărbat este percepută ca o experiență umilitoare. „Impotența” a fost desemnată drept cea mai dură insultă la adresa masculinității unui bărbat.

În privința educației sexuale primite acasă și la școală, un număr surprinzător de mare de participanți (39) au declarat că nu au beneficiat de nici un fel de educație sexuală. Practic, în toate cazurile (cu o singură excepție), părinții nu asigură un cadru de comunicare deschisă pe tema sexualității, sfaturile despre viața sexuală limitându-se de regulă la vagul și ambiguul avertisment *„fii prudent și ai grijă ce faci”*.

La întrebarea „*dacă fetele ar trebui educate diferit de băieți, în materie de experiență sexuală*”, două treimi dintre bărbați răspund afirmativ. În opinia lor, fetele trebuie educate în spirit defensiv față de diversele pericole la care sunt expuse și posibila lor victimizare: „*Fetele ar trebui să fie educate într-un spirit mai realist, pentru că ele în general visează la o relație romantică, în timp ce băieții vor să aibă o relație sexuală din simplă curiozitate. Știi cum se spune, fetele vor să facă dragoste, iar băieții vor să facă sex*”.

Potrivit spuselor participanților, școala nu este mai eficientă decât părinții în a-i informa pe elevi asupra sexualității. Mulți profesori de școală sunt încă reținuți și cu greu poartă discuții deschise cu elevii pe această temă. Participanții au fost în general de acord că părinții nu sunt persoanele cele mai indicate în a instrui copiii în materie de sex, pentru că de regulă se simt stânjenți și nu abordează fără prejudecăți astfel de lucruri. Școala e văzută ca un spațiu mai adecvat pentru educația sexuală decât familia. Doar doi bărbați, ambii tați de fete, au fost de părerea că astfel de lecții de educație sexuală predate în școală nu fac altceva decât să încurajeze tineretul să devină activ sexual.

Neexistând o legătură consecventă între educația sexuală de acasă și cea din școală, pornografiei „de calitate” i se atribuie un posibil rol educațional. „*Poți învăța și afla multe lucruri și prin intermediul pornografiei. Dacă aceasta este de bun gust, poți spune că are rol educativ*”.

Ilustrațiile cu nuduri de femei, expuse în cele mai diverse locuri, cum ar fi pe cutiile de chibrituri, în taxiuri, pe pereții unor încăperi publice, au fost considerate de către unii participanți ca semne de emancipare și eliberare ale unei societății cenzurate până nu de mult de moravurile comuniste ipocrite.

Sexul ca dragoste

Majoritatea bărbaților intervievați au construit un ideal de relație sexuală bazată pe dragoste și implicare emoțională. Raportul sexual a apărut astfel perceput drept cea mai strânsă formă de exprimare a intimității dintre două persoane. Aproape toți bărbații s-au dovedit interesați de o relație sexuală bazată implicare romantică. Și totuși, tema iubirii romantice la bărbați s-a profilat a fi contaminată de stereotipii de gen. *“Pentru mine unul, dragostea și plăcerea pot merge împreună, dar și separat. Dragostea poate fi dragoste, iar plăcerea poate fi doar plăcere și atât”*; sau: *“Dragostea nu e o armă cu un singur glonț pe care să-l tragi o singură dată, după care, gata, s-a terminat. Dacă iubești o femeie, nu înseamnă că nu poți iubi și o alta. Așa văd eu lucrurile și așa le simt.”*

Unii dintre bărbați construiesc dorința fizică drept un posibil antecedent al relației romantice de iubire. Indiferent de faptul că sexul este privit ca antecedent, componentă sau consecință a angajării emoționale, toți participanții percep implicarea sexuală ca o condiție importantă a stabilității unei relații pe termen lung.

Pleck (1981, 1993) teoretizează efectul ideologiei masculine ce pledează pentru separarea sexului de emoții și sentimente. În conformitate cu afirmațiile lui Sleider (1991), băieții mai sunt încă educați în convingerea că sentimentele sunt „siropoase” și că acestea sunt apanajul fetelor. Conform ideologiei masculine, sentimentele sunt văzute ca aspecte personale ce au mai puțină importanță comparativ cu rațiunea sau comportamentele. În cadrul acestei ideologii s-a dezvoltat modelul dualist al capului rațional și al trupului irațional. Bărbații cu convingeri tradiționale în materie de sexualitate, una dintre componentele ideologiei masculine, tind să utilizeze în relaționarea interpersonală cu femeile, într-un procent mai

mare, strategii de exercitare a controlului și puterii, precum și strategii de evitare față de implicarea emoțională (Wetherell & Edley, 1999).

Sexul ca atracție fizică

Pe lângă recunoașterea faptului că dragostea și afecțiunea pot să însemne o relație sexuală de calitate, unii dintre participanți menționează posibila disjunctie dintre dragoste și sex. Aventura și tentația sunt construite drept situații mereu prezente, care „amenință” orice bărbat, indiferent de statutul său social, marital sau emoțional. „Vulnerabilitatea” bărbaților față de astfel de „pericole” este percepută de jumătate dintre participanți ca o „slăbiciune” tipic masculină și, ca atare, scuzabilă: *„Tare aș vrea să văd bărbatul care spune NU, când o femeie atractivă i se oferă.”*

Bărbații se percep pe sine ca acționând diferit față de femei în relație cu sentimentul de dragoste, dorință, sex și fidelitate, așa cum reiese din citatele de mai jos: *„Cred că în general, bărbații oferă dragoste pentru a primi sex, în timp ce femeile oferă sex pentru a primi dragoste”;* sau *„Pentru femei, dragostea e mai spirituală, sexul e cortical și mediat de emoții. Pentru bărbați uneori e mai simplu, ei pot separa cele două lucruri fără prea multe complicații”.*

Majoritatea bărbaților au fost de părere că experimentele sexuale nu se potrivesc unei femei, și că cele care le practică își asumă riscul de a fi judecate și devalorizate ca femei. Prin contrast, un bărbat în aceeași situație este adesea apreciat și stimat ca *„făcând ce fac bărbații”*. Sub acest aspect, se poate distinge un discurs al diferenței de gen, în virtutea căruia activitatea sexuală a bărbaților în afara implicării emoționale este construită drept comportament masculin, în timp ce un comportament similar conferă femeii statutul de *„ființă*

imorală”, atrăgând după sine acuzații de promiscuitate morală și sexuală. Dobândirea experienței sexuale rămâne un prerogativ masculin.

Doar șase dintre participanți au exprimat opinia conform căreia virginitatea este importantă în relația cu femeia iubită. Totuși, dincolo de afirmația explicită, se identifică un grad mare de ambiguitate. *„Virginitatea nu mai contează în zilele noastre, e ceva demodat, chiar dacă e un lucru frumos atunci când femeia știe cum să o păstreze”*. În același timp, bărbații se arată tentați de experiențe cu femeii cu inițiative sexuale. Discursul masculin construiește imaginea unei femei ideale, compusă din structuri comportamentale distincte și contrastante: un anumit grad de inocență sexuală asociată cu dezinhibiție, pasiune și arta seducției sexuale.

Construirea sexului ca atracție și tentație fizică îi poziționează pe bărbați în situația de risc permanent față de infidelitate. Este o temă care reflectă opinia potrivit căreia femeia aprinde dorința sexuală normală a bărbatului și, în consecință, acesta devine o potențială „victimă” a puterii femeii. Relatările bărbaților reflectă faptul că „standardul dublu” de evaluare a comportamentelor sexuale masculine și feminine este încă o realitate în România.

Sexul ca nevoie fiziologică

Tema sexului ca dragoste și implicare emoțională se situează în contrast cu o altă temă identificată în interviuri, cea a sexului ca nevoie fiziologică. Douăzeci și trei de persoane sugerează ideea că activitatea sexuală masculină este în bună parte expresia caracteristicilor bio-fiziologice ale bărbatului. În relatările acestora, sexul este conceptualizat în termenii nevoilor trupești. *„Bărbații au sexul în sânge. Din această cauză ei au nevoie să facă sex, mult sex. Nevoia sexuală la bărbați*

este ca un tren pe șine: n-o poți opri și nu este bine să o faci pentru că există riscul să deraieze”.

În timp ce a fi activ sexual e o probă de sănătate, abținerea sexuală este percepută drept ceva nefiresc și nesănătos, o situație greu suportabilă de unii bărbați. În unele din relatările persoanelor intervievate, nevoia sexuală este construită ca o forță capabilă de a-i copleși pe bărbați. Cei intervievați comentează pe seama situațiilor în care hormonii pot să impieteze capacitatea lor de judecată, mai ales în preajma unei femei atrăgătoare. Majoritatea acestor bărbați menționează că au învățat să-și controleze impulsurile instinctuale.

Treizeci și șase dintre participanți s-au declarat în favoarea legalizării prostituției. În acest sens sunt mobilizate diverse discursuri: cel al sănătății publice, cel democratic, unul economic sau altul umanist, potrivit cărora legalizarea prostituției induce societății o multitudine de beneficii. *„Prostituția există oricum, legal sau nu; nu ar fi mai bine ca femeile acestea să fie protejate de stat?! Femeile nu ar mai fi bătute, ar trăi în locuri încălzite și curate, ar beneficia de controale medicale regulate și ar aduce profit financiar statului. În acest mod bărbații ar fi protejați de boli”;* sau *„Cei care au nevoie de sex și nu pot să-și satisfacă nevoia altfel se pot duce acolo, unde plătesc și își rezolvă nevoia, fără a distruge viața unei fete; așa ar scădea cu siguranță numărul de violuri”;* sau *„Chiar numele de casă de toleranță arată scopul pe care îl are: să fie tolerantă cu nevoile unor bărbați. Nimeni nu te forțează să intri acolo dacă nu dorești, în schimb ar trebui să fii tolerant cu cei care au nevoie să se ducă acolo”.*

Tema ilustrată mai sus reflectă opinia participanților privind faptul că impulsurile sexuale ale bărbatului sunt naturale și în consecință impun constrângeri comportamentale în direcția satisfacerii acestora. Cercetările lui Hollway (1989)

demonstrează modul în care construcția socială a sexualității masculine ca nevoie biologică conduce la ideea că în condiții de reprimare aceasta poate găsi modalități de exprimare abuzive.

Poate nu întâmplător legalizarea prostituției în România este privită de un segment important al societății civile, de politicieni și mass-media ca o modalitate eficientă de prevenire a violurilor și bolilor cu transmisie sexuală. O anchetă realizată în România la nivel populațional pe 1839 de persoane peste 18 ani, arată că 44% dintre bărbații intervievați se declară în favoarea legalizării prostituției, 45% împotriva, iar 11% sunt indeciși. Ponderea cea mai mare (68%) a celor care sunt în favoarea legalizării prostituției provine din rândul bărbaților cu educație universitară. (România/Barometru de gen, 2000).

Convingerile și atitudinile sexuale exprimate de bărbați în studiul de față sunt în concordanță cu rezultatele privind comportamentul sexual relevate de anchetele naționale realizate în ultimul deceniu în România (1994, 1996, 2000). Studiul Sănătății Reprodusei în România (2000) realizat pe un eșantion de tineri între 15 și 24 de ani reprezentativ la nivel național, indică o diferență semnificativă între băieți și fete din punctul de vedere al vârstei de debut al vieții sexuale. Un procent de 25% dintre băieți raportează că au devenit activi sexual înaintea vârstei de 16 ani, în timp ce doar 7% dintre fetele din aceeași categorie de vârstă își încep viața sexuală la această vârstă. Procentul de băieți activi sexual înaintea vârstei de 18 ani crește la 57%. Există totodată și o diferență semnificativă între sexe referitoare la numărul de parteneri sexuali pe durata vieții: în timp ce numai 7% dintre persoanele de sex feminin declară că au avut patru sau mai mulți parteneri, peste 62% dintre subiecții de sex masculin afirmă acest fapt. Din rândul acestora, 27% declară că au avut

peste 10 parteneri. În plus, 34% dintre bărbații cu vârste cuprinse între 20 și 24 de ani afirmă că au avut două sau mai multe parteneri sexuale în ultimele trei luni, față de 2% dintre subiecții de sex feminin.

În general, ideologia masculină are tendința de a acorda un statut special sexualității masculine, fiind văzută ca o forță primordială (Brittan, 1989). Imaginea transpare cu pregnanță și din diversele variante ale teoriilor psihanalitice referitoare la sexualitate. La Freud, sexualitatea masculină apare ca un fenomen psihic „asertiv”, care își caută căi de obținere imediată a gratificației. Anormalitatea sexuală și comportamentul sexual masculin violent sunt atribuite problemelor de reprimare. Cum Freud sugerează faptul că reprimarea nu se realizează niciodată complet, deci faptul că libidoul masculin caută orice modalitate de exprimare apare ca justificabil din perspectivă psihanalitică, (Brittan, 1989).

Recent, modelul psihanalitic al sexualității masculine a fost atacat de către Foucault (1978). Acesta susține că sexualitatea nu este o forță globală și universală, ci mai curând o rețea de sensuri contradictorii și de practici constituite prin discurs. A susține că sexualitatea este construită social nu înseamnă a nega materialitatea ei, ci pur și simplu a recunoaște că aceasta este produsă de factori sociali, culturali, politici și economici. În timp ce se poate demonstra că sexualitatea se constituie prin practici sociale, este la fel de adevărat că discursul masculin asupra sexualității este privilegiat. Privilegierea acestuia se cere explicată.

Raționalizarea comportamentelor sexuale de risc

O altă temă identificată în conținutul interviurilor se referă la utilizarea raționalizării ca mecanism defensiv față de tensiunile dintre comportamentele sexuale de risc și

consecințele potențial negative ale acestor practici. Majoritatea bărbaților invocă rațiuni medicale, sociale, economice și psihologice de justificare rațională a atitudinii lor față de metodele de planificare familială și de protecție împotriva bolilor cu transmitere sexuală. Unii dintre participanți apelează mai curând la negarea defensivă, alții adoptă filosofia „ruletei rusești”: *„Totul înseamnă risc în viață. Risc oricând să îmi pierd serviciului sau să mă îmbolnăvesc. Îmi asum un risc și când ies din casă. De ce nu mi-aș asuma riscuri și într-o relație sexuală? Un risc în plus sau în minus nu mai contează. Trebuie să ai curajul să-ți asumi riscuri; riscurile pot fi plăcute și provocatoare”*; sau: *„Uneori mai trebuie să uiți de reguli, de ce e permis și ce nu e permis să faci, cel puțin în dormitor!”*.

Constrângeri diferite acționează la nivel cognitiv și atitudinal ca obstacole în promovarea unor practici sexuale preventive. Ca un prim obstacol apare „cultura contracepției naturale”, moștenire lăsată de politica pronatalistă dusă de regimul Ceaușescu. Pe lângă consecințele dramatice ale lipsei de acces la metodele de planificare familială, regimul comunist apela la orice mijloc de a descuraja atât inițiativa și responsabilitatea individuală, cât și comunicarea socială, factori cheie ai unui comportament sexual matur și responsabil. Tradiția a ceea ce Holland și colab. (1994) numesc „valoarea spontaneității” în actul sexual, obstrucționează folosirea prezervativului. S-a identificat asocierea preponderentă a prezervativului cu anumite practici sexuale, cum sunt relațiile sexuale ocazionale, accidentale și sporadice. Folosirea prezervativului este percepută de unii dintre participanți ca fiind incompatibilă cu o relație pe termen lung. Prezervativul este conceput ca având sensuri simbolice de: *sex accidental, sex fără investiție emoțională, lipsă de încredere, sex nesperios, sex ilicit, sex ca distracție, ca sport*. În cazul în care

prezervativul este utilizat ca metodă contraceptivă dobândește semnificația de *bărbat lipsit de experiență sexuală, fără un auto-control bun*. O altă constrângere în utilizarea prezervativului este generată de percepția acestuia ca sursă ce interferează cu plăcerea sexuală. *“Prezervativele diminuează plăcerea. E ca și cum ai merge în grădină să miroși florile având o mască pe față”*.

Răspunsurile date de către cei 2500 de bărbați implicați în *Studiul Sănătății Reprodusei din România* (2000) reflectă un nivel scăzut de cunoștințe cu privire la folosirea contraceptivelor moderne, nivel semnificativ mai redus decât cel constatat în rândul femeilor. Cât privește evaluarea eficienței metodelor contraceptive, peste jumătate dintre bărbați (52%) s-au declarat în favoarea metodei *coitus interruptus*, numind-o metodă eficientă și foarte eficientă. În aceste condiții nu este surprinzător faptul că numai 9% dintre cei 2500 de subiecți au raportat folosirea prezervativului.

Deși printre tinerii români se înregistrează un nivel ridicat de cunoștințe despre HIV/SIDA și alte boli cu transmitere sexuală, lipsa comportamentelor preventive sau negarea riscului au fost puse în evidență de un alt studiu. Potrivit *Studiului Narațiunilor Tinerilor Români* (1999), majoritatea tinerilor (75% din populația feminină și 69% din cea masculină) socotesc că propriul risc de a contracta HIV/SIDA se situează sub medie. Numărul de parteneri sexuali avuți nu se corelează cu percepția riscului de contaminare. De exemplu, numai 10% dintre tineri cu patru sau mai multe partenere sexuale de-a lungul vieții cred că își asumă riscul de infecție cu virusul HIV. Una dintre preocupările autorităților responsabile de sănătatea publică o reprezintă creșterea după 1989 a numărului de cazuri de persoane adulte infectate pe cale sexuală cu virusul HIV. Nu este de omis nici faptul că România

a cunoscut o creștere alarmantă și a altor cazuri de boli cu transmitere sexuală, mai ales a sifilisului. În conformitate cu Holscher (citată în *Studiul Narațiunilor Tinerilor Români*, 1999) „*tinerii români se joacă cu sănătatea lor sexuală. Mulți tineri sunt activi sexual și au mai multe parteneri, cunosc lucruri despre HIV/SIDA, dar nu se protejează încă împotriva bolilor cu transmitere sexuală și a sarcinilor nedorite*”.

Considerații finale

Deciziile referitoare la viața sexuală și a comportamentului de reproducere se numără printre cele mai intime decizii luate de un bărbat sau o femeie. Cu toate acestea, sexualitatea nu se reduce la procese psihologice și comportamentale individuale. Convingerile, motivațiile și comportamentele sexuale încorporează dimensiunile sociale și culturale ale unei comunități, inegalitățile de gen, relațiile de putere și dominare. Analiza celor 50 de interviuri cu bărbați având diverse caracteristici socio-demografice a pus în evidență cogniții, atitudini și comportamente sexuale modelate de experiențe individuale dar și de „contextul românesc”.

Sexualitatea masculină este percepută de cei intervievați ca o dimensiune umană heterogenă. Respondenții au atribuit semnificații diferite, uneori contradictorii, sexualității masculine. Actul sexual este perceput ca fiind posibila expresie a iubirii, a unei atracții fizice detașate de orice implicare emoțională, a nevoii de experimentare, dar și a unei nevoi fiziologice. Construcțiile cognitive distincte privind sexualitatea justifică practici sexuale masculine eclectice. Discrepanța dintre sensurile atribuite sexualității masculine nu este percepută ca fiind problematică și generatoare de tensiuni. Posibilele conflicte dintre expresiile diferite ale sexualității masculine sunt rezolvate prin integrarea implicită și explicită

a acestora în ceea ce este conturat de participanți drept comportament normal și natural la bărbați. Convingerea asupra diferențelor „naturale” dintre sexualitatea masculină și cea feminină induce motivații și justificări ale unor practici sexuale diferite. Bărbații neagă riscul pe care l-ar putea implica aceste practici sexuale asupra sănătății, interpunând o distanță psihică confortabilă între propriul comportament și posibilele lui consecințe negative. Comportamentul sexual preventiv presupune comunicare și negociere între parteneri, deci poziții de egalitate între bărbați și femei, fenomen încă prea puțin caracteristic pentru spațiul privat și public în România.

Întrucât discursul este parte componentă a lumii materiale, afirmațiile bărbaților despre sexualitate și relațiile de gen nu pot fi considerate ca simple elemente ale unui proces conversațional, ci ca elemente cognitive, atitudinale și comportamentale relevante pentru ideologia masculină, care are atât origini cât și consecințe materiale (Băban, 2000d). Cu alte cuvinte, funcțiile discursului participanților la studiu nu pot fi înțelese adecvat decât în contextul constrângerilor și alternativelor concrete cu care se confruntă bărbații în societatea românească. Convingerile participanților despre sexualitate nu sunt simple opțiuni personale exprimate în cadrul interviurilor. Reprezentările mentale, atitudinile și comportamentele individuale sunt expresia modului în care acestea sunt construite social în contexte cotidiene, prin discuțiile dintre membrii familiei, în conversațiile interpersonale avute la școală sau la locul de muncă, prin situațiile de imitare a unor modele, în contacte cu profesioniștii din diverse domenii, prin expunerea la mesajele transmise de mass-media. Bărbații își construiesc convingerile, atitudinile și opiniile despre lume într-un context social (Băban, 2002b).

Potrivit opiniei lui Watson (1998) principala caracteristică a relațiilor de gen în Europa Centrală și de Est este reafirmarea ideologiei masculine. Tranziția acestor țări de la comunism la capitalismul liberal oferă bărbaților ocazia de a contura o distanță socială tot mai marcantă între reprezentanții sexului masculin și cel feminin. Convingerile referitoare la ceea ce înseamnă bărbații „normali” și femeile „normale” acționează în direcția menținerii identităților feminine sau masculine tradiționale. Doar în măsura în care bărbații și femeile învață să pună sub semnul întrebării și să disloce discursul tradițional despre rolurile de gen, ca justificare ideologică pentru unele comportamente în cuplu, partenerii pot să aspire la relații mai autentice și mai sănătoase.

Bibliografie

- BĂBAN, A., România, în H.P. David (Ed.), *From Abortion to Contraception*, Greenwood Press, Westport, 1999, pp. 191-222
- BĂBAN, A., *Women's Sexuality and Reproductive Behavior in Post-Ceaușescu Romania*, în S. Gal, G. Kligman (Eds.), *Reproducing Genders*, Princeton University Press, Princeton, 2000a, pp. 225-255
- BĂBAN, A., „Tendențe noi în cercetarea psihologică: metodologia calitativă”, în *Cogniție, Creier, Comportament*, N. 3, 2000b, pp. 223-224
- BĂBAN, A., „Strategii și metode de cercetare calitativă: interviul și observația”, în *Cogniție, Creier, Comportament*, N. 4, 2000c, pp. 317-327
- BĂBAN, A., „A psychological approach of men and masculinity”, în *Studia Universitatis*, 1, 2000d, pp. 1-21
- BĂBAN, A., „Strategii și metode de cercetare calitativă: analiza de discurs, provocare postmodernă pentru psihologie”, în *Cogniție, Creier, Comportament*, N. 4, 2001, pp. 351-370
- BĂBAN, A., *Metodologia cercetării calitative*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002a
- BĂBAN, A., *Construcția socială a feminității și masculinității; exemple de practici instituționale și individuale în România*, în Cosma G., Vincze E., Pecican O. (Eds.), *Prezențe feminine; studii despre femei în România*, Editura Fundația Desire, Cluj-Napoca, 2002b, pp. 43-76
- BĂBAN, A., David, H.P., *Voices of Romanian Women*, Transnational Family Research Institute, Bethesda, 1994
- BĂBAN, A., David, H.P., *Perceptions of Sexuality, Reproductive Behavior and Partner Relations during*

- Ceaușescu Era, în S. Zeidenstein, K. Moore (Eds.), *Learning About Sexuality: A Practical Beginning*, The Population Council, New York, 1996, pp. 19-23
- BĂBAN A., David, H.P., *The Impact of Body Politics on Women's Bodies*, în M. Feischmidt, E. Magyari-Vincze, V. Zentai (Eds.), *Women and Men in East European Transition*, Editura Fundației pentru Studii Europene, Cluj-Napoca, 1997, pp. 156-170
- BRITTAN, A., *Masculinity and Power*, Basil Blackwell, Oxford, 1989
- BOYLE, M., McEnvoy, J., „Putting in Its Social Context: Northern Irish Women's Experiences of Abortion in England”, în *Health*, N. 2, 1998, pp. 283-304
- BROD, H., *Theorizing Masculinities*, Sage, Thousand Oaks, 1994
- BRUCHER, M., „National Action Plan and Strategic Direction for Gender Equality”, în *Status of Women in Romania 1997-1999*, UNDP, Bucharest, 1999
- CONNELL, R.W., *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*, Polity Press, Cambridge, 1987
- CONNELL, R.W., *Masculinities*, Polity Press, Cambridge, 1995
- DAVID, H.P., „Romania Ends Compulsory Childbearing”, în *Population Today*, N. 18 (3), 1990, pp. 4-10
- DAVID, H.P., „Abortion in Europe: 1920-1991. A Public Health Perspective”, în *Studies in Family Planning*, N. 23, 1992, pp. 1-22
- DAVID, H.P., „Abortion Legislation in Europe”, în *Entre Nous*, N. 25, 1994, p. 13

- DAVID, H.P., Băban, A., „Women's Health and Reproductive Rights: Romanian Experience”, în *Patient Education and Counselling*, N. 28, 1996, pp. 235-245
- EDLEY, N., Wetherell, M., *Men in Perspective: Practice, Power and Identity*, Prentice Hall, London, 1995
- FOUCAULT, M., *The History of Sexuality*, vol. I, Pantheon, New York, 1978
- GILBERG, T., *Rural Transformation in Romania*, în I. Volgyes (Ed.), *The Peasantry of Eastern Europe*, Pergamon, New York, 1979
- HOLLAND, J., Ramazanoglu, C., Sharpe, S., Thomson, R., “Power and Desire: The Embodiment of Female Sexuality”, în *Feminist Review*, N. 46, 1994, pp. 21-38
- HOLLWAY, W., *Subjectivity and Methods in Psychology*, Sage, London, 1989
- HOWARD, J., Hollander, J., *Gendered Situations, Gendered Selves*, Sage, Thousand Oaks, 1997
- JOHNSON, R., Horga, M., Andronache, M., „Contraception and Abortion in Romania”, în *The Lancet*, N. 341, 1993, pp. 875-878
- JOHNSON, R., Horga, M., Andronache, M., „Women's Perspective on Abortion in Romania”, în *Social Science and Medicine*, N. 42, 1996, pp. 521-530
- KIMMEL, M., *Changing Men: New Directions in Research on Men and Masculinity*, Sage, Newbury Park, 1987
- KIMMEL, M., *The Gendered Society*, Oxford University Press, New York, 2000
- KLIGMAN, G., *The Wedding of the Dead*, University of California Press, Berkeley, 1988

- KLIGMAN, G., *Women and Reproductive Legislation in Romania: Implications for the Transitions*, în G. Breslauer (Ed.), *Dilemmas of Transition in the Soviet Union and Eastern Europe*, University of California Press, Berkeley, 1991, pp. 141-166
- KLIGMAN, G., „The Politics of Reproduction in Ceaușescu’s Romania: A Case Study in Political Culture”, în *East European Politics and Society and Societies*, N. 6, 1992, pp. 364-418
- KLIGMAN, G., *Political Demography: The Banning of Abortion in Ceaușescu’s Romania*, în F.D. Ginsburg, R. Rapp (Eds.), *Conceiving the New World Order: The Global Politics of Reproduction*, University of California Press, Berkeley, 1995, pp. 234-255
- KLIGMAN, G., *The Politics of Duplicity*, University of California Press, Berkeley, 1998
- MORGAN, D.J., *Discovering Men*, Routledge, London, 1992
- PARKER, I., *Discourse Dynamics: Critical Analysis for Social and Individual Psychology*, Routledge, London, 1992
- PLECK, J.H., *The Myth of Masculinity*, MIT Press, Cambridge, 1981
- PLECK, J.H., Sonenstein, F., Leighton, C.K., „Masculinity Ideology: Its Impact on Adolescent Males’ Heterosexual Relationships”, în *Journal of Social Issues*, vol. 49, N. 3, 1993, pp. 11-29
- Romania/ Reproductive Health Survey*, Bucharest and C.D.C. Atlanta, 1994
- Romania/ Reproductive Health Survey*, Bucharest and C.D.C. Atlanta, 1996
- Romania/ Youth Narratives Survey*, Bucharest, 1999

- Romania/ Reproductive Health Survey*, Bucharest and C.D.C. Atlanta, 2000
- România/Barometru de Gen*, Bucharest, 2000
- SEIDLER, V.J., *Rediscovering Masculinity*, Routledge, London, 1989
- SEIDLER, V.J., *Recreating Sexual Politics: Men, Feminism and Politics*, Routledge, London, 1991
- SEIDLER, V.J., *Men, Sex and Relationships: Writings from Achilles Heel*, Routledge, London, 1992
- SEIDLER, V.J., *Unreasonable Men: Masculinity and Social Theory*, Routledge, London, 1994
- SMITH, J.A., „Semi-Structured Interviewing and Qualitative Data Analysis”, în J.A. SMITH, R. Harre (Eds.), *Rethinking Methods in Psychology*, Sage, London, 1995
- SMITH, J.A., „Beyond the Divide between Cognition and Discourse: Using Interpretative Phenomenological Analysis in Health Psychology”, în *Psychology and Health*, N. 11, 1996, pp. 267-271
- STRAUSS, A., Corbin, J., *Basic of Qualitative Research*, Sage, London, 1990
- TOLSON, A., *The Limits of Masculinity*, Tavistock, London, 1977
- VERDERY, K., „From Parent-State to Family Patriarchs”, în *East European Politics and Society and Societies*, N. 2, 1994, pp. 225-255
- WATSON, P., *The Rise of Masculinism in Eastern Europe*, în M. Threlfall (Ed.), *Mapping the Women's Movement*, London, 1998
- WETHERELL, M., Edley, N., „Negotiating Hegemonic Masculinity: Imaginary Positions and Psycho-Discursive

Practices", în *Feminism & Psychology*, Vol. 9, N. 3, 1999, pp. 335-356

WOOLLETT, A., Marshall, H., *Discourses of Pregnancy and Childbirth*, în L. Yardley (Ed.), *Material Discourses of Health and Illness*, Routledge, London, 1997

YARDLEY, L., *Material Discourses of Health and Illness*, Routledge, London, 1997

II. Centre de studii de gen în universități din Romania

STUDIILE DE GEN LA ȘCOALA NAȚIONALĂ DE ȘTIINȚE POLITICE ȘI ADMINISTRATIVE

LILIANA POPESCU

Preocupările pentru studiile de gen la Școala Națională de Studii Politice și Administrative datează de pe la mijlocul deceniului nouă, dar anul de înființare al unui program instituționalizat a fost 1998, sub titulatura de *Masterat de Studii de Gen*. A fost primul program de acest tip din România și singurul până la jumătatea anului 2002. Începând cu anul universitar 2001–2002, masteratul poartă numele de *Masterat de Gen și Politici Publice*. Această formulă este mai adecvată profilului Facultății de Științe Politice din cadrul SNSPA, unde își desfășoară activitatea.

Meritul inițiativei înființării Masteratului și al coordonării lui ulterioare aparține doamnei profesor universitar doctor Mihaela Miroiu, care la vremea respectivă era decan al Facultății de Științe Politice și care a reușit să ralieze un număr de oameni interesați să dea contur acestui masterat. În dezvoltarea programului au fost și sunt implicate o serie de cadre didactice cunoscute în țară și în străinătate: Mihaela Miroiu (Filosofie feministă și Teorii politice feministe), Aurora Liiceanu (Psihologia genului), Renate Weber și Roxana Teșiu (Drepturile femeilor), Laura Grünberg (Sociologia genului), Daniela Roventța Frumușani (Gen și mass-media), Liliana

Popescu (Politici de gen), Ștefania Mihăilescu (Istoria feminismului românesc), Doina Olga Ștefanescu (Gen și educație), Otilia Dragomir (Gen, limbaj și putere – Sociolingvistică feministă), Sergiu Vintilă (Gen și globalizare) și Adrian Miroiu (Politici publice și Filosofie politică).

Masteratul poartă acum denumirea de *Gen și Politici Publice* nu doar din motive instituționale ci și pentru că studiile oferite se doresc a fi puse în slujba schimbării politicilor publice din această țară. Acest lucru se și întâmplă, într-o măsură mai mare sau mai mică. De pildă Laura Grünberg, prin poziția ei de președinte al societății AnA, s-a angajat acum un an și a dus la bun sfârșit, un proiect care conține o serie de studii de politici publice (*policy paper*) de gen, relativ la integrarea României în U.E. A identificat un număr de șase cercetători care au lucrat individual la câte o temă specifică, care conținea o perspectivă comparativă. Întregul proiect de cercetare condus de Laura Grünberg se va concretiza într-un volum intitulat *Gen și integrare europeană* și este de presupus că unii dintre parlamentari își vor arunca un ochi pe această lucrare – cel puțin cei care sunt membri ai Comisiei de Integrare Europeană. Partidele politice, membrii acestora, experții parlamentari, organizațiile neguvernamentale interesate de această zonă, vor folosi cele scrise în acest viitor volum. Deci se face ceva în sensul influențării politicilor publice. Proiectul a fost unul complex, care a depășit ambițiile unui proiect de cercetare. A fost organizată și o întâlnire la Palatul Parlamentului, în martie 2002, cu participarea negociatorului șef al României cu Uniunea Europeană, domnul Vasile Pușcaș, cu parlamentari, parlamentare și alte oficialități, reprezentanți ai ONG-urilor, ai mass media, în care au fost ridicate problemele cercetate și prezentate în acele *policy papers*.

Printre studentele Masteratului am avut lidere de organizații neguvernamentale, proeminente în România, cum ar fi doamna Dina Loghin, care a fost inițiatoarea și este președinta organizației *Șanse egale pentru femei* la Iași, sau Irina Barbălată, fondatoarea asociației *Pro-Women*. Aceasta este o altă modalitate de a contribui la schimbări în domeniul politicilor publice – o modalitate indirectă. Cu cât există mai multe lidere avizate, cu atât mai eficace va fi munca lor de conducere a unor asociații cu specific de promovare a drepturilor femeilor și de diminuare a discriminărilor de gen.

În fiecare an Masteratul are în jur de zece studenți. De obicei sunt mai mult studente, dar nu este ceva neobișnuit, când e vorba de aceste studii. Totuși, anul acesta, proporția este de 4 la 6 (bărbați, respectiv femei) și studenții sunt foarte interesați și activi în seminarii. Studentele și studenții lucrează la proiecte de cercetare de-a lungul anului universitar, sub îndrumarea profesorilor. Fiecare profesor își realizează planul propriu de evaluare a studenților și în cadrul acestui plan activitatea studenților presupune și o parte de cercetare, fie în grup, fie individuală.

O serie de cursuri din cadrul Masteratului sunt oferite și anilor terminali de la Facultatea de Științe Politice, dar și altor masteranzi în Politici Publice, Guvernare și Dezvoltare Instituțională, Științe Politice, Relații Internaționale. Din anul 2000, SNSPA oferă posibilitatea de a face cercetare pentru obținerea doctoratului în științe politice. Unii absolvenți de master fac această opțiune și se înrolează în programul de doctorat cu teme de analiză politică de gen. Absolvenții se înscriu ulterior pe orbita unei cariere în zona universitară, a cercetării, în organizații neguvernamentale, instituții guvernamentale și în mass media.

În ceea ce privește dificultățile pe care le întâmpină programul de studii de gen de la SNSPA, aş spune că sesizez o carență în coordonarea cadrelor didactice de la Masterat cu privire la conținutul cursurilor, seminariilor, tematicii. Ne coordonăm prea puțin în ce privește conținutul, metodologia și ceea ce urmărim prin Masterat înspre formarea studenților, respectiv a absolvenților. Cred că este loc de mai multă coerență. E posibil ca aceasta să se datoreze și unei lipse de experiență și faptului că suntem încă la început.

Legat de programul de studii de gen, tot prin contribuția crucială a Mihaelei Miroiu, a fost inițiat un program al Editurii Polirom, *Studii de Gen*, prin care se publică lucrări în domeniu și care are un succes din ce în ce mai mare la publicul cititor. În orice caz, este o victorie faptul că s-a reușit inițierea acestei serii de studii de gen. Aș vrea să menționez un volum din această serie, lansat în vara anului 2002, la care am contribuit mai multe cadre didactice de la SNSPA: *Lexiconul feminist* (editoare Otilia Dragomir și Mihaela Miroiu). Acesta este practic unicul volum de informare fundamentală în domeniul feminismelor, a conceptelor de bază, și care este adresat mării mase a cititorilor români. După cunoștința mea, este primul volum care are această ambiție, de a informa marele public în privința conceptelor fundamentale, a principalelor idei și teorii feministe.

Alături de *Lexiconul Feminist*, cele mai importante colaborări editoriale cu editura Polirom, în cadrul colecției de Studii de Gen, sunt următoarele lucrări:

- *Convenio. Despre natură, femei și morală* (Mihaela Miroiu);
- *Femei, cuvinte și imagini* (Adina Brădeanu, Otilia Dragomir, Daniela Roventă Frumușani);
- *(R)evoluții în sociologia feministă* (Laura Grünberg);
- *Din istoria feminismului românesc* (Ștefania Mihăilescu);

- *Dreptul de a fi femeie* (Renate Weber, Roxana Teșiu);
- *Aspecte de gen ale muncii în satul românesc* (Valentina Marinescu);
- *Patriarhat și emancipare în gândirea politică românească* (ed. Maria Bucur).

În afara acestor volume, toate rezultate ale cercetării în contextul programelor Masteratului, sunt în pregătire alte viitoare publicații pe teme de *Teorie politică feministă, Gen și politici publice, Genul în discursul comunist, Genul în presa scrisă și în audiovizualul românesc, Femei în mediul rural, Femeile din comunitatea rroma, Gen și practici ale bisericilor, Trafic de femei și prostituție voluntară, Femei deținute ș.a.* Rezultatele acestor cercetări sunt în curs de publicare la Editura SNSPA Politeia.

În ceea ce privește activitatea de cercetare, Masteratul are sprijinul Centrului de Dezvoltare Curriculară și Studii de Gen *Filia*, colaborează cu Societatea de Analize Feministe *AnA* și cu revista *AnaLize*, cu Institutul de Studii ale Dezvoltării, cu Grupul Interdisciplinar pentru Studii de Gen de la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj, cu Indiana University (Bloomington, SUA), Manchester University (Marea Britanie).

Închei, răspunzând provocării doamnei Aurora Liiceanu referitoare la faptul că studiile de gen sunt altceva decât studiile feministe. Eu nu văd o diferență de esență între studiile de gen și studiile feministe. Ele diferă doar în sensul că studiile feministe sunt în mod declarat puse în slujba schimbării tipului de relații de gen actuale înspre beneficiul femeilor și, implicit, în beneficiul bărbaților. Deci cred că studiile feministe sunt studii de gen – adică studii extrem de complexe și din multiple perspective ale relațiilor de gen – doar că studiile feministe conțin o componentă de activism, de mobilizare și

conștientizare preponderent a femeilor privind discriminările existente. Da, cred că acesta este elementul pe care îl adaugă feminismul studiilor de gen. Eu am ezitări majore în ce privește exprimarea radicală a feminismului de tipul Andreea Dworkin – Catherine MacKinnon. Dar fundamental, consider că ele vor să facă ceea ce și noi vrem să facem. Deci sunt tolerantă în ceea ce privește multiplicitatea viziunilor care se referă la schimbarea poziției femeilor în societate și a balanțelor de puteri, a modurilor de afirmare a femeilor în societate. Cred că nu există feminism, ci doar feminisme: o familie mare și diversă, în care asemănarea de familie este ideea emancipării femeilor – care, obligatoriu, presupune și emanciparea bărbaților.

STUDIILE DE GEN LA CLUJ

ENIKŐ MAGYARI-VINCZE

1. Idei preliminarie privind instituționalizarea studiilor de gen în România

Conturat într-un context postsocialist, studiile de gen în România sunt rezultatul unor inițiative individuale în diferite discipline, aparținând unor specialiste/ specialiști care au reușit să creeze structuri colective de cercetare și predare, în universități precum cele din București, Cluj și Timișoara. Astfel de inițiative nu au fost precedate și susținute nici de mișcări feministe locale, nici de vreo „comandă” politică centrală sau locală, ele depinzând exclusiv de prestigiul, dăruirea și poziția cadrelor didactice interesate în recunoașterea activității lor și a rezultatelor obținute în acest domeniu. Cu toate acestea, procesul de integrare europeană – căreia România îi este dedicată cel puțin la nivel formal – ar putea fi utilizat drept o sursă autorizată în vederea includerii studiilor de gen în orizontul reformei învățământului.

Acolo unde acest domeniu se instituționalizează în diferite universități din România ca un teritoriu mai mult sau mai puțin autonom, drept parte a unei politici a denumirii avem de a face cu definirea lui prin termenul de „studii de gen”. Totuși, unii dintre cercetătorii/ cercetătoarele implicați/ implicate în aceste programe adoptă în mod explicit perspectiva feministă care structurează demersurile analitice, opțiunile metodologice și abordările critice ale lor. Alte voci preferă să folosească

sintagma de „studii de gen” ca pe un substitut neutru din punct de vedere ideologic sau ca pe un surogat lingvistic, a cărui sonoritate nu produce din start reacții negative. Evident, toate acestea se petrec în contextul „consensului” academic și politic în fond ostil la adresa feminismului, iritat de și ironic față de însuși conceptul de feminism, fiind copleșit de experiențe legate de socialismul demonizat, în particular de eșecurile politicii socialiste privind femeile.

2. Grupul de la Cluj

Grupul Interdisciplinar pentru Studii de Gen a fost creat în cadrul Institutului de Antropologie Culturală la Facultatea de Studii Europene de la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj în anul 2000, cu scopul dezvoltării unor cursuri și programe de predare în acest domeniu. De atunci, Grupul s-a bucurat de suportul financiar al *Higher Education Support Program International* (Programul Internațional de Sprijin pentru Învățământul Superior) și de asistența profesională a două centre de învățământ superior și cercetare din Europa de Vest: *Research Centre for Women's Studies* de la University of Sussex (Centrul de Cercetare pentru Studii despre Femei al Universității din Sussex), din Brighton, Marea Britanie și *Centre for Women's Studies* of the University of Nijmegen (Centrul de Studii despre Femei al Universității din Nijmegen), Olanda. De curând el a devenit membru al *ATHENA European Thematic Network for Women's Studies* (ATHENA – Rețeaua Tematică Europeană pentru Studii despre Femei), coordonată de *Department of Women's Studies* (Catedra de Studii despre Femei) de la Universitatea din Utrecht, Olanda.

Scopul principal al Grupului este acela de a dezvolta în instituția noastră competența de a predă în domeniul studiilor de gen, ceea ce presupune, pe lângă crearea unor cursuri, și o

dezvoltare structurală, precum și o promovare a cadrelor didactice din domeniu. Ne-am început activitatea prin identificarea (și aducerea la zi) a cursurilor de la diferite catedre ale Universității „Babeș-Bolyai” care tratau deja probleme legate de gen. Am continuat prin organizarea unui program la nivel de licență, soldat cu obținerea unui certificat de studii, pe tema „Gen, societate și cultură”. Am ajuns, în acest moment, să propunem la universitatea din Cluj o nouă specializare de masterat cu caracter interdisciplinar. Deoarece suntem o structură academică și administrativă atipică, ne confruntăm cu reticențele și cu inerția unui sistem organizat – atât din punct de vedere profesional, cât și din punct de vedere financiar – în catedre și specializări bine delimitate, precum și cu neajunsurile sistemului de credite transferabile, din cauza căruia studenții noștri din întreaga universitate întâmpină greutăți în recunoașterea creditelor obținute. Cu toate că sunt ferm convinsă că în instituționalizarea studiilor de gen trebuie să se țină seama de principiul integrării și de politica numită mai recent „*gender mainstreaming*”, devin tot mai conștientă de faptul că astfel de programe au nevoie de un statut organizatoric autonom. Căci numai o astfel de poziție oferă posibilitatea controlului asupra resurselor umane, materiale și profesionale, atât de necesar siguranței de azi și de mâine a instituțiilor cu putere. Cu atât mai mult cu cât, într-un sistem care recunoaște exclusiv specializările definite ca atare în așa-zisul „nomenclator de specializări”, existența unor eforturi ca ale noastre (o existență în afara „listei” așadar) nu este garantată instituțional. Mai mult, aceasta face ca studenții și cadrele didactice devotate să se confrunte cu povara dublă de a-și respecta angajamentele în interiorul diferitelor discipline/ specializări/ catedre (ca activitate oficială, să zicem „publică”) și de a-și îndeplini sarcinile legate de studiile de gen (ca

problemă a activității lor neoficiale, „personale”, eventual neretribuite).

Programul intitulat „Gen, societate și cultură” inițiat de grupul nostru în anul academic 2001-2002 introduce în programa de învățământ a Universității „Babeș-Bolyai” o nouă tematică și o nouă abordare: genul și feminismul. El este definit ca un program academic interdisciplinar dezvoltat la răscrucea unor perspective diferite din cadrul științelor socio-umane: antropologie culturală, sociologie, istorie, științe politice, filozofie, comunicare vizuală, psihologie, drept, economie. Studenții care doresc să obțină un Certificat de Studii au posibilitatea și obligația de a alege patru cursuri dintr-o listă care conține următoarea ofertă: Introducere în studii de gen; Condiția femeii în România interbelică și comunistă; Gen, națiune și naționalism; Probleme sociale și politici sociale; Demografie; Gen și comunicare; Psihologia sănătății; Familia și rolurile de gen.

Pe lângă aceste cursuri, activitatea profesorilor și a studenților interesați de domeniu mai este sprijinită și de un alt set de cursuri și suporturi bibliografice aferente, printre care amintim: Regimurile de gen ale instituțiilor; Gen și legislație; Cultura organizatorică și relațiile de gen; Femeile în Evul Mediu românesc; Feminism și multiculturalism; Limbaj, corp și limbaj corporal; Inegalități sociale și regimuri de bunăstare; Comportamentul demografic dintr-o perspectivă de gen; Antropologie și feminism; Gen și relații internaționale; Gen și sănătate; Mișcările de femei în România interbelică; Violență genizată; Sexualitate și gen în politicile identitare; Reprezentările vizuale ale genului și puterea. În anul universitar 2002-2003 membrii grupului lucrează în echipe mici, dezvoltând următoarele cursuri interdisciplinare: Teoriile feministe ale sexului și genului; Gen, familie și sănătate;

Comunicând genul; Istorii genizate; Genul în organizații; Genizarea politicului. Unele dintre acestea vor fi oferite în cadrul noului program de masterat.

Membrii grupului sunt: Adriana Băban (conferențiar în psihologie), Cristian Branea (bursier Civic Education Proiect la Universitatea „Babeș-Bolyai”), Aurel Codoban (profesor de filozofie), Gizela Cosma (lector doctor în istorie), Enikő Demény (membră a Institutului de Antropologie Culturală, doctorandă), Mihaela Frunză (asistent universitar, filozofie), Petru Iluț (profesor de sociologie), Csilla Könczei (lector, antropologie culturală), Mihaela Miroiu (profesor de filozofie la Școala Națională de Științe Politice și Administrative, București, profesor invitat la Cluj), Cornelia Mureșan (conferențiar în sociologie), Enikő Magyari-Vincze (conferențiar în antropologie culturală, director al Grupului), Ovidiu Pecican (conferențiar în istorie), Elena Porumb (conferențiar în științe economice), Livia Popescu (conferențiar în sociologie), Marcela Rad (asistent universitar în drept), Mária Roth (conferențiar în psihologie) și Olivia Todorean (lector în științe politice).

3. Observații finale asupra rolului feminismului academic în România

Opiniile de mai jos nu reflectă neapărat convingerile grupului în integralitatea sa, nici pe acelea ale unora dintre membrii săi. Ele definesc însă modul meu personal de a privi și de a preda feminismul academic, într-o țară post-socialistă cum este aceea în care trăim.

Vorbind despre rolurile feminismului, ar trebui să începem prin a observa că acolo unde a câștigat și câștigă teren și recunoaștere, el a adus și aduce o contribuție crucială la impunerea unui mod interdisciplinar, multicultural, critic și

responsabil de analiză științifică, precum și că mediul academic românesc are nevoie de o asemenea abordare. În plus, pentru că în societatea noastră se pot observa semne grave ale inegalității între sexe și ale discriminării, de care trebuie să se țină cont în abordarea oricărei probleme sociale, a venit vremea să ne concentrăm asupra ordinii sociale din trecut și asupra schimbărilor post-socialiste din punctul de vedere al femeilor, cât și din perspectiva relațiilor dinamice dintre femei și bărbați, structurate ca relații de putere. Mai mult, deoarece societate noastră se confruntă încă, pe de o parte, cu ostilități latente înrădăcinate în politica relațiilor româno-ungare, și, pe de altă parte, cu rasismul și (auto)izolarea legate de problemele romilor, ar trebui să se acorde o mai mare importanță cercetării feministe, aceasta fiind, prin excelență, o abordare critică a recrudescenței naționalismului și a politicilor etnice identitare de tip esențialist, precum și a inegalităților sociale rezultate din suprapunerea ierarhiilor etnice și de gen. Și în cele din urmă, dar nu în ultimul rând, dacă privim cu seriozitate integrarea României în Uniunea Europeană, trebuie să ne referim și la politica sa privitoare la luarea în considerare a genului ca aspect central al tuturor domeniilor vieții, inclusiv al învățământului (superior).

În aceste condiții, este indispensabil ca feminismul academic să se concentreze asupra producerii de cunoștințe empirice despre condiția femeilor și despre relațiile de gen, folosind diverse metode de analiză socială și culturală. El trebuie să contribuie la dezvoltarea instrumentelor teoretice necesare pentru a înțelege realitățile pre-socialiste, socialiste și post-socialiste din perspectiva construirii diferențelor și inegalităților de gen. Mai mult, ar trebui să se implice în dezbaterile interdisciplinare și în cooperarea dintre științele

sociale aflate și ele în reconstituire, pentru a înțelege complexitatea realităților contemporane, dovedind în același timp utilitatea concretă a lucrului în echipă într-un cadru interdisciplinar. În plus, este nevoie să ducă o luptă consecventă pentru câștigarea legitimității științifice și politice într-un mediu fundamental ostil feminismului și care, în cel mai bun caz, consideră că – după perioada socialistă – nu mai există nici o problemă socială care trebuie să fie abordată din acest punct de vedere. Nu putem încheia lista trăsăturilor și rolurilor feminismului academic fără a accentua capacitatea sa de a crea legături între femeile din mediul academic și cele care activează în organizații non-guvernamentale, partide politice și structuri guvernamentale, cu scopul de a face cunoscută și de a îmbunătăți condiția femeilor și a relațiilor de gen în România post-socialistă.

Într-un final trebuie să adaug că, fără a se combina cu feminismul, discursul de gen aduce doar o contribuție limitată la toată această activitate și nu are capacitatea – nici cea analitică și nici cea critică – de a dezvolta o reflecție critică asupra paternalismului statului socialist, nici asupra restaurării patriarhatului inherent în politica naționalistă și/sau liberală post-socialistă. Această ineficiență a discursului de gen devine evidentă dacă privim opțiunile unora dintre cercetători și profesori universitari de a practica și instituționaliza studiile de gen ca „simple” inovații științifice care aduc subiecte noi de cercetare în mai multe domenii. Acești specialiști nu–și asumă alegerea politică de a rezista față de și de a lupta împotriva diverselor forme de discriminare și sisteme de opresiune responsabile pentru plasarea femeilor în poziții sociale și economice dezavantajate. Ei nu optează pentru feminism ca discurs și practică menite să conducă la construirea unei noi identități politice pentru femei, care – după cum

afirmă Susan Gal (1997) – trebuie să fie diferită și de muncitoarea eroină și de mama eroină comunistă, și de făptura naturalizată și sexualizată a societății civile, dar și de mama sacră și inertă din gândirea naționalistă. În consecință, cu sau fără voia lor, ei reproduc toate frustrările și reținerile provocate de discuțiile despre problemele femeilor și egalitatea dintre sexe și nu fac nimic pentru a schimba atitudinea publică în privința paternalismului, patriarhatului și sexismului, nici în sistemul academic, și nici în cel social sau politic în care acestea se situează.

La sfârșitul intervenției mele doresc să-mi asum responsabilitatea de a-mi exprima convingerea conform căreia nici o schimbare reală (post-socialistă) nu poate fi concepută fără a recunoaște relevanța vocilor feministe în sfera publică, inclusiv în mediul academic. Dacă doriți, aceasta se datorează exact potențialului feminismului de a servi nu „numai” intereselor femeilor plasate în poziții de subordonare, dar și de a evidenția mecanismele puterii opresive de orice fel și de a întări statutul cetățeanului ca subiect autonom și responsabil în toate domeniile vieții sociale.

ROLUL CURSURILOR UNIVERSITARE CU TEMATICĂ FEMINISTĂ

MĂDĂLINA NICOLAESCU

Integrare sau autonomie?

Ultimele numere ale revistei *Women's News* editată de WISE (Women's International Studies Europe) laudă realizările mai multor centre de studii feministe. Unul dintre cele mai răsunătoare succese par să-l fi reputat centrele de studii feministe din Finlanda (fiind vorba de o țară nordică, nici nu ne mirăm). Raportul de evaluare favorabil efectuat de o societate internațională de renume conchide cu precizarea că aceste centre ori primesc finanțarea adecvată pentru a dobândi un statut autonom în cadrul universității, ori nu pot decât să regrezeze.¹ Țelul pe care predarea cursurilor de gen trebuie să și-l propună pare să fie dobândirea autonomiei financiare și administrative, ea reprezentând apogeul procesului de dezvoltare didactică și științifică a studiilor feministe.

În numărul precedent al aceleiași reviste aflăm că în Norvegia s-a creat deja o asociație a centrelor de studii feministe.² Una dintre activitățile de pe agenda acestei nou

¹ Maria Pemberton, „Focus on Women's Studies, Well Established in Finland”, *Women's News*, WISE, Utrecht, 2002, vol.12, no. 2, 10.

² Tobe Levin, „News From Norway”, *Women's News*, WISE, Utrecht, 2002, vol 12, no. 1, 8.

înființate organizații este lupta pentru sprijinirea centrelor de cercetare feministă și pentru contracararea atacurilor recente împotriva studiilor de gen. Feministele din Norvegia (țară cu renume în domeniul egalității dintre genuri) sunt în alertă. Mobilizarea lor este determinată și de situația internațională nefavorabilă, se spune în articol, multe centre de studii feministe fiind desființate, iar un număr mare fiind amenințat cu închiderea.

În acest context mi se pare interesantă insistența, la o recentă conferință de la Viena, asupra temei *gender mainstreaming* (introducerea în toate domeniile a unei perspective de gen). Cursurile ce diseminează problema feministă de-a lungul întregului spectru al disciplinelor academice sunt nu numai o necesitate, dar se constituie și într-o acțiune defensivă în fața unor atacuri sau restricții impuse de ideologii și mișcări politice conservatoare.

Care sunt pozițiile adoptate la noi? În general se pledează în favoarea autonomizării studiilor feministe în cadrul unui centru separat. Enikő Magyari Vincze susține că numai un astfel de cadru instituțional poate să asigure independența programelor cu tematică feministă, poate crea un spațiu de dialog între diferitele abordări feministe și poate imprima cercetării un puternic caracter interdisciplinar.³ Enikő Magyari Vincze stabilește de fapt și o linie ascendentă a evoluției studiilor de gen – de la etapa integrării lor în diferite domenii de studiu, la cea superioară a autonomizării, culminând cu etapa revoluționară, a transformării profunde a studiilor academice ce au asimilat valorile feministe. Mihaela Miroiu

³ Enikő Magyari Vincze, *Talking Feminist Institutions: Interviews with Leading European Scholars*, Editura Fundației Desire, Cluj, 2002, pp. 42-45.

împărtășește și ea această poziție, susținând la o conferință recentă pe această temă că autonomizarea studiilor feministe și coagularea lor în centre constituie condiția pentru lansarea de proiecte de anvergură, cum ar fi *Lexiconul feminist*, publicat anul acesta. Aceste centre se pot bucura de un succes deosebit dacă sunt conduse și sprijinite de personalități feminine puternice, care să le confere o recunoaștere publică și să le faciliteze obținerea de surse de finanțare.

Atât Vincze cât și Miroiu discută și riscurile pe care le presupune centralizarea studiilor de gen, și anume ghetoizarea lor.

Ghetoizarea și marginalizarea studiilor feministe sunt pericolele semnalate și de Malgorzata Fuszara în analiza pe care o întreprinde asupra centrelor de studii feministe din Polonia.⁴ Fuszara deplânge faptul că un număr foarte mare de studenți nu sunt expuși la problematica de gen, cursurilor din cadrul centrului fiindu-le deseori acordată o importanță minoră, de relevanță restrânsă în cadrul universităților. Din aceste considerente, feministele poloneze s-au decis pentru adoptarea ambelor alternative, atât pentru autonomizarea cursurilor în centre feministe, cât și pentru integrarea perspectivei de gen în diferitele discipline universitare.

Experiența mea în domeniul predării de cursuri feministe demonstrează că nu este oportun să neglijăm strategia integrării cursurilor cu profil feminist sau să le diminuăm importanța așezându-le pe o treaptă evolutivă inferioară. Trebuie să recunoaștem, împreună cu Vincze și Fuszara, că izolarea

⁴ Malgorzata Fuszara, „Postgraduate Programmes in Gender Studies: An Example of Good Practice in Poland”, în Laura Grünberg (coord.) *Good Practice in Promoting Gender Equality in Higher Education in Central and Eastern Europe*, CEPES UNESCO, București, 2001, pp. 95-97.

studiilor cu tematică de gen predate în cadrul diferitelor facultăți, dependența mai mare sau mai mică a acestor cursuri de politica educațională a facultăților, adesea ostilă perspectivelor feministe, pot dilua spiritul critic și poziția radicală a acestor cursuri. Dar în același timp trebuie să subliniem forța subversivă pe care o pot avea, în special atunci când ele chestionează înseși principiile și tezele canonice care stau la baza disciplinelor în cadrul cărora sunt incluse.

Un al doilea argument în favoarea cursurilor integrate este faptul că ele înlesnesc ceea ce a devenit un deziderat în politicile Uniunii Europene, și anume *gender mainstreaming*. În sfârșit, dar nu în ultimul rând, trebuie subliniat impactul social foarte mare pe care-l pot avea aceste cursuri, fie el și într-o formă diluată. Cursurile feministe predate în universitate se adresează viitorilor profesori de școală, viitorilor formatori responsabili de constituirea de noi identități socio-culturale și de gen. Sensibilizarea acestor viitori formatori la problematica de gen poate reprezenta o strategie de contracarare a ideologiilor sexiste promovate de manualele școlare și de modelele tradiționale patriarhale cu care se operează încă în procesul didactic.

Istoria cursurilor feministe la Catedra de limbă și literatură engleză a Universității din București

Imboldul de a introduce perspective feministe în predarea literaturii engleze mi l-au dat cărțile de teorie feministă și poststructuralistă descoperite la biblioteca Consiliului Britanic. Astfel, introducerea de abordări feministe în cursurile de Renaștere engleză a avut loc încă din anii '88-'89. Cursuri de teorie feministă propriu-zisă am ținut abia în 1994, după revenirea mea de la studiile de doctorat din SUA. Am putea deci conchide că introducerea feminismului s-a bazat pe un

„import” cultural. Strict științific vorbind însă, în anii '80 eu nu am făcut altceva decât să mă pun la punct cu bibliografia în domeniu și să încerc să depășesc modelele critice învechite încetățenite în predarea lui Shakespeare. Sunt convinsă că într-un mare număr de discipline umaniste includerea de perspective feministe reprezintă o necesitate dictată de rigori în primul rând științifice. A le ignora înseamnă deseori cantonarea într-un model științific vetust.

Metoda adoptată în primele cursuri de teorie feministă a fost una de „insinuare”, de introducere mascată a teoriilor feministe sub denumirea mai largă de critică poststructuralistă și postmodernă. Succesul printre studenți a fost neașteptat de mare, aceștia determinându-mă să înființez *Centrul de Studii Feministe – Gender*.⁵ Au urmat o serie de cursuri axate pe problema distincției dintre gen și sex și pe construirea corporalității feminine. La ora actuală, în cadrul catedrei de engleză s-a constituit o micro-echipă ce oferă cursuri cu orientare feministă într-o varietate de domenii, începând cu cel al criticii literare și terminând cu analiza de discurs și lingvistica aplicată.

La nivel de masterat țin în prezent două cursuri: unul în cadrul programului de Studii Americane, intitulat *Feminisms*,

⁵ Am constatat cu regret că, în prezentarea făcută de Mihaela Miroiu cu privire la istoricul studiilor feministe românești, centrul *Gender* este citat în mod trunchiat, omițându-se definiția de centru de studii feministe, precum și că prima carte de studii feministe pe teme românești publicată la noi de către acest centru (Mădălina Nicolaescu coordonator, *Cine suntem noi : Despre identitatea femeilor din România modernă*, Ed. Anima, București, 1996) nu e menționată. Vezi Mihaela Miroiu, „And–And Strategy: A Romanian Experience”, în Laura Grünberg (coord.) *Good Practice in Promoting Gender Equality in Higher Education in Central and Eastern Europe* CEPES UNESCO, București, 2001, p. 122.

și un al doilea, *Gender, Representation and Globalization*, organizat în cadrul programului de Studii Britanice.

Cursul oferit în cadrul masteratului de Studii Americane își propune o trecere în revistă a principalelor teorii feministe ce s-au dezvoltat în ultima perioadă în spațiul american. Spectrul abordărilor feministe punctate este larg – se pornește de la aspecte juridice și sociale, cum ar fi drepturile femeilor și încălcarea acestora, se continuă cu dezbaterile dihotomiei dintre spațiul privat și cel public și efectele acestei opoziții asupra construcției identității feminine. Sloganul feminist al anilor '70, *the personal is the political* este discutat dintr-o perspectivă postmodernă, comparând orientările feministe liberale cu cele social-democrate.

Cursul își propune să demonstreze dinamica contestărilor din interiorul mișcării feministe, a diferențierilor și redefinirilor de poziții politice și teoretice. Obiectivul urmărit este de a sensibiliza studenții la complexitatea acestor teorii, combătând tendințele totalizante și reduționiste în interpretarea gândirii feministe. Ca atare, se investighează modul în care al treilea val al mișcării feministe a deconstruit pozițiile precedente, precum și campania anti-esențialistă din anii '90. Cursul introduce abordări feministe postmoderne, foucauldiane și psihanalitice pentru a rediscuta modul în care sunt concepute construirea identității feminine, corporalitatea feminină, precum și diferența între gen și sex.

Intersecția dintre gen, rasă, etnicitate și orientare sexuală, esențială pentru teoriile feministe americane, ocupă un loc central în curs și este investigată pe bază de texte teoretice și literare.

Ultimele secțiuni ale cursului sunt dedicate analizelor de text vizând cultura de masă – film, televiziune, reviste. Încurajez analiza contrastivă între texte americane și române,

analiză ce trebuie efectuată și în elaborarea lucrării finale pentru acest curs.

Caracterul interdisciplinar inherent al acestui curs este potențat în cursul realizat în cadrul masteratului de Studii Britanice, *Gender, Representation and Globalization*. Acesta își propune să realizeze conjuncția dintre a) teorii poststructuraliste privind construcția identității de gen (feminine și masculine), b) teorii și analize ale reprezentărilor de gen în mass media și c) fenomenul de globalizare culturală.

Cursul prezintă un grad sporit de dificultate datorită negocierii dintre diferitele perspective disciplinare și presupune asimilarea prealabilă a teoriilor postmoderne și poststructuraliste. În același timp, el își propune dezvoltarea unor instrumente sofisticate de analiză, desigur din perspectivă feministă, a fenomenelor și textelor culturale actuale.

După o sinteză a principalelor concepte ce stau la baza investigării ideii de reprezentare și a identității de gen, sunt discutate aspecte ale construcției corporalității feminine și masculine în cultura de consum. Accentul cade pe reclame, modă și seriale de televiziune. Discuția culturii de consum reprezintă un capitol separat al cursului, ea realizând în același timp trecerea la investigarea fenomenului de globalizare.

În mare, obiectivul pe care mi-l propun este de a investiga impactul globalizării asupra normelor și asupra mecanismelor ce guvernează construcțiile identitare. În același timp consider necesară elucidarea relației dintre conceptele de globalizare și imperialism cultural și dintre globalizare și *mcdonald*-izare.

Discuțiile pornesc de la întrebări de largă respirație, ca de exemplu, cum se constituie noi identități în interacțiunea dintre globalul omogenizant și localul eterogen, cel de al doilea constituindu-se adeseori ca o reacție de apărare față de „invazia” globalului? Care sunt pozițiile diferențiate pe care

le ocupă femeile în această interacțiune? Ce factori determină poziționarea lor în zona de influență a globalului: speranța unei mobilități sociale? Mass media? Locul de muncă la o firmă transnațională? De ce se orientează unele femei spre tradițiile locale? Să fie oare teama de mutațiile pe care le produce globalizarea? Nivelul sau tipul de educație de care dispun? Zona geografică în care se află? Studenții sunt încurajați să întreprindă analize contrastive, să stabilească asocieri și comparații între fenomenele socio-culturale britanice studiate și experiențele cotidiene autohtone.

Un „import” cultural?

Cursurile de feminism introduse la Catedra de engleză au fost calificate ca o modalitate de diseminare a unor cunoștințe de „import”.⁶ Bune și acestea în lipsă de altceva, dar, susține Mihaela Miroiu, la conferința pe tematica predării studiilor de gen, „putem să ne împodobim cu penele altora, dar nu putem zbura cu ele”.⁷ Sunt necesare teorii feministe românești, creații locale.

S-ar putea ca aceasta să fie într-adevăr o deficiență majoră a cursurilor feministe „integrate”, care sunt restricționate de disciplinele în cadrul cărora funcționează. Operând ca o parte componentă a unor masterate de studii americane și britanice, cursurile descrise în acest articol, de exemplu, nu au cum să nu se axeze pe teorii „străine”, acestea reprezentând de fapt obiectul lor.

Am fi îndreptățiți să le expediem ca lipsite de relevanță pentru situația din România, dacă aceste cursuri nu ar face

⁶ Miroiu 2001, p. 122.

⁷ Mihaela Miroiu, „Politici de gen în învățământul superior în Europa Centrală și de Est: de ce și cum”, lucrare prezentată la conferința *Dimensiunea de gen a reformelor în educație. Contexte europene, realități regionale*, București, 28 octombrie 2002.

decât să reproducă cunoștințe fabricate în Vest, iar feministele care le organizează nu s-ar plasa decât pe poziții de perpetui epigoni în raport cu colegele lor occidentale. În această situație, am putea într-adevăr asista la „o feminizare a Europei de Est de către Vest”, după cum afirmă tot Mihaela Miroiu.⁸

Dar astfel de categorizări reclamă o investigație mai atentă. Nu cumva insistența asupra creației autohtone ascunde o anxietate a „localului” față de global, definit ca o formă de imperialism cultural?

După cum au demonstrat analiști ai imperialismului cultural ca Tomlinson, nici această formă focalizată a dominației culturale occidentale nu a exclus modalități de negociere între culturi.⁹ Modelul hermeneutic de abordare a acestui fenomen relevă elementul de noutate pe care translațiile culturale îl produc în mod necesar.¹⁰ Prin urmare, până și poziția de „epigon”, de simplu transmițător, permite revizuirii în acest sens.

Putem defini extinderea mișcării feministe drept o formă de imperialism cultural? Un răspuns pozitiv tranșant riscă să ne plaseze pe poziții naționaliste, conservatoare. Este adevărat, însă, că la începutul anilor '90, feministelor occidentale li s-a reproșat o atitudine condescendentă față de eforturile colegelor din Europa de Est, precum și o tendință de „colonizare” a cercetării și chiar și a acțiunilor feministe din țările postcomuniste.¹¹ Multe dintre aceste reproșuri erau îndreptățite.

⁸ Miroiu 2002.

⁹ John Tomlinson, *Culture and Globalization*, Polity Press: Cambridge, 1999.

¹⁰ Vezi Mădălina Nicolaescu, „Globalization and Hermeneutics”, în *Fashioning Global Identities: Romanian Women in the Post-Socialist Transition*, București: Editura Universității București, 2001.

Mesajele feminismului transnațional trebuie contextualizate pentru a identifica specificitatea contextului socio-politic și a paradigmatelor intelectuale de la care aceste teorii au pornit. Să nu uităm că ele nu au devenit decât ulterior componente ale unei mișcări globale. Cred că cursurile dedicate teoriilor feministe ce s-au constituit în spațiul anglo-saxon relevă această specificitate și indică diferențele care trebuie operate sau care acționează deja în momentul preluării teoriilor sau mesajelor respective în alte spații culturale. Tocmai perceperea diferențelor culturale, precum și a dinamicii interne a mișcării feministe poate conduce la formularea de poziții novatoare. Elaborarea de teorii feministe proprii trebuie înțeleasă, cred eu, ca un proces de nuanțare, diferențiere și ulterior de rescriere a teoriilor feministe occidentale, acestea din urmă oferind modelele și instrumentele metodologice de la care putem (ba deseori chiar trebuie) să pornim.¹² Un progres semnificativ în acest domeniu nu se poate realiza decât în cadrul interacțiunii dintre global și local, prin global înțelegând teoriile feministe occidentale.

Nutresc convingerea că cursurile „integrate” pe tematică feministă, cum ar fi cele din cadrul masteratelor de studii americane și britanice de la diferite universități din țară, pot aduce o contribuție deosebit de importantă în elaborarea instrumentelor critice și teoretice necesare unor abordări feministe românești de anvergură.

¹¹ György Csepeli, Antal Örkény, Kim Lane Scheppele, „Acquired Immune Deficiency Syndrom in Social Science in Eastern Europe”, în *Replika – Colonization or Partnership: Eastern Europe and Western Social Sciences*, Budapesta, 1996.

¹² Vezi Mădălina Nicolaescu, „Utopian Desires and Western Representations of Femininity”, în *Replika – Colonization or Partnership: Eastern Europe and Western Social Sciences*, Budapesta, 1996.

DESPRE STUDIILE DE GEN LA TIMIȘOARA

REGHINA DASCĂL

Atelierul organizat la Colegiul Noua Europă cu privire la predarea studiilor de gen în universitățile românești mi s-a părut în primul rând o inițiativă extraordinară de bine contextualizată. Asistăm în lumea contemporană, în lumea post-septembrie, la o recrudescență probabil previzibilă a reacționarismului, la un adevărat asalt împotriva liberalismului libertăților, al multiculturalității, la o demonizare a lui *political correctness*, care fără îndoială începuse pe alocuri să manifeste toate simptomele unei ideologii abuzive și îngrăditoare.

România depășește cu greu faza pre-feministă, minimalismul civic este o situație agravantă, patriarhalismul este sistemic, formatorii de opinie încă meditează asupra statutului non-uman al femeii. Societatea românească este una în care prezervarea tradiției neamului are o agendă anti-feministă transparentă, unde violența împotriva femeii este departe de a fi tratată ca un atac asupra libertăților și drepturilor fundamentale ale omului, unde discursul jurnalistic are cel mai adesea conotații senzationaliste și frivole când abordează violența împotriva femeilor sau diversele cazuri de discriminare politică sau economică, unde Biserica – una dintre cele mai creditate instituții naționale – este esențialmente anti-feministă, propagând mesajul aservirii femeii, care e în primul rând definită prin instrumentalitatea ei și nu prin verticalitatea

subiectului, o instituție care în manieră burke-iană sfătuiește femeile să-și iubească aservirea și marginalizarea, conformismul, sacrificiul de sine, obediența, dependența și existența prin bărbat și copii. Avem aici mesajul dintotdeauna al patriarhilor, cei trei „K” ai social-naționalismului german (*Kinder, Küche, Kirche*) sau „mistica feminină” a Americii, de fapt a lumii occidentale postbelice, o lume în care încă se admite de către autorități că violența împotriva femeilor nu este o prioritate pentru statul român, adevăratele priorități fiind drepturile sociale și economice (*Raportul național asupra statutului femeilor în România între 1980-1994*). Societatea românească este încă o societate în care intelectualii de prestigiu pun semnul egalității între feminism și stângismul radical, evocator al comisarilor comuniști și al lagărelor de concentrare, cu o ideologie țintind către inginerie socială, periculoasă pentru tradiție și ordine socială; o societate cu o piață intelectuală în care ideile feminismului radical au fost dezavuate dacă nu demonizate prin traducerea unei cărți precum cea a lui Edward Behr *O Americă înfricoșătoare*, deși la ora publicării cărții lui Behr textele unor feministe celebre ale celui de-al doilea val – Andrea Dworkin, Gloria Steinem sau Mary Daly – erau inaccesibile cititorului român.

Ideea de a preda studii feministe la Timișoara nu a fost evident întâmpinată cu entuziasm, ci mai degrabă cu o curiozitate ușor amuzată și cu multă precauție. Cum subversivitatea a fost în istorie o strategie adesea îmbrățișată de femeile cu vederi emancipaționiste, sub semnul ei am funcționat și noi o vreme, adică sub diverse „umbrele” mai bine văzute, mai respectabile din punct de vedere academic: cea mai caraghioasă a fost cea de „autori fundamentali”, curs opțional în cadrul căruia unul dintre colegii mei, cunoscut critic și publicist de mare talent, predase înainte tocmai acei

autori care devin prin prisma ginocriticismului din anii '70 adevărate *bêtes noires* pentru critica feministă, precum D.H. Lawrence sau James Joyce. Peste doi ani iată-ne mult mai curajoși: avem curs opțional cu titlatură acceptată de „Introducere în feminism” la anul terminal de la Facultatea de Litere și în cadrul programului de masterat al Catedrei de Limbă și Literatură Engleză – *Studii de Anglistică și Americanistică: Traductologie* predau „Dificultăți de traducere a discursului feminist”.

În același timp și oarecum pe post de suport instituțional pentru cursurile de studii feministe, am înființat și Centrul de Studii Feministe de pe lângă Universitatea de Vest din Timișoara în ianuarie 1999, cu statut de ONG și filială a Societății Române de Studii de Anglistică și Americanistică, afiliat la rândul său la ESSE – European Society for the Study of English. Scopul primordial al Centrului este acela de a promova predarea studiilor de gen, de a milita pentru introducerea acestei discipline în curriculum-ul academic ca o disciplină de sine stătătoare și evident promovarea politicilor și strategiilor de vizibilizare a femeilor în sfera academică, precum și a principiului parității de gen în conducerea universităților și a departamentelor Ministerului Educației.

Traducerea literaturii feministe a fost de la început un țel de primă mărime pentru Centrul nostru, deocamdată materializat prin traducerea a două titluri în colecția *Studii de gen* (coordonată de Mihaela Miroiu) a editurii Polirom: *Revoluția interioară* de Gloria Steinem (traducătoare Anca Pârvulescu și Voichița Năchescu) și *Războiul împotriva tăcerii* de Andrea Dworkin în traducerea autoarei prezentului articol.

Am organizat mini-conferințe, simpozioane pe teme viu disputate precum postmodernism și feminism, identități feminine, feminismele contemporane, gen și naționalism, am

participat la dezbateri radiofonice și televizate despre drepturile femeii, discriminare, violență domestică. În anul 2002 am inițiat și o revistă internațională de specialitate *Gender Studies*, o revistă cu caracter interdisciplinar, al cărei prim număr apărut la Editura Universității de Vest se bucură de contribuțiile unor cunoscuți cercetători în domeniu din Ungaria, Ucraina, Franța, Spania, Marea Britanie, SUA, România.

Un alt aspect fundamental al predării studiilor de gen la universitatea noastră este acela al estompării cezurii practicate în multe medii academice între academism și activism, o despărțire care ni se pare profund pernicioasă pentru mișcarea feministă. Nu la multă vreme după inițierea Centrului am devenit membri și consultanți pentru APFR – Asociația pentru Promovarea Femeilor din România.

Am fost activ implicate în campania desfășurată de asociație în cadrul proiectului *Rupeți Tăcerea* – o campanie complexă vizând în primul rând conștientizarea fenomenului violenței împotriva femeilor ca problemă a întregii societăți, proiect în care au fost antrenate autoritățile locale, mass-media, au fost organizate marșuri, s-a creat o linie telefonică de urgență pentru victimele abuzului sexual sau ale violenței domestice, s-a oferit din partea voluntarilor și colaboratorilor organizației consultanță juridică, medicală, psihologică gratuită, s-au înaintat petiții, s-au strâns semnături, s-au promis și realizat două adăposturi cu fonduri din partea municipalității. Am făcut parte din grupul de lobby al acestei campanii dar și al unui alt proiect interesant propus de APFR – proiect euroregional de data aceasta, susținut financiar de către Centrul Euroregional pentru Democrație – *Together in Politics* (proiect în care deocamdată au fost atrași ca parteneri organizații de femei din Voivodina, Serbia, urmărindu-se ca în viitor să participe și parteneri din Ungaria) cu scopul declarat de a atrage femeile

în politică, în administrația publică, de a le pregăti pentru a deveni voci puternice în sfera publică, de a milita pentru paritate de gen în sfera decizională.

De ce studii feministe în universități? Feminismul a fost de-a lungul timpului definit mai ales ca anacronism și cel mai adesea în termenii opozițiilor binare: bărbați/femei, tradițional/modern, profesie/familie (cu implicația evidentă că emanciparea femeilor de la rolurile tradiționale prescrise pentru ele de patriarhi ar conduce la dizolvarea familiei, a civilizației înșăși – cf. Fukuyama –, precum și o serie de gânditori contemporani demni continuatori ai nefericitului Otto Weininger, autor al cărții *Sex și caracter* – recent tradusă și apărută la editura Anastasia). Cei care cred în vocația de teorie critică a feminismului sunt convinși că asemenea configurații conflictuale ar trebui să intre mai degrabă în dialog decât să se străduiască să se anuleze reciproc.

The American Psychological Association a publicat recent un studiu ale cărui concluzii au fost că feminismul a sporit cu adevărat oportunitățile pentru femei pe linie socio-profesională mai ales, dar în același timp nu le-a oferit în aceeași măsură încrederea necesară pentru a-și putea controla cu adevărat viața. În continuare femeile se simt frustrate, dominate, neapreciate, în continuare se simt covârșite de responsabilități domestice, de un statut inegal în relațiile cu bărbații. Cu toate acestea nerăbdarea unora de a „juca tontoroiul pe mormântul feminismului” nu face decât să-i sublinieze cu și mai multă energie relevanța constantă, sau cum ar spune feminista britanică Maureen Freely atunci când se referă la reacțiile tipice la feminism înțeles ca ideologie radicală vindicativă:

You could pick up a paper on Monday and find out that feminism was dead. On Tuesday you could read that

feminist infiltration of certain industries was so great that no man could hope ever to rise above the rank of secretary. On Wednesday you could discover the future for men looked bright again, because the new women executives would never call themselves feminists. On Thursday you could read that feminism was pushing men out of family life – only to find out on Friday that feminism had betrayed women because, really, they wanted their husbands to be breadwinners.¹

Avem convingerea că lumea academică nu poate trăi într-un fosilizant și alienant turn de fildeș și că nu poate să refuze intersectarea cu realitatea existenței la genul feminin și aici vorbim de necesitate și nu de opțiune.

Întâlnirile noastre de acum înainte vor trebui să inițieze mai multe discuții despre cum se raportează teoria la acțiune, despre probabilitatea ca activismul și academismul să se sporească reciproc, despre posibilitatea ca feminismul, asemeni oricărei mișcări revoluționare, să nu-și piardă din eficiență și adresabilitate o dată cu recunoașterea inoportunității utopiilor. Cred în ceea ce Lynn Segal numește *the legacy of feminism*: străduința de a continua să relaționăm culturalul și personalul la realitățile economice și politice, oricât de precară și dificilă s-ar dovedi o asemenea întreprindere.²

¹ „British Feminists Make their Mark”, în *The Guardian Weekly*, January 11, 1998.

² Lynn Segal, *Why Feminism?*, Cambridge, Polity Press, 1999, p. 232.

III. În loc de concluzii

DEZBATERE PE MARGINEA DEZBATERILOR

ROSE MARIE LAGRAVE

În intervenția mea spontană și deci nepregătită mă voi limita la comentarea luărilor de poziție opuse sau nuanțate care au fost exprimate de-a lungul întregii zile, încercând să redau ceea ce poate aduce acestei dezbatere experiența franceză în legătură cu crearea și apoi cu evoluția cercetărilor despre femei.

Mai întâi, dați-mi voie¹ să îmi exprim uimirea în fața vitalității studiilor de gen, deoarece nu știam că există atâtea masterate și forme de învățământ pe aceste teme în România. Aceasta arată că sfârșitul comunismului și explozia ulterioară a unor noi câmpuri de cercetare au favorizat probabil crearea rapidă și diversificarea cercetărilor asupra femeilor. Or, aceste cercetări ne interesează în primul rând, deoarece atunci când am publicat *Histoire des femmes en Occident*,² ne lipseau, dacă pot să spun așa, versantul și vecinătățile sale orientale. Astăzi sunt posibile comparații care să îi restituie Occidentului complementul necesar.

¹ Am păstrat stilul oral care restituie dezbateră și situează această intervenție ca o reacție la problemele ridicate, și nu ca o intervenție construită.

² G. Duby și M. Perrot, sous la dir. de, *Histoire des femmes en Occident*, Paris, Plon 1991, 5 volume.

În ciuda unei înțelegeri relative a limbii române, mi-am putut da seama că una dintre ideile recurente, care a apărut în numeroase intervenții, era cea legată de clivajul, relația sau concilierea dintre militantism și cercetare, de exemplu sub forma dihotomiilor dintre academism și militantism, feminism și cercetare. De aceea voi începe cu acest punct, care pentru mine este central.

Dispute în câmpul academic

Mai întâi, am observat că în România, ca și în Franța, de îndată ce vine vorba despre femei, cercetarea este legată în mod spontan de militantism, lucru care nu se întâmplă în cazul altor obiecte de studiu. Această relație între militantism și cercetare ține de condițiile de apariție a cercetărilor asupra femeilor, care, cel puțin în Franța, s-au distanțat progresiv de Mișcarea de Eliberare a femeilor, în rândurile căreia apăruseră. Acest clivaj a devenit vizibil mai ales cu ocazia primului colocviu de la Toulouse,³ în 1982, prin care s-a concretizat ceea ce aș numi „divorțul structural” dintre feminism și cercetare. Să însemne oare că cercetătorii și universitarii femei au renunțat la orice formă de militantism? Cu siguranță că nu, dar activitatea militantă a cunoscut o anumită diviziune, între un militantism social și politic și un militantism universitar, așa încât femeile din câmpul universitar și-au deplasat luptele în spațiul academic, unele rămânând solidare cu mișcarea socială sau chiar militante. Aceste deplasări ale conflictelor în câmpul de cercetare și orientarea lor spre politicile de cercetare s-au manifestat sub două forme, articulate în mod constant: lupta instituțională și lupta cognitivă.

³ *Actes du colloque de Toulouse; Femmes, féminismes et recherche*, Toulouse, AFER, 1984.

Instituțiile universitare, precum și toate celelalte instituții, practică un fel de limitare, sau chiar o excludere a femeilor de la posturile ierarhice; astfel, de exemplu, dorința de a crea cursuri sau seminarii despre istoria femeilor s-a izbit, în Franța, de un baraj instituțional. Folosind pretexte diferite, care țin toate de registrul violenței simbolice, câmpul științific opunea o închidere instituțională, subevaluând *a priori* studiile despre femei, sub formă de negare, ironie, și de stigmatizare a acestor studii, care erau calificate în mod spontan drept știință militantă. A fost nevoie de toată forța presiunilor studentești și de implicarea întregului capital universitar al profesorilor și profesoarelor interesați de cercetările despre femei, pentru ca, în ciuda voinței lor, instituțiile să consimtă la integrarea acestui nou câmp de cercetare. Victoria instituțională relativă presupunea și presupune angajamentul de a susține existența acestui câmp de studii prin lupte cognitive. Militantismul științific constă în a pretinde un efort epistemologic neîncetat orientat spre dezvăluirea tuturor schemelor androcentrice inconștiente care stau la baza științelor sociale⁴. Această luptă cognitivă este cea mai dificilă, deoarece ea presupune deconstrucția anumitor concepte și în același timp inventarea unora noi. Chiar dacă unele dintre aceste obiective sunt îndeplinite, suntem încă departe de rupturile epistemologice dorite⁵. Într-adevăr, forma cea mai insidioasă a violenței simbolice ține de însuși faptul că femeile și bărbații împărtășesc aceleași scheme de gândire, deoarece categoriile cunoașterii nu au fost niciodată construite în urma integrării unei interpretări sexuate a lumii. Astfel, cercetătorii și cercetătoarele, chiar și cei mai implicați în activitățile militante, pot foarte bine ca,

⁴ Cf. Pierre Bourdieu, *La domination masculine*, Paris, Seuil, collection Liber, 1998.

⁵ Le Doeuf M., *L'étude et le rouet*, Paris, XXX.

în numele științei și al rigorii științifice, să folosească demersuri și concepte care reproduc schemele masculine, în loc să le supună unor interogații critice.

După cum vedem, recunoașterea studiilor despre femei presupune o luptă pe două fronturi, instituțional și științific, deoarece unul nu poate avansa fără celălalt, așa încât militantismul și academismul nu sunt disjuncte, cu condiția ca militantismul să vizeze reformarea câmpului academic. Acest dublu efort nu e niciodată definitiv, deoarece una dintre caracteristicile instituțiilor este capacitatea lor de a integra, apoi de a normaliza contestările cele mai novatoare și tendințele cele mai eretice.⁶ Sarcina noastră comună, care pretinde o vigilență constantă, este de a ne integra fără a ne normaliza, păstrând potențialul științific subversiv pe care îl presupun studiile de gen.

Vocație singulară sau generalistă, separare versus integrare

În dezbatere a mai fost adusă și o altă problemă recurentă: specificitatea sau non-specificitatea cercetărilor despre femei. Răspunsurile la această întrebare guvernează strategiile care trebuie folosite pentru a crea forme de învățământ *ad hoc* sau generaliste. Nu există răspunsuri bune universal valabile, ci răspunsuri pragmatice adaptate fiecărei instituții. Totuși, putem reaminti unele efecte perverse produse atât de opțiunea generalistă, cât și de cea particularistă. În ceea ce mă privește, cred că studiile de gen au nu numai vocația de a remodela fiecare dintre disciplinele noastre, dar și de a propune o viziune sexuată asupra lumii, arătând, de exemplu, că numeroase arhive, opere de artă sau concepte sunt construite dintr-un punct de vedere masculin care este ignorat, deoarece, așa cum

⁶ Pierre Bourdieu, *Homo academicus*, Paris, Minuit, 1984.

spune Bourdieu, forța ordinii masculine reiese din însuși faptul că nu are nevoie să fie justificată. Ambiția cercetărilor pe teme de gen este aceea de a spune ceva despre ansamblul lumii sociale și al științelor sociale. De aceea, după părerea mea, aceste studii au o intenție și o vocație generaliste. Prin urmare, nu am pledat niciodată pentru forme de învățământ specifice, deoarece cunoașterea noastră despre gen provine din cunoștințele specifice disciplinelor în care ne-am format, chiar dacă aceste cunoștințe sunt criticabile. Nu văd cum s-ar putea crea un parcurs universitar valabil strict centrat pe studii de gen. Ar putea exista filiere de specializare, dar formația disciplinară nu poate fi în nici un caz înlocuită. Mai mult, orice formație disciplinară ar trebui să țină seama de analiza genului. Nu cred că avem nici un interes să ne închidem într-un fel de ghetou al studiilor despre femei. Interesul acestor analize este de a fi supuse atenției tuturor cercetătorilor și disciplinelor, ceea ce mă determină să subliniez un ultim aspect care s-a regăsit în dezbateri.

Nevoia de interdisciplinaritatea și mixitate

Dacă, pentru a fi capabili să re-interogăm disciplinele științifice, trebuie să dispunem de o formație disciplinară solidă, nu e mai puțin adevărat că studiile de gen reprezintă un spațiu de cercetare care s-a creat prin interdisciplinaritate. Putem vedea aici efectul unei constrângeri structurale care impunea reunirea forțelor universitare din toate disciplinele. Pe de altă parte, interdisciplinaritatea a fost un fel de răspuns metodologic în fața dificultății de a regăsi urmele lăsate de către femei, mai ales în câmpul puterii: ochiul avizat al istoricilor, probele de teren aduse de antropologi, observația participantă practică de sociologi nu sunt deloc excesive atunci când e nevoie să fie acoperite lacunele din arhive, datele

empirice construite foarte rar din punct de vedere al genului, precum și tăcerea impusă femeilor în nenumărate domenii. Dar interdisciplinaritatea în cercetările despre femei, ca și în alte domenii, nu este un bricolaj de fațadă pentru a masca insuficiențele disciplinare. Dimpotrivă, o lectură a lumii sociale din perspectiva genului are șanse să fie și mai pertinentă prin confruntarea disciplinelor.

Nu este însă suficient să fie convocate toate disciplinele. Este nevoie de o opțiune fermă pentru mixitatea studiilor de gen. Două motive principale pledează în favoarea mixității acestui câmp de cercetare. Primul motiv este de ordin sociologic. Într-adevăr, știm că o profesie cvasi feminizată este devalorizată. Chiar dacă, în principiu, toate domeniile de cercetare sunt egale, un câmp de cercetare monopolizat de către femei va rămâne devalorizat. Or, nici un argument științific nu poate veni în sprijinul îndreptățirii unui monopol al femeilor asupra acestui câmp de cercetare. Colegii bărbați sunt la fel de capabili să opereze rupturi epistemologice ca și femeile implicate în acest câmp, iar unii chiar au demonstrat-o. Totuși, pentru că „onoarea științifică” este mai ales apanajul bărbaților, ea presupune din partea acestora strategii de evitare a unui spațiu de cercetare care nu este încă pe deplin consacrat, și care, în plus, dezvăluie interesele masculine de a limita accesul femeilor la câmpul academic. „La logique spontanée des opérations de cooptation, qui tend toujours à conserver les propriétés les plus rares des corps sociaux, au premier rang desquelles leur *sex ratio*, s’enracine dans une appréhension confuse, très chargée d’émotion, du péril que la féminisation fait courir à la rareté, donc à la valeur d’une position sociale, et aussi, en quelque sorte, à l’identité sexuelle de ses occupants”.⁷

⁷ Bourdieu P., *La domination masculine*, op.cit., p. 103.

Cu toate acestea, în Franța mixitatea cursurilor și a seminariilor despre gen progresează subtil sub efectul reînnoirii generațiilor în care studenții sunt din ce în ce mai numeroși. Această mixitate mai accentuată are, cred eu, și un alt motiv: ea este rezultatul trecerii de la studiile despre femei la studiile de gen. Două dintre comunicările de astăzi au subliniat aportul lui Joan Scott la definirea și construirea conceptului de gen, subliniind faptul că acesta presupune o relație de putere între cele două genuri, precum și flexibilități și inflexiuni de la un gen la celălalt.⁸ Prin faptul că este în mod fundamental un concept relațional, genul conduce la examinarea genului masculin și a genului feminin, și a contribuit la asigurarea unei schimbări decisive în acest câmp de cercetare în care, de acum înainte, masculinul și femininul sunt corelate plecând de la pozițiile lor asimetrice. Într-adevăr, așa cum spune Françoise Héritier, „l'âge d'homme, c'est le trou noir et le référent ultime”,⁹ subliniind astfel faptul că noi nu cunoaștem bărbații, din cauza numărului mic de cercetări care le-au fost consacrate.

Mixitatea presupune deci o reechilibrare între bărbații și femeile care participă la cercetările asupra genului, ne obligă să ținem cont de genul masculin și ne impune egalitatea tratamentului științific în cercetări. Mixitatea este o miză importantă: cu ocazia susținerilor de teze, de exemplu se poate constata incultura anumitor colegi bărbați privind cunoștințele acumulate pe tema genului. Așa încât, necunoscându-le, ei sunt înclinați spre indulgență, și uneori vor să acorde calificative

⁸ Lagrave R.M., Gestin A., Lépinard E., Pruvost G., sous la dir. *Dissemblances. Jeux et enjeux du genre*, Paris, Harmattan, 2002.

⁹ Héritier F., *Masculin/Féminin. La pensée de la différence*, Paris, O. Jacob, 1996, p. 303. Cf. de același autor, *Masculin/Féminin II. Dissoudre la hiérarchie*, Paris, O. Jacob, 2002.

maxime atunci când noi le refuzăm, deoarece am reperat lacunele și slăbiciunile. Mixitatea este, dacă nu o garanție, cel puțin o asigurare că aceste cunoștințe vor fi transmise și poate vor acționa în cercetările colegilor noștri sau ale viitorilor noștri colegi bărbați.

Ar mai fi multe lucruri de spus, dată fiind bogăția dezbaterilor, care sunt asemănătoare cu cele pe care le-am avut în Franța, și sper că într-o zi vom putea trece la analize comparate, fie între țările noastre sau, mai mult, la nivelul Europei în general.

Nu pot să îmi termin intervenția fără un gând pentru Irina Nicolau, a cărei înmormântare a avut loc în dimineața aceasta. De-a lungul întregii zile, ascultându-vă, am avut impresia că ea era prezentă și aș vrea să îi dedicăm colectiv această zi. Era pentru mine o femeie cu totul specială, care îmbina în mod fericit inteligența și generozitatea. Ea a fost una dintre primele femei care m-au întâmpinat în România, și păstrez cartea ei, *Vom muri și vom fi liberi*¹⁰, ca pe o comoară de prietenie.

¹⁰ Irina Nicolau, *Vom muri și vom fi liberi*, Editura Meridiane, 1990.

NEW EUROPE COLLEGE

Institut de Studii Avansate

Colegiul Noua Europă, un mic „centru de excelență” independent în domeniul disciplinelor umaniste și sociale, primul și – cel puțin deocamdată – unicul de acest fel din România, a fost întemeiat în 1994 de profesorul Andrei Pleșu. În cei câțiva ani de existență ai colegiului, comunitatea de bursieri și alumni din jurul său a ajuns să numere peste o sută de membri. Prestigiul internațional al colegiului a fost confirmat prin acordarea premiului Hannah Arendt, instituit pentru a încuraja eforturi exemplare în domeniul învățământului superior și al cercetării. În 1999 Ministerul Educației Naționale a recunoscut *Colegiul Noua Europă* ca formă instituționalizată de educație permanentă și formare profesională.

Programe

NEC nu este, propriu-zis, o instituție de învățământ, deși participă într-un mod semnificativ, prin activitățile desfășurate sub egida sa, la dezvoltarea învățământului superior din

România. Axat pe cercetare la nivelul „studiilor avansate”, NEC își propune să ofere tinerilor cercetători și universitari din domeniul disciplinelor umaniste și sociale din România și sud-estul Europei condiții de lucru comparabile cu cele ale colegilor lor occidentali și un context instituțional apt să încurajeze dezbaterile critică inter- și transdisciplinară. Activitățile organizate de NEC se orientează către sincronizarea cercetării din România și din regiune cu cea a mediilor academice internaționale și intensificarea contactelor specialiștilor români și sud-est europeni cu colegii lor din centre de cercetare din întreaga lume. NEC urmărește realizarea acestor obiective prin următoarele programe:

Bursele NEC (1994 – până în prezent)

În fiecare an *New Europe College* oferă, pe baza unui concurs public, zece burse pentru tineri cercetători români din domeniile științelor umaniste și sociale. Bursierii sunt selectați de un juriu format din specialiști români și străini și beneficiază de o bursă care se acordă pe durata unui an universitar (octombrie - iulie). Cei selectați își discută proiectele de cercetare în cadrul unor colocvii săptămânale („colocviile de miercuri”). În timpul anului academic fiecare bursier are posibilitatea de a petrece o lună într-un centru universitar din străinătate. La sfârșitul anului universitar bursierii prezintă o lucrare ce constituie rezultatul cercetării efectuate în cadrul Colegiului. Lucrările sunt publicate în anuarul NEC.

Programul Regional NEC (2001 – până în prezent)

Incepând din toamna anului 2001, NEC și-a extins programul de burse, incluzând cercetători și universitari din Europa de Sud-Est (Albania, Bosnia-Herțegovina, Bulgaria, Croația, Grecia, Macedonia, Republica Moldova,

Slovenia, Turcia și Iugoslavia). Această dimensiune regională a programului nostru își propune să introducă în circuitul academic internațional savanți dintr-o zonă ale cărei resurse științifice sunt încă insuficient valorificate și să contribuie la stimularea și consolidarea dialogului intelectual între țările SEE. În perspectiva integrării europene, a eforturilor comunitare pentru implementarea Pactului de Stabilitate, aceste țări sunt invitate, astfel, la cooperare, la depășirea tensiunilor prin care, din păcate, s-au făcut cunoscute în ultimul deceniu.

Programul NEC-LINK (2002 – până în prezent)

Pornind de la experiența programelor RELINK și NEC de stabilire a unor legături în mediul academic românesc, în anul 2002 NEC inițiază un nou program, care își propune să contribuie în mod direct la dezvoltarea învățământului superior din principalele universități românești. Opt echipe formate din câte un profesor invitat și unul de la universitatea gazdă vor prezenta împreună cursuri pe durata unui semestru, în domeniul disciplinelor umaniste și sociale; cursurile trebuie să fie noi și să aibă în vedere necesitățile specifice ale universității gazdă. Cadrele universitare participante la program vor primi burse lunare, un sprijin substanțial pentru a obține literatura aferentă cursului, ca și finanțare pentru invitarea unor profesori din străinătate și organizarea de evenimente științifice.

Programul GE-NEC (2000 – până în prezent)

Începând din toamna anului 2000 Colegiul Noua Europă organizează și găzduiește timp de trei ani universitari un program finanțat de Getty Grant Program. Programul își propune să contribuie la dezvoltarea învățământului și cercetării în domeniul culturii vizuale,

prin invitarea unor specialiști marcanți care susțin prelegeri și seminarii în cadrul NEC, în beneficiul unor studenți, masteranzi, doctoranzi și tineri specialiști interesați de acest domeniu. Programul include două burse *senior* și două burse *junior* pe an. Bursierii, selectați în consultare cu Consiliul Științific al Colegiului, sunt integrați în viața Colegiului, primesc un stipendiu lunar și au posibilitatea de a efectua o călătorie de studii de o lună în străinătate.

Bursele RELINK (1996 – 2002)

Programul RELINK vizează (cu predilecție) tineri cercetători români din domeniile științelor umaniste și sociale care au beneficiat de burse/stagii de studiu în străinătate și s-au reîntors în România, ocupând posturi în universități sau în institute de cercetare. Urmărind îmbunătățirea condițiilor de cercetare și revigorarea vieții academice în România, programul RELINK oferă anual (pe baza unei proces de selecție similar celui pentru bursele NEC) un număr de zece burse, durata acestora fiind de trei ani. Bursele includ: un stipendiu lunar, un suport financiar care permite fiecărui bursier să întreprindă o călătorie de cercetare de o lună pe an la un centru universitar din străinătate, pentru a-și menține și lărgi contactele cu specialiști străini; un laptop pus la dispoziție fiecărui bursier pentru utilizare individuală; fonduri pentru achiziționarea de literatură de specialitate.

Institutul Ludwig Boltzmann pentru Studiul Problematicii Religioase a Integrării Europene

Din anul 2001 funcționează în cadrul Fundației Noua Europă un nou institut, dedicat studiului problemelor religioase în Balcani din unghiul de vedere al integrării

europene. Acest institut a putut lua ființă și își desfășoară activitatea grație sprijinului acordat de Ludwig Boltzmann Gesellschaft din Austria. Constituit ca un mic centru de cercetare în cadrul căruia activează cercetători atașați, Institutul își propune să mijlocească dialogul dintre religii (Creștinism, Islam, Iudaism) și să contribuie la depășirea antagonismelor, promovând colaborarea științifică dintre cercetători din regiune și din afara ei, într-un climat de cordialitate. Institutul susține proiecte de cercetare și publicații, organizează evenimente cu caracter național și internațional și își constituie o bibliotecă menită să permită accesul la contribuții recente din domeniul studiilor religioase.

Colegiul Noua Europă organizează un program permanent de conferințe („conferințele de seară”), susținute de personalități științifice străine și românești, program care nu se adresează doar bursierilor Colegiului, ci vizează un public mai larg, format din specialiști și studenți din domeniile științelor umaniste și sociale. Periodic se organizează, de asemenea, seminarii și simpozioane la nivel național și internațional.

Finanțare

Agenția Elvețiană pentru Dezvoltare și Cooperare

Agenția Elvețiană pentru Știință

Ministerul Federal pentru Educație și Cercetare – Germania

Ministerul Federal pentru Educație, Știință și Cultură -
Austria

Statul român – finanțare indirectă prin scutirea de impozit pentru burse

Zuger Kulturstiftung Landis & Gyr – Zug, Elveția
Stifterverband für die Deutsche Wissenschaft – Essen,
Germania (prin DaimlerChrysler-Fonds, Marga und Kurt
Möllgaard-Stiftung, Sal. Oppenheim-Stiftung și o firmă membră
a Stifterverband)

Volkswagen-Stiftung – Hanovra, Germania
Open Society Institute (prin Higher Education Support
Program) – Budapesta, Ungaria
Getty Grant Program – Los Angeles, SUA
Ludwig Boltzmann Gesellschaft, Viena, Austria

* * *

***Fondator al Fundației Noua Europă și
Rector al Colegiului Noua Europă***

- Dr. dr. h.c. Andrei PLEȘU

Director executiv

- Marina HASNAȘ

Director științific

- Dr. Anca OROVEANU

Consiliul Administrativ:

- Maria BERZA, Președinte, Centrul Român de Politici și Proiecte Culturale, București
- Heinz HERTACH, Director, Zuger Kulturstiftung Landis & Gyr, Zug
- Dr. Charles KLEIBER, Secretar de Stat, Agenția Elvețiană pentru Știință și Cercetare, Departamentul Federal pentru Afaceri Interne, Berna
- Dr. Joachim NETTELBECK, Director executiv, Wissenschaftskolleg zu Berlin
- MinR Irene RÜDE, Director, Departamentul pentru Europa de Sud-Est, Ministerul Federal pentru Educație și Cercetare, Bonn
- Dr. Heinz-Rudi SPIEGEL, Stifterverband für die Deutsche Wissenschaft, Essen
- Dr. Ilie ȘERBĂNESCU, Economist, București
- Mihai-Răzvan UNGUREANU, Trimis special al Pactului de Stabilitate pentru Europa de Sud-Est, Ministerul Afacerilor Externe, București; Lector, Facultatea de Istorie a Universității din Iași
- Hanna WIDRIG, Director, Zuger Kulturstiftung Landis & Gyr, Zug, Elveția

Consiliul Științific:

- Dr. Horst BREDEKAMP, Profesor de istoria artei, Humboldt-Universität, Berlin
- Dr. Hinnerk BRUHNS, Director de studii, Centre National pour la Recherche Scientifique, Paris; Director executiv adjunct, Fondation “Maison des Sciences de l’Homme”, Paris
- Dr. Iso CAMARTIN, Director, Direcția culturală, Televiziunea elvețiană, Zürich
- Dr. Daniel DĂIANU, Profesor, Academia de Studii Economice, București
- Dr. Mircea DUMITRU, Decan, Facultatea de Filosofie, Universitatea București
- Dr. Dieter GRIMM, Rector al Wissenschaftskolleg zu Berlin, Profesor de drept, Humboldt Universität Berlin
- Dr. Gabriel LIICEANU, Profesor de filosofie, Universitatea București; Director, Editura Humanitas, București
- Dr. Andrei PIPPIDI, Profesor de istorie, Universitatea București; Director, Institutul Român de Istorie Recentă, București
- Dr. Istvan REV, Profesor, Central European University Budapesta; Director, Open Society Archives, Budapesta

École Doctorale en Sciences Sociales. Europe centrale

Creată în anul 1994, sub egida Agenției Universitare a Francofoniei, aceasta oferă studenților din țările Europei centrale și de est posibilitatea de a efectua studii aprofundate și doctorale. Încă de la început, *École Doctorale en Sciences Sociales. Europe centrale* și-a propus să constituie un cadru dinamic și novator, privilegiind interdisciplinaritatea, exigența comparatismului, perspectiva critică față de teoriile constituite, deschiderea spre o cercetare internațională.

École Doctorale en Sciences Sociales. Europe centrale este o rețea de universități din țările Europei centrale și universități occidentale francofone:

- Universitatea din București;
- Universitatea *St. Kliment Ohridski* din Sofia;
- Universitatea din Varșovia;
- Universitatea *Eötvös Lorand* din Budapesta;
- Universitatea de Stat din Chișinău;
- Universitatea Neuchâtel din Elveția;
- Universitatea Laval din Quebec;
- Université Libre de Bruxelles;

- *École des Hautes Etudes en Sciences Sociales* din Paris;
- *Institut d'Etudes Politiques* din Paris;
- *École Normale Supérieure* din Paris. Se adresează studenților de ciclu trei care doresc să facă un DEA, apoi o teză în una dintre următoarele discipline: antropologie, istorie, filozofie, științe politice, sociologie.

École Doctorale en Sciences Sociales. Europe centrale oferă cursuri și seminarii interdisciplinare și de specialitate în franceză, pune la dispoziția cercetătorilor o bibliotecă de științe sociale, precum și un serviciu documentar informatizat. Se dorește un pol de excelență în științele sociale și o rețea de colaborare între echipe din învățământul universitar și laboratoare de cercetare vizând participarea la construirea unei Europe științifice și a unui spațiu științific francofon, contribuind la circulația internațională a ideilor, la mobilitatea profesorilor și a studenților.

Consiliul științific:

- Christian BAUDELLOT – École Normale Supérieure
- Dominique COLAS – Institut d'Études Politiques
- Pierre DESMAREZ – Université Libre de Bruxelles
- György GRANSZTOI – Universitatea *Eötvös Lorand*, Budapesta
- François HAINARD – Universitatea din Neuchâtel
- Martin KULA – Universitatea din Varșovia
- Rose Marie LAGRAVE – École des Hautes Études en Sciences Sociales
- Zoe PETRE – Universitatea din București
- Dolores TOMA – Universitatea din București
- Laurier TURGEON – Universitatea Laval
- Ivailo ZNEPOLSKI – Universitatea *St. Kliment Ohridski* din Sofia